

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

MUSUL MESELESİ BAĞLAMINDA
OSMANLI DEVLETİNİN SON
DÖNEMLERİNDE YEZİDİLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN

HAZIRLAYAN
Mehmet YALÇINKAYA

Elazığ, 2015

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

MUSUL MESELESİ BAĞLAMINDA OSMANLI DEVLETİNİN SON
DÖNEMLERİNDE YEZİDİLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN

HAZIRLAYAN
Mehmet YALÇINKAYA

Jürimiz, 24/04/2015 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans tezini oybirliği/oyçokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri:

	Ad – Soyad	İmza
1.	Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN	
2.	Doç. Dr. Mehmet KARATAŞ	
3.	Yrd. Doç. Dr. İ. Burak BİRECİKLİ	
4.		
5.		

F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun ... /... /2015 tarih ve ..... sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

.....
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET**Yüksek Lisans Tezi****Musul Meselesi Bağlamında Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Yezidiler****Mehmet YALÇINKAYA****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Tarih Anabilim Dalı****Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı****Elazığ-2015, Sayfa: XIV + 176**

Günümüzde Yezidiler, Irak, Suriye, İran, Gürcistan, Ermenistan, Rusya, Türkiye'yi içine alan geniş bir coğrafyada dağınık halde yaşamaktadırlar. Bir kısım Yezidiler ise Avrupa'nın çeşitli ülkelerine göç etmiş bulunmaktadır. Bu kadar geniş bir coğrafyada yaşayan Yezidilerin tarih boyunca en yoğun olarak yaşadıkları yer ise Musul bölgesi olmuştur. Burada Sincar Dağı eteklerinde Laleş şehrinde halen geniş Yezidi aşiretleri mevcuttur. Yezidilerin XII. Yüzyılda ortaya çıktığı tahmin edilen dinleri, sapkın bir halk olarak anıldıkları için, tarih boyunca bir gizem dini olarak kalmış ve bu sebeple farklı dinlere inananların her zaman saldırılarına maruz kalmıştır. Kimilerine göre Yezilerin dinleri bir inanç sistemi olarak kabul edilmiş kimilerine göre ise bozulmuş bir İslam mezhebi değerlendirilmiştir.

Musul'da tarih boyunca çeşitli etno-dinsel kültürler varlığını devam ettirmiştir. Bunlardan Yezidiler de kendine özgü bir dine inanç sistemi ile XII. Yüzyılda ortaya çıkmıştır. Tarih boyunca dağınık ve merkezi otoriteye bağlı olmadan yaşayan Yezidiler Osmanlı hâkimiyetinde genellikle devletin siyasal ve askeri nüfuzunun büyük oranda dışında yaşamışlardır. XIX. Yüzyılda Tanzimat Fermanı ile başlayan zorunlu askerlik meselesi tartışmaları ile Yezidiler hiç bir zaman olmadığı kadar devletin gündemine girmişlerdir. Zaman zaman askerden muaf tutulsalar da bu durum İngilizler gibi misyonerlik adı altında sömürge yapmak istedikleri devletleri araştırın devletlerin gözünden kaçmayacaktır. Yezidilerin Osmanlı Devleti ile arabuluculuğunu üstlenen

İngiltere, bölgede bulunan petrol yataklarını hâkimiyeti altına almak için Yezidileri kendi yanına çekmeye çalışmıştır. İngiltere burada Yezidileri azınlık olmasına rağmen belli bir yoğunluğu olduğu gerçeğini göz önünde bulundurmaktadır. Kendi denetimlerinde bir Arap Irak Devleti kurulduğunda Yezidilerin kendi yanlarında yer alacaklarını hesap etmektedirler.

Birinci Dünya Savaşı sonunda Mondros Ateşkes Anlaşması imzalanmış olmasına rağmen Musul, haksız yere İngilizler tarafından işgal edilmiştir. Bu durum Türk Misak-ı Millisine aykırıdır. İngiltere haksız işgalini haklı göstermek için elinden geleni yapmış, Lozan görüşmeleri sırasında Musul Meselesi gündeme gelerek sorunun çözümü için Türk ve İngiliz hükümetleri çeşitli tezler ortaya koymuşlardır. Burada İngilizler, Musul meselesini bir sınır saptama ve halkların özgürlükleri sorunu olarak görmektedir. Türk tarafı ise bir vatan toprağının ülkemizden koparılmasını engellemek görmektedir. Taraflar Musul ile ilgili savlarını konuyu: ırksal, coğrafi, siyasi, askeri ve benzeri ölçütleri ele alarak savunmuşlardır. Neticede taraflar anlaşmaya varamamış, Cemiyet-i Akvam gibi İngiliz etkisinden kurtulamamış bir kurum tarafından hazırlanan bir rapor neticesinde Musul, İngiliz mandatındaki Irak'a bırakılmıştır. Başta Yezidiler olmak üzere tek tek gruplar olarak görülen ama Türkiye ile tarihi ve kültürel bağları olmakla birleşik bir yapı arz eden grupların Musul'un kaybıyla Türkiye ile tarihi ve kültürel bağları koparılmıştır.

Çalışma, Giriş, 5 Bölüm ve Sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş Bölümünde tezin hazırlanma nedeni, yöntemi ve başlıca kaynaklar açıklanmıştır. Birinci Bölüm; Musul Bölgesinin Genel Coğrafi Terminolojisi ve Tarihi'ne ayrılmıştır. İkinci Bölüm; Osmanlı Dönemi Musul'un Demografik Yapısı'na ayrılmıştır. Üçüncü Bölüm; Yezidiler ve Yezidilik Dini'ne ayrılmıştır. Dördüncü Bölüm; Osmanlı Devleti'nin Zorunlu Askerlik Uygulaması'na ayrılmıştır. Beşinci Bölüm; Musul Meselesinde Türk ve İngiliz Heyetleri Arasındaki Yezidilik Tartışmaları'na ayrılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Musul Meselesi, Yezidi, Ezidi, Zorunlu Askerlik, Yezidilik Tartışmaları.*

ABSTRACT**Master Thesis****Yazidis in Mosul Recently in the Context of the Ottoman Empire****Mehmet YALÇINKAYA****The University of Fırat****The Institute of Social Science****The Department Of History****Elazığ-2015, Sayfa: XIV + 176**

Today Yazidis, Iraq, Syria, Iran, Georgia, Armenia, Russia, Turkey live scattered in a wide geographic area into. There is a part of the Yazidis have migrated to different European countries. If so Yazidis live in a vast area where they live throughout history has been the most intense in Mosul. Here there is still a wide range of Mount Sinjar Yazidi tribes in the outskirts Laleş. On the second century was edilnyezi estimated to occur throughout history, religion has remained a mystery religion, heretical beliefs because they are referred to as the Yazidis in a community of people who believe in different religions are always been exposed to attack. According to some of the Yazidi religion is considered by some to have a belief system is a corrupt Muslim sect is evaluated.

Various ethno-religious culture throughout history has maintained its presence in Mosul. They have emerged from the Yazidis in the twelfth century with a distinctive religious belief system. History often scattered throughout the Ottoman domination and Yazidis without being connected to the central authorities are often largely lived outside the state of political and military influence. Yazidis ten dokuunc starting discussions with the issue of conscription century Tanzimat never entered the agenda until a time when the state is not. Are also exempt from military gathered together from time to time it will escape the eyes of the government investigating the state they wish to name as a missionary colony under the British. Yazidis undertaken on behalf of the mediation with their Ottoman Empire England, Yazidis to domineer oil deposits in the region will

attempt to proselytize. England where Yazidis considers the fact that a certain intensity, although minority. The establishment of an Arabic Iraq Government in its own audit Yazidis will have to account for their side.

At the end of the First World War Armistice Agreement was signed, although Mosul has been wrongfully occupied by the British. This is contrary to the Turkish National Pact. England to show unwarranted invasion of the right has done its utmost, during the Lausanne negotiations Turkish and British governments to solve the problem came Mosul issue on the agenda have put forward several arguments. Here the British, serves as a detection limit of Mosul and the problems of freedom of the people. The Turkish side is to see our country to prevent it from breaking a homeland. Parties arguments about the Mosul issue: racial, geographical, political, military and similar measures advocated taking. As a result, the parties have failed to deal, I like the League of Ahva result in a report prepared by an institution could not get rid of the British influence in Mosul, Iraq was allowed to British mandate. Seen as individual groups, especially Yazidis but being historical and cultural ties with Turkey, which supply a unified structure of the group with the loss of Mosul historical and cultural ties have been severed.

Work, Introduction, is composed of five sections and results sections. Log in preparation of the thesis in the department of reasons, methods are described, and the main sources. Part One; Mosul region is divided into the general geographical terminology and history. Second Chapter; Ottoman is devoted to the demographic structure of Mosul. Chapter Three; Yazidis and Yezidism is devoted to religion. Chapter Four; The Ottoman Empire was divided into Conscription Application. Section; Solving the Mosul issue between the Turkish and British delegations are divided into Yezidism his Considerations.

Key words: *Mosul Question, Yazidi, Ezidi, Conscription, Yezidism discussions.*

İÇİNDEKİLER

	s.
ÖZET	II
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER	VI
TABLolar LİSTESİ	X
GRAFİKLER LİSTESİ	X
ÖNSÖZ	XI
KISALTMALAR	XIV

GİRİŞ

Tezin Amacı	1
Tezin Yöntemi	7
Başlıca Kaynaklar	7
1. Arşiv Belgeleri ve Resmi Metinleri İçeren Kaynaklar	7
2. Musul Meselesi Merkezli Kaynaklar	11
3. Yezidiler Merkezli Kaynaklar	15

BİRİNCİ BÖLÜM

1. MUSUL BÖLGESİNİN GENEL COĞRAFI TERMİNOLOJİSİ VE TARİHİ

1.1. Musul Bölgesinin Genel Coğrafi Terminolojisi	18
1.2. Musul Bölgesinin Tarihi	20
1.2.1. İslam Fethine Kadar Musul	20
1.2.2. İslam Fethinden Selçuklulara Kadar Musul	27
1.2.3. Selçuklulardan Osmanlıya Kadar Musul	34
1.2.4. Osmanlı Hakimiyetinde Musul	45

İKİNCİ BÖLÜM

2. OSMANLI DÖNEMİ MUSUL'UN DEMOĞRAFİK YAPISI

2.1. Musul'un İdarî Yapısı	51
2.1.1. XIX. Yüzyıl Sonu ile XX. Yüzyıl Başlarında Musul'un İdarî Yapısı	54

2.1.2. Musul Vilayetine Bağlı Sancak, Kaza ve Nahiyeler	60
2.1.2.1. Musul Sancağı	60
2.1.2.1.1. Musul (Merkez) Kazası	60
2.1.2.1.2. Akra Kazası	61
2.1.2.1.3. Zibar Kazası (Nahiyesi)	61
2.1.2.1.4. Duhok Kazası	62
2.1.2.1.5. İmâdiye Kazası	62
2.1.2.1.6. Zaho Kazası	63
2.1.2.1.7. Sincar Kazası	63
2.1.2.2. Süleymaniye Sancağı	64
2.1.2.3. Kerkük Sancağı	64
2.1.3. Musul'un Nüfus Dağılımı	65

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. YEZİDİLER VE YEZİDİLİK DİNİ

3.1. Yezidi Coğrafyası	69
3.2. Yezidiler'in Kökeni ve Konuştukları Diller	70
3.3. Yezidi [Êzîdi] Adı	72
3.4. Yezidilerin Dini, Yezidiliğin Ortaya Çıkması ve Şeyh Adî	75
3.4.1. Şeyh Adî b. Musâfir ve Adeviye Tarikatı	76
3.5. Yezidilerin Kutsal Kitapları	79
3.5.1. Kitab'ül Cilve	81
3.5.2. Mushaf-ı Riş (Reş) = Kara Kitap	83
3.6. Dünyanın Yaratılması ve Melek Tavus	83
3.7. Yezidilerde İbadet	87
3.7.1. Şahadet	87
3.7.2. Namaz	87
3.7.3. Oruç	88
3.7.3.1. Genel Oruç	88
3.7.3.2. Özel Oruç	88
3.7.4. Zekât ve Fitre	88
3.7.5. Vaftiz	89
3.7.6. Hac	89

3.8. Yezidilerin Duaları	90
3.9. Yezidilikte Tenasuh İnancı	90
3.10. Ahiret Kardeşliği (Xweşka/Birê Axretê)	91
3.11. Yezidilik'e Göre Yasaklanan Hal, Durum ve Hareketler	92
3.12. Yezidilerde Sosyal Yapı	94
3.12.1. Müritler	94
3.12.2. Ruhaniler	94
3.12.2.1. Şeyhler	95
3.12.2.2. Pirlar	95
3.12.3. Fakirler ve Karabaşlar	95
3.12.4. Kavvalar	95
3.12.5. Kuçekler	96
3.12.6. Çömezler (Avhan veya Avanlar)	96

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. OSMANLI DEVLETİ'NİN ZORUNLU ASKERLİK UYGULAMASI

4.1. Osmanlı'da Zorunlu Askerlik	98
4.2. Yezidiler'in Askerlik Meselesi ve İngiliz-Yezidi Yakınlaşması	103

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. MUSUL MESELESİNDE TÜRK VE İNGİLİZ HEYETLERİ ARASINDAKİ YEZİDİLİK TARTIŞMALARI

5.1. Lozan Konferansına Kadar Musul'daki Gelişmeler	116
5.1.1. Birinci Dünya Savaşında Irak Cephesi	120
5.1.2. Mondros Birakişması (Mütarekesi)	124
5.1.3. Misak-ı Milli Kapsamında Musul ve Kerkük'ün Durumu	126
5.1.4. Sévres (Sevr) Barış Antlaşmasında Musul ve Çevresi	128
5.2. Lausanne (Lozan) Barış Antlaşması ve Musul Meselesi	130
5.2.1. Musul Meselesinin Çözümünde Kürtlük ve Yezidilik Tartışmaları ..	141
5.2.1.1. Demografik ve Etnik Savlar	141
5.2.1.2. Siyasî Savlar	157
SONUÇ	159

KAYNAKÇA	164
EKLER	173
ÖZGEÇMİŞ	175

TABLolar LİSTESİ

Tablo I: 1906/7 Nüfus Sayımına Göre Musul Vilâyeti (Musul Merkez)	2
Tablo II: Ahmet Rifat'a Göre Musul'un İdari Taksimatı	57
Tablo III: H.1330 Salnamesine Göre Musul Vilayetinin İdari Taksimatı	59
Tablo IV: Musul Vilayetinin Bağlı Olduğu Eyaletlerin Tarihsel Gelişimi	59
Tablo V: H.1330 Salnamesine Göre Musul Sancağının Kaza, Nahiye ve Köyleri	60
Tablo VI: H.1330 Salnamesine Göre Musul Sancağının Nahiye ve Köyler Sayıları	61
Tablo VII a: 1881/82-1893 Genel Nüfus Sayımına Göre Musul Vilâyeti	65
Tablo VII b: 1881/82-1893 Genel Nüfus Sayımına Göre Musul Vilayeti Etnik Dinsel Cemaatler	66
Tablo VIII: 1895 Nüfus Sayımına Göre Musul	66
Tablo IX: 1906/7 Nüfus Sayımına Göre Musul Vilâyeti	67
Tablo X: H. 1330 (1912) Salnamesine Göre Musul Sancağı	67
Tablo XI: H. 1330 (1912) Salnamesine Göre Musul Vilâyetinin Kayıtlı ve Kayıt Dışı Tahmini Nüfusu	68
Tablo XII: İsmet Paşa'nın 23 Ocak 1923'te Arazi Komisyonu'nda Açıkladığı Verilere Göre Musul'un Etnik Dağılımı ve Nüfusu	142
Tablo XIII: 1919 yılı Nüfus Tahminleri	147
Tablo XIV: 1921 yılı Nüfus Tahminleri	148
Tablo XV: Karşılaştırmalı Musul Vilayeti Demografik Yapısı	149
Tablo XVI: Karşılaştırmalı Musul Sancağı (Liva) Demografik Yapısı	150

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik I: 1906/7 Nüfus Sayımına Göre Musul Vilâyeti (Musul Merkez) Etnik Grupların Dağılımı	3
Grafik II: İsmet Paşaya Göre Musul'un Demografik Yapısı	142
Grafik III: 1919 yılı Nüfus Tahminleri Toplam Nüfus Grafiği	147
Grafik IV: 1921 yılı Nüfus Tahminleri Toplam Nüfus Grafiği	148

ÖNSÖZ

Musul, Misak-ı Milli içinde yer almasına rağmen, Şeyh Sait İsyanı gibi İngiliz destekli bir isyan sonucu üye dâhil olmadığımız bir Cemiyet-i Akvam tarafından İngiliz Mandasındaki Irak'a bırakılmıştır. Musul'un Türkiye ile olan ve kökleri Osmanlı öncesindeki Türk hâkimiyetlerine kadar dayanan tarihi ve kültürel bağları göz ardı edilmiştir. Uzun yüzyıllar boyunca ortak coğrafya da yaşamının vermiş olduğu kültür birlikteliği ile Musul, çevresinde var olan ve Türkiye toprakları içinde yer alan özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile adeta bir bütünün iki yarısı olmuşlardır. Tarih boyunca Musul, iddia edildiği gibi Arap kültürü ve etkisinden çok Türklerin ve Kürtlerin uzun yüzyıllar boyunca beraber yaşamalarının etkisi altında kalmıştır. Bu etkinin bir sonucu olarak Türkiye'nin başta Güney Doğu Anadolu bölgesi olmak üzere Türkiye toprakları içerisinde kalan bölgelerle yakın ilişkiler, akrabalıklar meydana gelmiştir.

Musul, etno- dinsel ve demografik yapısı nedeniyle farklı ırklardan milletlerin birarada yaşadığı bir bölgedir. Bu bölgede Kürtler, Türkmenler ve Araplar daha yoğun bir nüfusa sahip oldukları için azınlık guruplardan daha evvel dikkat çekmektedir. Bu nedenle Musul meselesi bu gruplar üzerinden anlatılmaya çalışılmış, bu gruplar üzerinden tezler üretilmiştir. Genelde de Kürt faktörü diğer ikisinden bir adım geride kalmıştır. Yine Musul içerisinde var olan etno-dinsel guruplardan sayıca az olmalarına rağmen bölgede yoğun olarak yaşayan Yezidiler de Musul meselesinin çözümü tartışmalarında sıkça gündeme gelen guruplardan olmuştur. Bunun sebebi ise Musul meselesinin çözümünde, çözüm için ortaya atılan tezlerle Yezidiler birleşik bir unsur olmalarından kaynaklanmaktadır. Nitekim Yezidiler, Musul meselesi içerisinde eksik bırakılan bir noktadır. İngilizler, Yezidilerin nüfuslarının önemsenmeyecek kadar az olmadığının farkına varmışlar ve kimi zaman onları Kürtler içerisinde değerlendirerek kimi zaman ayrı bir grup olarak değerlendirerek Yezidileri Musul meselesinin çözümünde kullanmışlardır.

Yezidilerin, Osmanlı toprakları içerisinde çeşitli faaliyetlere girişerek dönem içerisinde etkilerini hissettikleri görülmektedir. Misyonerlik faaliyetleri sonucu Yezidilerin varlığı ile tanışan İngilizler, konsoloslukları aracılığıyla Yezidi ileri gelenleriyle ikili ilişkileri sürdürmüşlerdir ve hatta Yezidiler ile Osmanlı devleti arasında ara bulucu konumunu üstlenmişlerdir. Musul Meselesinin çözümünde İngiliz faktörü olduğu ve İngiliz güdümünde bir Cemiyet-i Akvam'ın Musul'u İngiliz

mandasında Irak'a bıraktığı düşünülürse; İngiliz – Yezidi yakınlaşmasının konumuz açısından ne kadar önemli olduğu anlaşılacaktır. Bu nedenle çalışmamızda Musul meselesinde Yezidilik tartışmalarını işleyerek konunun bir boşluğu doldurması hedeflenmiştir.

Çalışmamız Giriş Bölümü ve 5 Bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın sonuna bir Sonuç kısmı eklenmiştir. Kendi içerisinde bağımsız olan bölümler, birbirleri ile girift durumdadır ve tez parçadan bütüne tarihsel yöntem izlenerek hazırlanmıştır.

Giriş Bölümünde tezin hazırlanma nedeni, yöntemi ve başlıca kaynaklar açıklanmıştır. Burada tezin genel çerçevesinin çizilmesi amaçlanmıştır.

Birinci Bölüm; *Musul Bölgesinin Genel Coğrafi Terminolojisi ve Tarihi*'ne ayrılmıştır. Uluslararası metinlerde Musul'un yer aldığı bölge *Cezire, Mezopotamya, Irak* vb. gibi isimlendirildiği için coğrafi termonoljiye yer verme gereği duyulmuştur. Aynı zamanda Musul meselesinin tarihi temelleri olan bir mesele olmasından dolayı Musul'u tarih içerisinde hâkimiyeti altına alan devletler hakkında bilgi verilmeye çalışılmış, dönemin kaynakları ve dönem hakkında bilgi veren kitaplardan alıntılar yapılarak bölüm zenginleştirilmiştir.

İkinci Bölüm; *Osmanlı Dönemi Musul'un Demografik Yapısı*'na ayrılmıştır. Musul Meselesinin çözümünde İsmet Paşa'nın verdiği istatistiklerin, Lord Curzon ve devamında İngilizlerin verdiği istatistiklerin ve Musul Tahkik Komisyonunun verdiği istatistiklerin anlaşılır kılınabilmesi için bu bölüm hazırlanmıştır. Burada genel olarak ele alınan demografik yapı çeşitli yıllar içerisindeki nüfus bilgilerini içermektedir. Yine Yezidilerin nüfus yoğunluğu ve sayıları bu istatistiklerde yer almaktadır. Aynı zamanda askerlik meselesi nedeniyle Yezidilerin nüfus sayımlarına katılmak istedikleri ve eksik sayıldıkları gibi iddialara da bu bölümde cevap aranmaya çalışılmıştır.

Üçüncü Bölüm; *Yezidiler ve Yezidilik Dini*'ne ayrılmıştır. Yezidilerin en yoğun yaşadığı yerin Musul olması ve kutsal şehirlerinin Musul'da olması sebebiyle bu bölüm hazırlanma gereği duyulmuştur. Her ne kadar Yezidilikle ilgili bağımsız çalışmalar literatür olarak zenginse de genel olarak Musul Meselesini içeren kitaplarda Yezidilik çok kısa işlenmektedir. Bu bölüm ile Yezidilik konusu detaylı bir şekilde işlenerek konunun daha iyi anlaşılmasına çalışılmıştır. Ayrıca bu bölüm ile Osmanlı Devletinde zorunlu askerlik uygulamalarına Yezidilerin neden karşı çıktıkları konusuna da açıklık getirilmektedir. Yine Musul Meselesinin çözümü tartışmalarında Musul Tahkik

Komisyonu hazırladıkları raporda Yezidilerle ilgili vermiş oldukları kısmı bilgiler detaylandırılmaya çalışılmıştır.

Dördüncü Bölüm; *Osmanlı Devleti'nin Zorunlu Askerlik Uygulaması*'na ayrılmıştır. Bilindiği gibi askerlik meselesi Osmanlı Devleti ile Yezidiler arasında derin ayrılıklara neden olmuştur. Yezidilerin kendi dinleri nedeniyle Müslüman olmayanlar gibi askerlik yapmamaları gerektiği düşünmekte ve bu sebeple askerlik yapmak istememektedirler. Osmanlı Devletinin ise Müslüman iken dinden dönmüş bir grupmuş gibi Müslümanlarla birlikte Yezidilerin askerlik yapmalarının istemektedir. İngilizlerle Yezidiler arasındaki İngiliz misyonerlik faaliyetleri ile başlayan yakınlaşmada askerlik meselesi nedeniyle bir ittifaka dönüşmüştür. İngilizler, Musul'da bulunan İngiliz konsoloslugu aracılığıyla Osmanlı Devleti'nden Yezidilerin askerlik yapmamalarını istemiş ve olumlu sonuçlar almışlardır. Buradan da görüleceği gibi Musul Meselesinin çözümünde İngilizler konunun bir tarafı olmaları sebebiyle konunun daha iyi anlaşılabilmesi için bu bölüm hazırlanmıştır.

Beşinci Bölüm; *Musul Meselesinde Türk ve İngiliz Heyetleri Arasındaki Yezidilik Tartışmaları*'na ayrılmıştır. Bölüm ana konuyu içermektedir. Lozan Konferansı öncesi ulusal ve uluslararası durum göz önüne serilerek Lozan ve sonrası Musul meselesinin çözüm tartışmaları ve Cemiyet-i Akvam'ın Musul Raporuna yer verilerek çalışmamız tamamlanmıştır. Çalışmamızın ardılı olan Ankara anlaşması ve sonraki gelişmelere ise konu dışında kaldığı için yer verilmemiştir.

Tezin her aşamasında ilgi, alaka ve desteğini esirgemeyen Hocam Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN'e; Hocam Doç. Dr. Mehmet KARATAŞ'a; Musul Meselesine ilgi duymama vesile ve lisans öğrenciliğim yıllarında Hocam olan Doç. Dr. İhsan Şerif KAYMAZ'a; Yerel tarih araştırmaları yapmamızı teşvik eden ve Yezidilikle ilgili araştırma yapmam için beni cesaretlendiren Hocam Yrd. Doç. Dr. Muammer ULUTÜRK'e teşekkürü bir borç bilirim.

Mehmet YALÇINKAYA

Batman, Elazığ – 2015

KISALTMALAR

A. MKT. MHM.	: Bab-1 Ali Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı
A.S.	: Aleyhisselâm
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
Age	: Adı Geçen Eser
Agm	: Adı Geçen Makale
Akt.	: Aktaran
Bkz.	: Bakınız
BMM	: Büyük Millet Meclisi
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DH. MKT	: Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı
DİA.	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
FO	: Foreign Office (İngiltere Dışişleri Bakanlığı)
F.Ü.	: Fırat Üniversitesi
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
İ.DH	: İrade-i Dâhiliye
İbn.	: İbni
M.	: Miladi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
nr.	: Numara
Nu:	: Numara
p.	: Page (Sahife)
PRO	: Public Record Office
s.	: Sahife
S.	: Sayı
Sad.	: Sadeleştiren
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TAED	: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
vd.	: Ve devamı
Y.	: Yıl
Y. A. HUS	: Yıldız Tasnifi Sadaret Hususi Evrakı
Y. PRK. BŞK	: Yıldız Tasnifi Perakende Baskitabet Dairesi
ZC	: Zapt-ı Ceride

GİRİŞ

Tezin Amacı

Musul meselesi ele alınırken genellikle meselenin bir boyutu eksik bırakılmaktadır. Bu eksik bırakılan boyut günümüzde halen çoğunlunun Musul Sincar bölgesinde yaşamakta olan ve en önemli dini mabetlerinin Musul Ladeş'te bulunan Yezidilerin, Musul meselesinin çözümünde İngiliz kozu olarak kullanılmış olmalarıdır. İngilizler tarafından Musul ve çevresi işgal edilmeden önce İngiliz misyonerleri ile Yezidi Şeyhleri arasında bağlantı kurulmuş, diğer etnik gruplarla birlikte Yezidiler, Osmanlı hâkimiyetine karşı kullanılmak istenilmiştir. Acaba yüzyıllarca Türk devletleri hakimeyeti altında yaşayan Yezidileri, İngilizlerle ortak bir noktada buluşturan sebep nedir? Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayan Yezidilerin İngilizleri bir kurtarıcı gibi görmeleri Osmanlı Devletinin hangi uygulamalarının olumsuz yansıması neticesinde gerçekleşmiştir? Yezidiler uzun yüzyıllar boyunca beraber yaşadıkları topraklarda bir Türk devletini İngiliz himayesinde bir Irak Devletine mi tercih etmektedirler? Yezidilerin Dini ve etnik kimlikleri nedeniyle İslam hukukunda yer alamayışları nedeniyle Osmanlı Devletinin alternatif çözümler üretmeye mecbur kalması mı İngilizlerle Yezidileri bu denli yakınlaştırmıştır? İşte bu çalışma ile bu ve buna benzer soruların cevabını aranarak, Türk Misak-ı Millisi içerisinde yer almasına rağmen haksız yere ana vatandan koparılan Musul'un Yezidiler açısından incelenmesi sağlanacaktır.

Osmanlı idaresinde Musul vilayetinin coğrafi konumu, idari ve nüfus yapısı incelendiği zaman İngilizlerin Yezidiler üzerinden yürütmüş oldukları faaliyetler daha iyi anlaşılacaktır. Musul Vilâyeti, doğuda İran, kuzeyde Diyarbekir, güneyde Bağdad, batıda Şam, kuzeybatıda ise Halep Vilâyetleri ve Zor Sancağı ile çevrelenmiştir. 1850 yılına kadar vilayet olan Musul 1850 yılında mutasarrıflığa dâhil olarak Bağdad vilayetine bağlanmış, 1878 tarihi itibari ile tekrar vilayet olmuştur.¹ Musul Sancağı Musul (Merkez kaza) İmadiye Kazası, Akra Kazası, Zibar Kazası, Duhok Kazası, Zaho Kazası ve Sincar Kazası olmak üzere ayrılmıştır. Sincar Kazası, Dicle ve Fırat nehirlerinin tam ortasındadır. Sincar bölgesinin erkekler baz alınarak yapılan tahririnde 4271 İslam, 4 Katolik, 2352 Yezidinin yaşadığı tahrir kayıtlarına geçmiştir.² Burada görüleceği gibi Sincar bölgesinde yaşayan önemli bir grup Yezidilerdir. 20. Yüzyılın başlarında yapılan nüfus sayımlarında erkek nüfus baz alındığı için ve dağınık halde

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü (BOA), *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri 1525 – 1919 (Musul ve Kerkük Arşiv Belgeleri)*, Ankara 1993, s. 28.

² BOA, *Musul ve Kerkük Arşiv Belgeleri*, s. 30.

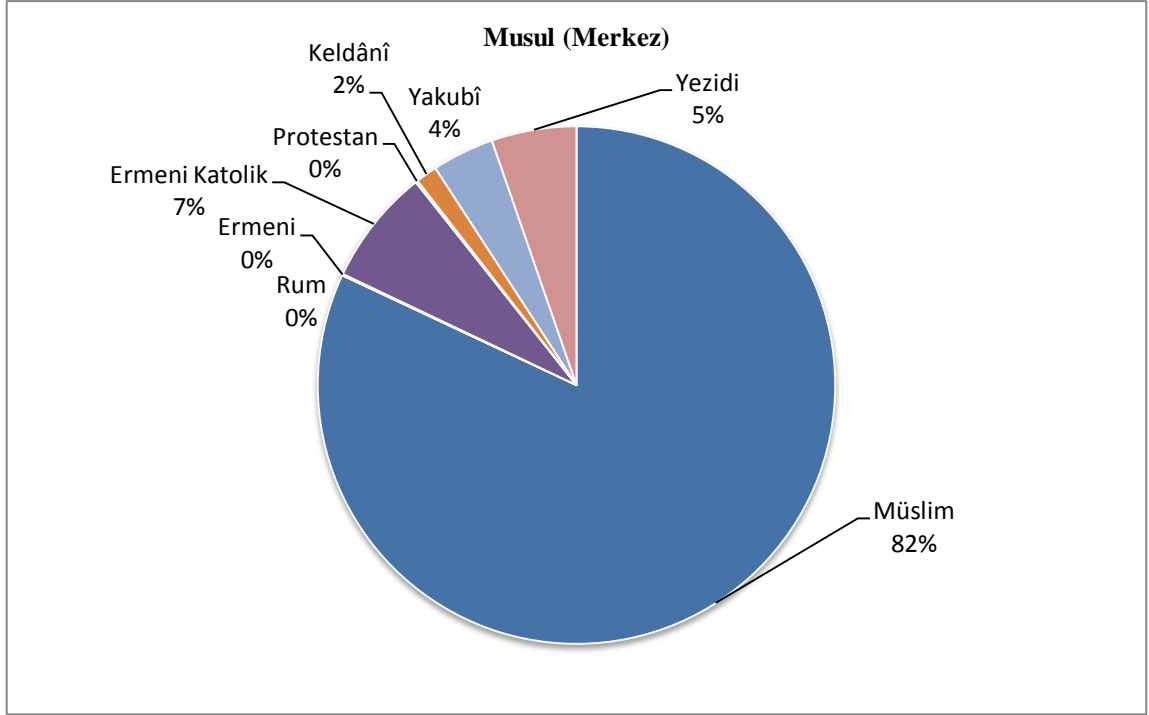
yaşayan Yezidilerin askere alınmamak için nüfus sayımlarına katılmamaları nedeniyle Yezidi nüfusunun olduğundan daha az gösterildiği anlaşılabacaktır. Ayrıca Yezidi dini, dinden dönmeyi yasaklasa da Yezidilerin zamanla din değiştirdiği; İslam dinine, Hıristiyanlık ve Yahudiliğe geçtikleri aşikârdır. Bu nedenle dini bir etnik yapı olarak ele alındığında Yezidi nüfusun Musul içerisinde özellikle Sincar dağı ve çevresinde önemli yapı olduğu İngilizlerin gözünden kaçmamıştır. Yezidileri zaman zaman Kürtlerle bir sayan zaman zaman ise ayrı bir topluluk sayan İngilizler birleşik bir unsur olması sebebiyle Yezidileri kendi lehlerinde çözümü arzuladıkları mesele açısından oldukça önemli görmekteydiler.

Musul Meselesinin çözümü tartışmalarında Musul'un Yezidi nüfusu İsmet Paşa tarafından 18.000 olarak verilmiştir. İngiliz heyeti tezi ise 31.000'dir. Burada görüleceği gibi Yezidiler İngilizler tarafından göz ardı edilemeyecek büyüklükte bir gruptur. 1906/7 nüfus sayımı incelendiğinde Musul Vilayetinin Merkez nüfusunun Yezidi iken din değiştirenler dışarıda tutulduğunda bile en önemli ikinci azınlık grup olduğu (nüfus içinde dağılımı % 5) görülmektedir.

Tablo I. 1906/7 Nüfus Sayımına Göre Musul Vilâyeti (Musul Merkez)³

Müslim	43775
Greek	1
Ermeni	45
Ermeni Katolik	3882
Protestan	74
Keldânî	719
Yakubî	1024
Yezidî	2071
TOPLAM	54421

³ BOA, *Musul ve Kerkük Arşiv Belgeleri*, s. 37.

Grafik I. 1906/7 Nüfus Sayımına Göre Musul Vilâyeti (Musul Merkez) Etnik Grupların Dağılımı

İngilizlerin misyonerlik ve sömürgecilik faaliyetlerinin ekonomik yönü göz önünde bulundurulduğunda iki durum karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birincisi: Musul bölgesinin arkeologlar tarafından “bereketli hilal” olarak adlandırılan ve Asya ve Avrupa arasında bir geçiş mevki olan antik Mezopotamya coğrafyasında bulunmasıdır. Yezidilerin yoğun olarak yaşadığı Dicle-Fırat nehirleri havzasında bulunan Sincar bölgesi, 14. Yüzyılda İbni Battuda, “Meyveleri, ağaçları ve akarsuları bol bir şehirdir. Bir dağın eteğine kurulmuştur. Nehir ve bahçelerin çokluğu bakımından Dımaşk’a benzer” demektedir.⁴ Osmanlı idaresinde Sincar bölgesinin yapılan tahriri; “(Telafr nahiyesindekiler de dâhil) 2048 hane, 580 dükkân, 26 değirmen, 2300 bağçe, 22821 tarla, 2 tekke ve zaviye ile 400 çeşmesi bulunmaktadır. Kazada 17 köy vardır. Köylerin bir kısmı Yezidîlerle meskûndur. Hayvancılık ve bağcılık yapıldığı gibi hayvancılık yapılan köylerin ahâlîsi ekseriyetle göçebe olup ilkbahardan güz mevsimine kadar hayvanlarını otlaklara götürürler. Arazisi verimli olan Sincar’da çok çeşitli tarım

⁴ İbni Battuta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi-Tuhfetü'n-Nüzzâr fî Garâbi'l-Emsar ve'l-Acâibi'l-Esfar-*, (*Büyük Dünya Seyahatnamesi*), (Muhammed Şerif Paşa Çevirisinden Sad. Mümin Çevik ve Ali Murat Güven), İstanbul 2005, s.172.

ürünleri yetiştir”⁵ şeklinde geçmektedir. Burada görüleceği gibi Musul bölgesi arazisi tarım ve hayvancılık yönünden zengindir. İkinci durum zengin petrol yataklarının varlığıdır. İngilizler petrole ulaşmak için misyonerler aracılığıyla azınlık grupları ve bu gruplar içinde yer alan Yezidileri Osmanlıya karşı kışkırtmışlardır. Osmanlı yönetiminde Musul’da petrolün işlenmesi başka bir deyişle Mezopotamya petrolünün gündeme gelmesi 1868 yılında Bağdad’a Vali olarak atanan Mithat Paşa ile başlamaktadır. Mithat Paşa Bakuba’da küçük bir petrol arıtma tesisi kurduştur. 1870’li yıllarda Neftçizâde ailesinde bir takım çalışmaları olmakla beraber. Musul petrolünün önce 1871’de Alman mühendislerinin raporları ve daha sonra çeşitli ülkelerin raporları ile önem kazandığını görmekteyiz. İstanbul’da Saray yönetiminde de Musul petrolünün şahsi denetime geçirmek için çalışmalar olduğu görülmektedir. Bunlardan Tahsin Paşa, 1883 yılında Musul Vilayeti’nin tamamında petrol arama izni almış; elde ettiği imtiyazın daha sonra iptal edilmesine rağmen girişimlerine devam etmiştir. Dönemin Padişahı II. Abdülhamid, İngiltere de öğrenim görmüş olan İstanbullu bir Ermeni tüccarın oğlu olan Kalust Serkis Gülbekyan’ı Musul Vilayeti’ne göndererek bölgede araştırma yapmasını istemiştir. Gülbekyan, yaptığı araştırmanın sonuçlarını 1890 yılı başlarında Osmanlı Madenler Bakanlığı’na bildirmiştir. Buna göre Musul ve Bağdad Vilayeti hudutlarında zengin petrol yatakları mevcuttur. Bu çalışmanın ardından II. Abdülhamid, Hazine Dairesi Başkanı Agop Efendinin önerisiyle, 1889 ve 1898’de çıkardığı iki iradeyle (özel ferman) Musul ve Bağdad’daki petrol alanlarını kendi özel mülkiyetine katmıştır. Padişah, bölgedeki petrol için yapılacak her türlü girişimi de kendi inisiyatifinde tutmuştur. Musul’un İngiliz işgali dönemi, Musul petroleri İngilizler tarafından işletilmiş ve İngilizler Irak’ta mandater yönetimlerini devam ettirerek petrol imtiyazlarının devamını sağlamaya çalışmışlardır. Lausanne (Lozan)’da Türk tezi: Musul’un ticari bağlarının Türkiye ile olduğunu ve Musul’u petrol nedeniyle istemediğini yönünde ortaya konulmuştur. İngiliz tezine göre ise İngilizler, Musul’un ekonomik ilişkilerinin Bağdad ile olduğunu ve petrol için Musul’u istemediklerini söylemişlerdir.

İngiltere Musul petrollerini elde edebilmek için Güneydoğu Anadolu bölgesinde karışıklık çıkarmaktan da geri kalmamışlardır. Şeyh Sait isyanının çıkarılması ve bölgede yer alan çeşitli etnik grupların kışkırtılması Musul meselesinin aleyhimize neticelenmesine neden olacaktır.

⁵ BOA, *Musul ve Kerkük Arşiv Belgeleri*, s. 30.

Musul meselesinin çözümünde önemli ayrımlardan biri de dini ve etnik kimlik olmuştur. Yezidiler Kürtlerle aynı dili konuşmalarına rağmen Kürtlerden farklı bir etnik gruptur. İngilizlerin Yezidilere yönelik misyonerlik faaliyetlerinin özünde de onların farklı kimlikleri nedeniyle Osmanlı toplumundan ayrıştırılması gelecekte yapmayı düşün-dükleri Musul planında İngilizlerin yanında yer alması geliyordu. Az önce bahsettiğimiz gibi Yezidiler Musul'da özellikle Sincar bölgesinde azımsanamayacak bir gruptu. Bu nedenle İngiliz misyonerlerinin 1837'de Urmiye'den Erzurum'a giderken Ağrı dağının güneyindeki Fırat'ın yukarı kesimlerinde Yezidi Sipki Aşiretiyle karşılaşması sonucu gerçekleşen tanışmanın ardından İngiltere Doğu dillerine ve halklarına aşına misyonerlik işinde deneyimli ve kurnaz biri olan Christian Rassam adında bir Nasturi'yi görevlendirmiştir. Kraliyet Coğrafi Derneği ile Hıristiyanlık Bilgisini Geliştirme Derneği'nin onayladığı Rassam'dan başka Ainsworth ve bir teknik elaman daha bulunduğu bu ekibin amacı: Orta ve Doğu Anadolu ile Kuzey Irak ve Sincar bölgesini inceleyerek bu bölge boyunca Müslüman Kürt aşiretleri ile ateşe ya da şeytana tapanlar olarak adlandırılan Yezidiler'in de siyasi ve kültürel durumlarını incelemektir. 1839'da Musul'a gelen Rassam, 1841'de Musul İngiltere Konsolos yardımcılığına getirilmiştir. Musul işgali öncesi faaliyetlerini burada derinleştiren İngiltere, Yezidilerin İslam hukukunda yer almayan dini yapıları nedeniyle 1839'da Tanzimat Fermanında yer alan azınlıklara tanınan haklardan yararlanamamaları üzerinden Osmanlı içişlerine karışma hakkı elde etmişlerdir. Nitekim 1849 yılında Yezidiler'in diğer Müslüman Osmanlı vatandaşları gibi askerlik yapmaları istendiğinde Yezidi Emirler İngiliz büyükelçisi Stratford'un müdahalesi sayesinde İstanbul'dan Yezidiler'in bu görevden muaf tutulmaları için bir ferman çıkartabilmiştir. 1872 yılında Bab-ı Ali, Yezidiler'e tanıdığı bu ayrıcalığı kaldırmasına rağmen Yezidiler yine İngilizler'in arabuluculuğu neticesinde özel bir vergiyle bu görevden muaf olma hakkını elde etmişlerdir.

İngilizler zaman zaman çıkarları doğrultusunda Yezidilerin Kürt olduklarını ileri sürselerde; Musul sorununun çözümü noktasında onların Kürt olmadıklarına vurgu yapması, bölgede Yezidiler'e yönelik olarak yapılmış olan misyonerlik faaliyetleri neticesinde başlayan ve daha sonra Osmanlı Devletinin zorunlu askerlik uygulamaları nedeniyle iyice pekişen ikili ilişkiler neticesinde olmuştur. Musul meselesinin çözüm noktasında da İngiliz hükümeti Yezidilerin ırksal yapıları hakkında net bir tavır ortaya koyamamışlar ve çıkarları doğrultusunda hareket etmişlerdir. Musul Tahkik

Komisyununun 1925'te Cemiyet-i Akvam'a verdiği raporda bu durum şu şekilde geçmektedir:

“... Irksal açıdan İngiliz muhtıraları Yezidilerin büyük ihtimalle Kürt olduklarını ancak Muhammedi olmadıklarını, bilakis dini Muhammediye'yi küfür saydıklarını söylüyor. İngiliz hükümetinin arz ettiği ırklar haritasında Yezidileri gösteren renk Kürtlerden farklıdır. 1910 yılında Londra Kraliyet Coğrafya cemiyeti tarafından yayımlanan ve Türk hükümetine tevdi olunan haritada Yezidiler, Kürtlerle aynı renk gösteriliyor. İngiliz yardımcı azadan bu farkı anlatmasını istedik. Alınan cevap keyfiyeti açıklamaktan uzaktır. Ancak, iki haritanın ayrı olduğunu söylemekle yetiniliyor ...”⁶

Ömer b. Hattab'ın Hicri 20 yılında Utbe b. Ferkad es-Selemîyi Musul valisi tayin etmesiyle İslam orduları tarafından “*Dicle'nin diğer tarafına geçerek buradaki kaleleri feth ettiği ... daha sonra el-Merc ve köylerini Bâhüzerâ topraklarını, Bâezrayı, Hibtun, el-Hannâneyi, el Ma'alle, Dimir ve Kürtlerin bütün kalelerini fethedildiği ...*”⁷ günden günümüze Musul gerek ekonomik gerek coğrafi ve gerekse ırksal yapısı nedeniyle pek çok devletin dikkatini üzerine çekmiştir. Uzun yıllar İslam devletlerinin egemenliğinde yaşamasına rağmen İslam dini hoşgörüsü nedeniyle bünyesinde çeşitli dini gruplarında varlığını sürdürdüğü Musul'da, büyük çoğunluğun Türk ve Kürtlerin oluşturduğu görülmektedir. Lozan'ın Ülke ve Askerlik Komisyonu'nun 23 Ocak 1923 tarihli oturumunda Misak-ı Milli sınırları içerisinde yer alan Musul ele alınmış; bu oturumda İsmet Pasa, Türkiye'nin Musul'u bir başka devlete bırakmak istemeyişinin sebeplerini; etnografik, siyasi, tarihi, askeri ve ekonomik açıdan anlatmış ve İngiliz tezini temellendiren gerekçelerin yetersizliğini ortaya koymuştur. Lozan'ı tıkaması nedeniyle antlaşma sonrasına bırakılan Musul, Misak-ı Milli'de yer alması ve kültürel bağların olması nedeniyle Türkiye'ye verilmesi gerekirken Milletler Cemiyetinin İngiliz yanlısı kararı neticesinde İngiliz mandasında ki Irak'a bırakılmıştır ve 7 Haziran 1926 günü Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne getirilen antlaşma neticesinde Musul'un bırakılmasına razı olunmuştur. Bunun karşılığı Irak Hükümeti, antlaşmanın yürürlüğe konulmasından başlayarak, 25 yıl süreyle petrol gelirlerinin % 10'unu Türk Hükümetine ödemeyi kabul etmiştir (Madde 14).

⁶ Raif Karadağ, (Haz.). *Musul Tahkik Komisyonunun Cemiyet-i Akvam'a Verdiği Rapor (Musul Raporu)* (Sadeleştirerek Yayına Haz. Ömer Hakan Özalp), İstanbul 2003, s. 196.

⁷ El Belazurî, *Fütûhu'l Buldan*, (Çev. Mustafa Fayda), Ankara 2002, s. 476.

Sonuç olarak bu çalışmada Musul meselesinin İngilizler lehine çevrilmesi yolunda; genelde İngiliz misyonerlik faaliyetleri, özelde ise Sincar Bölgesi ve Yezidiler olmak üzere ele alınarak anlatılması amaçlanmaktadır. İngilizler tarafından ve Türk hükümeti tarafından ortaya konulan Musul tezinin daha iyi anlaşılabilmesi için eski bir halk olmakla beraber dağınık yaşamaları ve gizemli bir dine sahip olmaları nedeniyle pek fazla bilinmeyen Yezidilerin geçmişten günümüze tarihi ve inanç esasları ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışmanın Musul Meselesinde Yezidi tartışmalarını içermesi açısından bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

Tezin Yöntemi

Tez çalışmasında tarihi olay ve olguların incelenmesinde geçmiş zaman içerisindeki gelişimin katılımlarını içeren tarihi yöntem kullanılmıştır. Tarihi yöntem geçmiş zaman içerisindeki meydana gelen olay ve olguların araştırılmasında ya da problemin geçmişle olan ilişkisi yönünden incelenmesinde kullanılan yöntemdir. Tarihi yöntem, gerçeği bulmak başka bir deyişle, bilgi üretmek için geçmişin tenkidi bir gözle incelenmesi, analizi, sentezi ve rapor edilmesi sürecidir. Tarihsel araştırma “ne idi?” sorusuna cevap aramaya yöneliktir.⁸ Burada çalışmamızda verilerin elde edilmesinde, taranmasında analiz ve değerlendirilmesinde yazılı literatür taraması yapılacaktır. İşleyiş bakımından; problem durumu saptanacak, bu problem durumuna uygun denenceler geliştirilecek ve doğrulayıcılar ileri sürülecektir. Tezin yazımında nitel verilerin, bulguların kompozisyonu ve değerlendirilmesi yapılacaktır. Ayrıca demoğrafik yapıyı ilgilendiren nicel verilere de yer verilecektir. Tezin modeli ise; geçmiş zamanla sınırlı ilgilenen olay ve konulara ilişkin değişkenlerin ayrı ayrı tanımlanmasını içeren tekil araştırma modeli olacaktır.

Başlıca Kaynaklar

Konunun genişliği göz önünde bulundurularak çalışmada kullanılan makaleler bu kısımda verilmeyip sadece kaynakça bölümünde verilecektir. Burada kaynaklar; Arşiv Belgeleri ve Resmi Metinleri İçeren Kaynaklar, Musul Meselesi Merkezli Kaynaklar, Yezidiler Merkezli Kaynaklar olmak üzere üç grupta açıklanacaktır.

---

⁸ Saim Kaptan, *Bilimsel Araştırma ve İstatistik Teknikleri*, Ankara 1998, s. 53.

1. Arşiv Belgeleri ve Resmi Metinleri İçeren Kaynaklar

Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri 1525-1919;

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü bünyesinde bulunan Musul ve Kerkük'e ilişkin belgelerin defter fonları ve Belge fonlarını içeren Necati Gültepe ve Necati Aktaş sorumluluğunda oluşturulan komisyonun hazırladığı kitap üç ana bölümden meydana gelmiştir: Birinci bölümde, Musul-Kerkük bölgesinin coğrafi durumunun, etnik yapısının ve tarihçesinin anlatıldığı Giriş kısmı bulunmaktadır. İkinci bölümde, belgelerin özet ve transkripsiyonları, belgelerde geçen bazı önemli terimlerle ilgili açıklamalar, şahıs ve müessese adlarının yerlerinin belirtildiği İndeks ve Giriş kısmı için faydalanılan kaynakların verildiği "Bibliyografya" bölümleri yer almıştır. Belgeler kronolojik olarak verilmiş olup, belge sıra numarası ve belgenin muhtevasını ifade eden bir başlık, daha sonra da köşeli parantez içinde italik yazı ile belgenin özeti verilmiştir. Özetin altında belgenin hicrî ve miladî tarihleri bulunmaktadır ve transkripsiyonuna yer almaktadır.

Osmanlı ve İngiliz Arşiv Belgelerinde Yezidiler;

2005 yılından beri İstanbul Bilgi Üniversitesi bünyesinde Yezidi Kültürünün Karşılaştırılmalı Arştırılması adlı uluslararası projeyi yürüten Amed Gökşen'in Yezidi belgelerini transkripsiyon ve tasnif etmeye yönelik yapmış olduğu bir derlemedir. Giriş ve üç bölümden oluşan eserin Osmanlı Arşiv Belgeleriyle ilgili önemli bir boşluğu doldurmatadır.

Abede-i İblis yahud Bagie-i Yezidiyeye Bir Nasar / Abede-i İblis – Yezidi Taifesinin İtikadatı, Adat, Evsafı;

Musul'a vali olarak giden Giritli, (Ayandan) Mustafa Nuri Paşa'nın zorunl askerlik meselesinin arkasında yatan problemleri incelemek üzere Yezidiler hakkında yaptığı araştırmasını raporlaştırmasıyla oluşturduğu bir risaledir. 80 sahifeden oluşan eser *Abede-i İblis yahud Bagie-i Yezidiyeye Bir Nasar* adıyla 1323 (1905) yılında devletin yetkili ve ilgili mercilerine sunulmak üzere 50 adet basılmıştır. Bu eserin bir nüshasının Grothe aracılığıyla Theodor Menzel'e ulaştığı bilinmetedir. Aynı eser 1328 (1910) yılında *Abede-i İblis – Yezidi Taifesinin İtikadatı, Adat, Evsafı* adıyla Matbaa-i içtihatda basılmıştır. Eser Türkçe'de Yezidiliğin dini ve kültürel yönünü ortaya koyan eser olma bakımından önemli bir yere sahiptir.

Eser, Hasan Kahraman ve Recep Ak tarafından Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiya Fakültesinde (Yrd. Doç. Dr. Ahmet Turan danışmanlığında) Lisans Tezi olarak transkripsiyon edilmiştir.⁹ Ayrıca eserin; Amed Gökşen tarafından hazırlanan transkripsiyon ve tıpkıbasımı İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları arasında yayınlanmıştır.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi;

1611-1682 yılları arasında yaşayan Evliya Çelebinin yapmış olduğu Seyahatleri içeren kitabının 4. Bölümü (4. Kitap) *Bağdad-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan, Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van*, illerine ayrılmıştır. Burada Yezidilerle ilgili ilginç bilgiler veren Evliya Çelebi, Osmanlı coğrafyası içinde yer alan yukarıdaki illerden detaylı bir şekilde bahsetmektedir. Şüphesiz bunda 1638'de Bağdad Seferine katılmış olmasının etkisi büyüktür.

Musul Vilayeti Resmi Salnamesi H. 1330 (M. 1912);

Musul vilayetine ait basılmış olan Salnamelerin yani yıllıkların beşincisi ve sonuncusudur. Kütüphanelerde künye kaydı: *Musul Vilayeti Resmi Salnamesi*, Def'a 5, Musul Vilayet Matbaası, 1330 (1912), 335 + 4 s., şeklinde olup TarihveMedeniyet.org sitesinden D0288313300000005.pdf olarak erişime açıktır. H.1330 Musul vilayeti Resmi Salnamesi, Bir önceki salname 1907'de bittiği için araştırmamız için özellikle demoğrafik boyutlarda faydası büyük olmuştur. Musul Tahkik Komisyonu da raporunu yazarken bu salnameden yararlandıklarını belirtmişlerdir. Musul, Kerkük ve Süleymaniye hakkında bilgi veren salname konumuz olan Yezidiler ile ilgili kısa bilgiler de ihtiva etmektedir.

Osmanlı Vilayeti Salnamelerinde Musul;

Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi tarafından yayınlanan eser, Giriş ve 15 bölümden oluşmaktadır.

Bu bölümler şunlardır: Musul Vilayeti Tarihi, Musul Vilayetinin Coğrafyası, Musul Vilayetinde Ziraat, Musul vilayetinde Sıhhi Durum, Musul vilayetine Bağlı Kaza ve Nahiyeler, Musul Vilayetinin Halkı ve Nüfusu, Musul vilayetinin Osmanlı Devleti

⁹ Ahmet Taşgım, *Türkiye Yezidiler Bibliyografyası Yazılı Metinlerde Dini-Sosyal Bir Grubun Serüveni, (Yezidi Biliyografyası)* Ankara 2005, s. 150.

Döneminde Valileri, Padişah Tarafından Rütbe verilen Musullular, Musul Vilayetinde Bulunan Yabancı Devlet Konsoloslukları, Musul Vilayetinin Ruhani Reisleri, Musul Vilayetinin Mülki ve Askeri Teşkilatı, Musul'da Bulunan Peygamber ve Evliya Türbeleri, Musul Vilayeti Matbaa ve Gazeteleri, Tarihte Meydana Gelen Önemli Olaylar.

Eser 435 sayfa olup; Musul vilayetinin o zamanki Musul Vilayeti sınırları içinde yer alan Musul, Kerkük ve Süleymaniye sancaklarını kapsayan 5 adet salnameye göre hazırlanmıştır. Bu salnameler sırasıyla şunlardır:

Def'a 1, Musul Vilayet Salnamesi, 1308 (1891), 310 s., Mektubî-i Vilayet Hasan Tevfik Efendi tarafından basılmıştır.

Def'a 2, Musul Vilayet Salnamesi, 1310 (1892), 424 s., Mektubî-i Vilayet Hasan Tevfik Efendi tarafından basılmıştır.

Def'a 3, Musul Vilayet Salnamesi, 1312 (1894), 450 + 4 s., Musul Vilayet Matbaasında, Vilayet Mektubi Mümeyyizi Sadık Efendi tarafından basılmıştır.

Def'a 4, Musul Vilayet Salnamesi, 1325 (1907), 235 s. (Büyük boy), Mektubî Muavini ve Matbaa Müdürü ve Baş Yazarı Safvet Bey tarafından basılmıştır.

Def'a 5, Musul Vilayet Salnamesi, 1330 (1912), 335 + 4 s., Musul Vilayet Matbaasında basılmıştır.

Musul Tahkik Komisyonunun Cemiyet-i Akvam'a Verdiği Rapor;

Başkanlığını Eski Macaristan başbakanlarından Kont Teleki'nin yaptığı, İsveç Sefiri Auf Wirseen ve Belçikalı Albay Paolis'inde aralarında bulunduğu Musul Tahkik Heyetinin 16 Temmuz 1925'te Cenevre'de Cemiyeti Akvam Genel Kuruluna verdiği gerekçeli Musul rapordur. Her iki tarafın Musul tezini özenle irdeleyen Eser; Gilbert Jidel'in Musul Hakkındaki İstişari Mütalaa ile başlamaktadır ve Musul Tahkik Komisyonunun Çalışmaları Hakkındaki Raporu, Taraflarca Teklif Olunan Usul Hakkında Mütalaa ve Meselenin Esası Hakkındaki Mütalaa olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır.

Lozan Barış Konferansı –Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj, Anı ve Söyleyişleri;

Lozan'a gönderilen Türk heyetinin başında olan İsmet İnönü'nün konferans süresince ve daha sonralarda konferansla ilgili konuşma ve mesajlarını içerir. Mustafa Kemal'e gönderdiği şifreli ve şifresiz mesajlar ile TBMM'ye gönderdiği mesajlar,

gazetelere verdiği demeçler, konuşma, makale, anı ve söyleyişleri gibi farklı kaynaklardan Lozan ile ilgili kısımların kitaplaştırılmasını içeren birinci elden bilgiler veren kitaptır.

Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler);

Eser, devletler hukuku profesörü Seha L. Meray ve Osman Olcay tarafından hazırlanmıştır. Seha L. Meray'ın anlaşılır bir dilde belgeleri aktarmak üzere hazırladığı eserlerin sonucusudur. Eser, tarihsel bir kronoloji ile metinleri irdelemekte ve aktarmaktadır. Biz burada Musul'u ilgilendiren kısımları almaya çalışacağız. Bilindiği gibi Türk Misak-ı Millisinin Mondros Bırakışması ile yakından bağlantısı vardır.

Yakın Doğu Sorunları Üzerine Lausanne Konferansı (1922-1923), Konferanstaki Görüşmelerin Tutanakları ve Belgeleri;

Eser, devletler hukuku profesörü Seha L. Meray tarafından Paris Devlet Basimevinin 1923 tarihli baskısından çevrilmiştir. Eser birinci elden tutanakları içermesi Musul Meselesinin tartışmalarının orijinal belgelerini içermesi bakımından önemlidir.

Türk Anayasa Metinleri (Senedi İttifaktan Günümüze);

Eser, Anayasa Hukuku Profesörleri olan Suna Kili ve A. Şeref Gözübüyük tarafından hazırlanmıştır. Birinci elden anayasal metinleri incelemekte ve yapılan değişikliklerle beraber vermektedir. Biz burada tez çalışmamızın Tanzimat-ı Hayriye (Tanzimat Fermanı) ile alakalı kısmında eserden yararlanmayı düşünmekteyiz.

2. Musul Meselesi Merkezli Kaynaklar

Musul Sorunu, Petrol ve Kürt Sorunuyla Bağlantılı Tarihsel ve Siyasal Bir İnceleme;

Cumhuriyet Dönemi Türk Tarihi Doktoru İhsan Şerif Kaymaz'ın hazırladığı eser, giriş bölümü ile birlikte altı bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Musul ve içinde yer aldığı coğrafya hakkında genel bilgi verilmiş olup batı emperyalizminin bölgede etkinlik kurma sürecine ve petrolün bu süreç üzerindeki etkisine değinmiştir. Birinci bölüm'de Irak ve Musul'un İşgal edilmesi, İkinci bölümde İngilizlerin işgal

sonrası oluşturmaya çalıştıkları yönetsel yapı ve Kürt devleti kurma yönündeki çabaları, üçüncü bölümde Lozan Konferansında yaşanan gelişmeler, dördüncü bölümde Musul Meselesinin Milletler Cemiyetine aktarılması, Beşinci bölümde ise Türkiye'nin Musul davasını kesin olarak yitirmesi anlatılmaktadır.

Musul Vilayetinin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909);

Eser genel olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) ile İngiliz Devlet Arşivi Public Record Office'de (PRO) bulunan belgelerden oluşmaktadır. Oldukça farklı tasniflerden elde edilen Osmanlı arşiv belgelerinde 2,5 yıl süren bir çalışma sonucu ve İngiliz Arşivi'nde altı ay kadar devam eden araştırmalar sonucu eser ortaya konulmuştur. İngiliz belgeleri içerisinde İngiliz Dışişleri Bakanlığı (Foreign Office) kayıtları arasında bulunan Musul konsolosluk raporları ile İngiliz Savaş Bakanlığı (War Office) ve Sömürgeler Bakanlığı'na (Colonial Office) ait arşiv belgeleri incelenmiş ve esere aktarılmıştır. Eserin Giriş bölümünde; Musul'un coğrafi durumu ve Osmanlı hâkimiyetine girişi ile 16-18. Yüzyıllar'daki siyasî, sosyal ve iktisadî durumu özetlenmeye çalışılmıştır. Birinci Bölüm'de, Tanzimat'ın ve Vilayet Nizamnamesi'nin Musul'da uygulanması konusu ele alınmış ve bilahare, Musul'un Bağdad'dan bağımsız olarak müstakil bir vilayet haline gelmesi ile birlikte idarî-mülkî, adlî ve mâlî yapılarıdaki değişimler üzerinde durulmuştur. İkinci Bölüm; kurucu vali Ahmet Feyzi Paşa'dan başlanarak, 1909'a kadarki valilerin dönemlerine göre Musul'un yönetimi konularına ayrılmış ve ayrıca Musul'da uygulanmaya çalışılan reform projeleri tartışılmıştır. Üçüncü Bölümde; Musul'daki üretim-tüketim ilişkileri, tarım, hayvancılık ve sanayinin durumu, ihracat ve ithalat verileri incelenmiş ve ayrıca Musul petrolünün tarihi gelişimi verilmiştir. Dördüncü ve son Bölüm'de ise; Musul'daki sosyal yapı, etnik ve dinî guruplar, merkez-çevre ilişkileri çerçevesinde incelenmiştir.

Osmanlı İdaresinde Musul: 1532-1639;

Ahmet Gündüz tarafından hazırlanan eserde, Musul'un klasik dönemdeki idarî, iktisadî ve sosyal durumuna değinilmektedir.

Lozan Antlaşması ve Musul Sorununun Çözümü,

Eser, Musul sorunun çözümüne ilişkin Türk ve İngiliz heyetlerinin çözüm tezlerini içermektedir.

Selçuklular Döneminde Musul (1057-1127);

Eser, Selçuklular dönemini kapsamakla beraber tezin birinci bölümünde Musul tarihi anlatılırken kullanılacaktır.

Petrol Çerçevesinde Musul Sorunu (1926-1955);

Eser, giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında, Musul'un coğrafi konumu, nüfus yapısı, ekonomik durumu, petrolerin stratejik önemi ve Musul sorununun 1926 Ankara Antlaşması'na kadar olan süreçteki tarihsel gelişimi verilmiştir. Birinci bölümde, 1926 Ankara Antlaşması'na göre Türkiye'nin Musul petrolerinde sahip olduğu haklar, Antlaşmanın hemen öncesinde İngiltere'nin Türkiye'ye yaptığı öneriler; Ankara Antlaşması'nın içeriği, Ankara Antlaşması'nın taraf ülkelerde ve dünya kamuoyunda yarattığı etkiler üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde, Ankara Antlaşması'nın uygulanması sürecinde yaşanan sorunlar ve Türkiye-İrak Daimi Hudut Komisyonu çalışmaları ve sınır ihlalleri ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, Ankara Antlaşması çerçevesinde 1926-1955 döneminde Türkiye'ye yapılan ödemeler anlatılmıştır. Dördüncü bölümde, 1926-1955 döneminde Musul sorununun Türk dış politikasına yansımaları, hem Türkiye-İngiltere hem Türkiye- Irak ilişkileri hem de Türkiye'nin diğer ülkelerle olan ilişkileri çerçevesinde ele alınmış; ayrıca Türkmen sorunu, Kürt sorunu, Hıristiyan azınlıklar sorunu ve Hatay meselesi konularıyla ilgili Musul sorununun coğrafi, etnik, kültürel, siyasi ve ekonomik boyutları anlatılmıştır.

Musul Meselesinde Petrol Faktörü;

Eser, Musul Sorunu'nu petrol odaklı olarak ele almak ve sorunun Türkiye açısından çözümsüzlüğünde petrol varlığının bir etkisi olup olmadığını ortaya koymaya çalışmaktadır. Aynı kapsamda Türkiye'nin bölge petroleri ile hak sahibi olduğu hissenin tarafına ödenmiş kısmını yapılan araştırmalara dayanarak bulunan arşiv belgeleri ile karşılaştırmaktadır.

İngiltere'nin Musul Vilayetinde Kürt Devleti Projesi (1918-1919);

Eser, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Musul'un coğrafi ve tarihi gelişimi hakkında bilgi vermektedir. İkinci Bölüm Musul Vilayeti etnik yapısı üzerinde durmaktadır. Üçüncü bölüm ise I. Dünya Savaşı'nın çıkması, İngilizlerin Musul ve Irak'ı

işgal etmesi anlatılmaktadır. Eser genel olarak strateji, petrol ve kurulmak istenen Kürt Devletiyle bağlantılı olarak hazırlanmıştır.

Musul-Kerkük Meselesi ve Türkiye'nin Güney Sınırları Güvenliği;

Eser, Musul'un tarihini Osmanlıdan günümüze kadar irdeleyen bir eserdir. Giriş ve iki bölümden oluşan eser; kendi içerisinde Musul vilayetinin Coğrafi Konumu, İdari ve Nüfus Yapısı, Musul Kerkük Bölgesinin Tarihi, Musul ve Kerkük'ün Türkiye Cumhuriyeti Açısından Önemi derinlemesine incelemektedir. Çalışmamızda daha çok Musul ve Kerkük'ün Türkiye Cumhuriyeti Açısından Önemi incelediği ikinci bölümden yararlanılmıştır.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri;

1981 yılında yayınlanan eserin opset olarak yeniden basılması ve yeni hazırlanacak kitapta 5. Ciltte kullanılacak metinlerin eklenmesi ile oluşturulan eserdir. Atatürk'ün 1906 (Vatan ve Hürriyet Cemiyetini Kurarken)- 1938 yılları arasında verdiği Söylev ve Demeçlerin toplandığı İnkılap Tarihi açısından önemli bir eserdir. Eser Atatürk'ün Nutuk'unun da tamamlayıcısıdır.

Nutuk;

Atatürk'ün 1919-1927 yılları arasında ki olayları belgelere dayanarak yazdığı eseridir. Atatürk eserini 1927 yılında Cumhuriyet Halk Fırkasının ikinci kurultayında toplam 6 günde okumuştur. Bu nedenle Söylev veya Nutuk olarak adlandırılan eser, Türk Kurtuluş Savaşını ve Mücadelesini ortaya koyan bir eserdir.

Musul-Kürdistan Sorunu 1918-1926;

Mim Kemal Öke'nin 1987 yılında yayınladığı eserin tekrar basımı olan eser, giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. Yazar Girişte, Bölgesel ve Global Ortamı anlatmaktadır. Diğer bölümler ise sırasıyla şu şekildedir: Kararsızlıklar, Tereddütler ve Tartışmalar 1918-1919; Ajanlar, Komplolar ve İhanetler 1919; Reçeteler, Tazyikler ve Evhamlar 1920-1921; Petrol, Harp ve Sulh 1922-1923; Tahrikler, İsyanlar ve Diplomatlar 1924-1926. Eser alanında yazılmış en iyi çalışmalardan biridir.

Musul Kerkük Olayı ve Osmanlı İmparatorluğunda Küveyt Meselesi;

Bülent Demirbaş'ın Küveyt Savaşı nedeniyle hazırladığı küçük bir eserdir. Genel bir derleme olan eser Musul, Kerkü ve Küveyt ile ilgili çeşitli konuları derine inmeden incelemektedir.

3. Yezidiler Merkezli Kaynaklar

Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler;

Eser, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Genel Müdürlüğü tasnifinde bulunan Yezidilik ile ilgili eserlerden yararlanarak hazırlanmıştır. Üç bölümden oluşan eserin birinci bölümü Yezidilik ile ilgili genel çerçeveye, ikinci bölümü Osmanlı İdaresindeki Yezidilere, üçüncü bölümü ise Osmanlı toprakları üzerindeki Emperyalist Faaliyetler ve Yezidiliğe ayrılmıştır.

Arap Kaynaklarına Göre Yezidiler ve Yezidiliğin Doğuşu;

Asıl adı Ahmet Tevfik olan Mısırlı edebiyatçı ve tarihçi Ahmet Teymûr Paşa'nın yazdığı eser 12 bölümden oluşmaktadır. Daha çok Yezidiliğin oluşması ve Şeytan'a tapma ritüelinin Adevilik tarikatının bozulmasıyla nasıl ortaya çıktığını anlatmaktadır. Küçük bir risale olan eser konu hakkında Türkçe kaynaklarda olmayan bilgilerde vermektedir.

İslâm Mezhepleri Tarihi;

İslam Mezhepleri profesörleri Neşet Çağatay ve İbrahim Ağah Çubukçu tarafından hazırlanan eserin XIII. Bölümünde Dürzilik, Vehhabîlik ve Yezidilik anlatılmaktadır. Eserde Yezidilik başlığı altında verilen bölümde; Yezidiliğin yerleşik olduğu yerler, yaradılışla ilgili kutsal kitaplarda yer alan bölüm, tenasüh, din damı sınıfı, oruç, dua, namaz, hac ahiret kardeşliği, vaftiz gibi Yezidi dini ve sosyal hayatı haçkküında bilgi verilmektedir.

Yezidilik ve Yezidilerin Kökeni;

Erol Sever'in önsöz, beş bölüm ve eklerden oluşturduğu eser; Yezidiliği hazırlayan ön koşullar, Yezidiliği oluşturan inançlar, tanıma ve bayrçamlar, Yezidilik ve Yezidiliğin kökenleri, Yezidilikte kimlik sorunu gibi konuları alt başlıkları ile incelemektedir. Ayrıca zengin bir ekler kısmı sunan eser Yezidilik hakkında detaylı bilgi vermektedir.

Yezidilerin Tarihi Melekê Tawus ve Mishefa Reş'in İzinde;

John S. Guest'in yazdığı ve Yezidilikle ilgili en çok tanınan eserdir. Eser önsözden sonra; Ataları, Şeyh Adi ve Tarikatı, Yezidi Dini, Dış Dünya ile Karşılaşma, Batan Gemideki Mahkûmlar, İngilizce Konuşan Misyonerler ve Kaşifler, Rassam ve Layard, Mir Hüseyin Beg'in Sıkıntıları, Sultan Hamid ve Yezidiler, Kutsal Kitapların Yayınlanması, Erkek ve Kız kardeşler, Mayan Hatun Dönemi, Kafkasyadaki Yezidiler, başlıklı 13 bölüm ve eklerden oluşmaktadır.

Yezidiler, Din Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri Üzerine Alan Araştırması;

Roger Lescot'un yazdığı eser giriş ve altı kısımdan oluşmaktadır. Her bir kısım kendi içinde bölümlere ayrılmıştır. Kitabın kısımları şöyledir: Din, Tarih, Cebel Sincar Yezidileri, Suriye Yezidileri, Sonuç ve Eklerdir.

Türkiye Yezidiler Bibliyografyası Yazılı Metinlerde Dini-Sosyal Bir Grubun Serüveni;

Yezidilik araştırmalarıyla tanınmış yazar Ahmet Taşgın'ın Yezidilik araştırmalarına başlayan kişilere el kitabı olması için hazırladığı eserdir. Alanında bir ilk olması nedeniyle bir boşluğu doldurmaktadır. Eser, Giriş, Bölümler (Cemaat, Cemiyet ve Dini-Sosyal Gruplar; Dini-Sosyal Gruplar ve Alan Araştırmaları; Yezidilik ve Yezidiler; türkiye'de Yazılı Metinlerde Yezidiler), Sonuç ve Değerlendirme, Kaynaklar ve Türkiye Yezidiler Bibliyografyası ve bunların alt başlıklarından oluşmaktadır.

Günümüz Yezidiliği;

Eser Giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. Bölümler şunlardır: Tarihte Yezidilik, Yezidilik, Yezidilik ve Değişim, Din ve Reform, Sonuç. Günümüz Yezidiliği, Yezidiliği köken ve dini ritüellerini irdeleyen bir eserdir. Felsefe ve Din Bilimlerinde hazırlandığı için dini itikat ve değişim üzerinde durmaktadır.

Mardin Yezidileri, İnanç, Sosyal Hayat ve Coğrafi Dağılımı;

Eser, Mardin'in Midyat ve Nusaybin ilçelerinde yaşayan Yezidilerle görüşerek; inançlarını ve sosyal yaşamlarını konu almaktadır. Bizim çalışmamızla Mardin'in

bağlantısı olmamakla beraber Musul'da yaşayan Yezidiler ile ortak bir dini rütüeli paylaştıkları için Yezidilerin dini bölümünde eser irdelenecektir.

Yezidilerde Sosyo – Kültürel Hayat ve Din Viranşehir Örneği;

Eser evren olarak Viranşehir'i seçmekle beraber çalışmamızın Yezidilerin sosyo kültürel hayat ve din ile ilgili bölümünün irdelendiği bölümünde kullanılacaktır.

Kültürel Sınırların Edilgen Taşıyıcıları, Kadınlar: Viranşehir Yezidi Örneği;

Eser evren olarak Viranşehir'i seçmekle beraber çalışmamızın Yezidilerin sosyo kültürel hayat ve din ile ilgili bölümünün irdelendiği bölümünde kullanılacaktır.

Yezidilik Teolojisi;

Eser, Yezidiliğin dini inanç sistemi üzerinde durmaktadır. Çalışmamızın Yezidilik dini ile ilgili bölümünde kullanılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. MUSUL BÖLGESİNİN GENEL COĞRAFİ TERMİNOLOJİSİ VE TARİHİ

1.1. Musul Bölgesinin Genel Coğrafi Terminolojisi

Musul'un içinde bulunduğu Mezopotamya günümüzde Irak, Kuzeydoğu Suriye, Güneydoğu Anadolu ve Güneybatı İran topraklarından oluşmaktadır.

Nehirler arası veya nehirler ortası olarak çevirisi yapılan Mezopotamya birleşik kelimesi; Eski Yunanca *Μεσοποταμία* (*Mesopotamia*) teriminin Rönesans coğrafyacıları tarafından Fırat ve Dicle Nehirleri arasında kalan araziye tümüyle tanımlar şeklinde kullanılmasıyla günümüzdeki anlamına kavuşmuştur. İlkçağ'daki kullanımına baktığımızda ise birleşik kelimenin Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki tüm vadiyi kapsamadığı görülmektedir. Kaymaz'a göre: "İlkçağ'da Mezopotamya sözcülüğü, bugünkü yerleşik anlamından farklı olarak, vadinin Bağdad'ın kuzeyinde kalan bölümünü tanımlamak için kullanılmaktaydı. Vadinin Bağdad'ı da içine alan aşağı bölümü ise *Babilonya* denilmekteydi. Bu ayırım İslam Coğrafyacıları tarafından da benimsenmişti. İlkçağda *Mezopotamya* ve *Babilonya* olarak adlandırılan bölgeler için İslam coğrafyacıları sırasıyla *El Cezire* ve *Irak-i Arab* adlarını kullanmışlardır."¹⁰ Bunlardan El Cezire¹¹ bölgesinin ismi Arapça'da: "Her tarafı su ile ihata olmuş kara, ada"¹² anlamına gelmektedir. Fırat ve Dicle Nehirleri arasında kaldığı için İslam coğrafyacıları bölgeye "ada" ismini vermişlerdir. Lehçe-i Osmaniye göre Cezire bölgesine: "(El Cezire'de denir.) Dicle ve Fırat arası kadimde aram nehrin ve Asur ve Babil ve Keldan bade Diyâr-ı Bekr ve Rabia ve Irak denilmiştir."¹³ Evliya Celebi Seyahatnamesinde Dicle Ceziresi: "Cenab-ı Hak ... Fırat Nehri ile Şaddülarap Neri arasında büyük bir kara parçası yaratmıştır ki bu cezirenin başlangıcı kuzey tarafta Harput kalesi ve Pertek kalesi yakınlarında İzoli Ekradı içindedir. Buradan bir ucu kible taraftan Bağdad, Küfe ve Kerbela çölleri içinde gidip ta Kurna Kalesine varıncaya kadar uzanır, uzanmasına büyük bir ceziredir ki uzunluğu 46 konaktır." şeklinde

¹⁰ İhsan Şerif Kaymaz, *Musul Sorunu Petrol ve Kürt Sorunları ile Bağlantılı Tarihsel ve Siyasal Bir İnceleme*, (Musul Sorunu), İstanbul 2003, s. 19.

¹¹ Burada El Cezire genel bir kullanımdır. Bağdat vilayetinin 19.yy'da sancak olan Cezire kazısıyla karıştırmamak gerekir.

¹² Şemsettin Sami, "Cezire", *Kamus-ı Türki*, İstanbul 1999, s. 475.

¹³ Ahmet Vefik, "Cezire", *Lehçe-i Osmani*, İstanbul 1293, s. 319.

geçmektedir.¹⁴ Hut'a göre El Cezire bölgesi: "Dicle'nin doğusunda kalan Silvan, Erzen, Siirt ve Zap Havzası ile Fırat'ın batısındaki Adıyaman taraflarını da içine alır. Makdisî, kuzeyde Musul ve güneyde Tikrît'i de buraya dâhil eder. Ebu'l - Fida'ya göre göre bu ülke, kuzeyde Malatya ve Diyarbakır'dan başlar ve güneyde Anbar'dan Tikrit'e uzanan bir hat ile Irak'tan ayrılır."¹⁵ El Cezire bölgesi de kendi içinde *Diyâr-ı Bekr*, *Diyâr-ı Rebî'a* ve *Diyâr-ı Mudar* olmak üzere üç bölgeye ayrılmıştır. Bunlardan *Diyâr-ı Rebî'a* Dicle Vadisinin Mardin tepeleri ile Samarra arasındaki bölümü içine alan Musul merkezli bölgeye verilen isimdir.¹⁶

Günümüzde yeryüzü şekilleri, iklim özellikleri, nüfus yapısı ve sosyo – ekonomik özellikleri göz önünde bulundurularak Mezopotamya'nın *Yukarı (Kuzey) Mezopotamya* ve *Aşağı (Güney) Mezopotamya* olmak üzere ikiye ayrılığı görülmektedir.

Yukarı Mezopotamya (El – Cezire *Diyâr-ı Rebî'a*) Bölgesinde bulunan ve 34° - 15 ve 37° - 15 kuzey meridyenleri arasında yer alan Musul, güneyde Bağdad, doğuda İran, kuzeyde Van ve Diyarbakır, batıda Zûr vilayetleri ile çevrilidir.¹⁷

Musul ismi; Anadolu – Irak; İran – Suriye arasındaki yol kavşağında yer alması, değişik yerlerden gelen kervanların ulaştığı bir yer olması ve Dicle nehrinin kollarının tek bir yatakta birleşmesi nedeniyle Arapça: "vasl" kökünden türemiş "ulaşma ve birleşme" "kavuşulacak yer, kavsak" anlamına gelen *Mavsil* veya *Mevsil* (*el - Mevsilu*) sözcüğünden gelmektedir. Şemsettin Sami "vusûl" kökünden "birleşmiş, karışmış" anlamına gelen *Mevsul* sözcüğünü vermektedir.¹⁸

Musul'a ayrıca şehrin ilkbahar ve sonbahar aylarında iki kez yeşile bürünmesinden ve hoş bir hale gelmesinden dolayı *Ummu'r-Rabî'ayn*; yağmur yağdığına çiçeklerinin altın veya ipekle işlenmiş nakışlı bir elbise gibi görünmesi sebebiyle *el-Hadra*, şehrin kuruluş esnasında sahasının geniş olmasından dolayı *el-Fayha'* gibi isimler de vermişlerdir. Bunun yanında Musul'a *el-Hadba'* (*kambur*) denmesinin sebebi ise kentin, belirli bir yüksekliğin iki yamacı üzerinde yani engebeli bir alanda inşa edilmesinden kaynaklanmaktadır.¹⁹ İbn-i Battûta, Musul için "... kalesi

¹⁴ Evliya Çelebi *Seyahatnamesi: Bağdat-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan, Malatya-Mardin-Musul-Tebriiz-Van*, (Haz. Seyit ali Kahraman, Yücel Dağlı), 4. Kitap, C. 1, İstanbul 2001, s. 77.

¹⁵ Davut Hut, *Musul Vilayetinin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, İstanbul 2006, s. 3.

¹⁶ Kaymaz, *Musul Sorunu*, s. 20.

¹⁷ Nevin Yazıcı, *Petrol Çerçevesinde Musul Sorunu (1926-1955)*, Ankara 2007, s. 1.

¹⁸ Şemsettin Sami, "Mevsul" *Age*, s. 1430.

¹⁹ Hut, *Age*, s.2.

Hadba (Kanbur) adıyla bilinmekte olup sağlamlığı ile meşhurdur” demektedir.²⁰ İranlıların ise buraya bir aralık Buz-Ardaşır dedikleri bilinmektedir.²¹

1.2. Musul Bölgesinin Tarihi

1.2.1. İslam Fethine Kadar Musul

Mezopotamya pek çok medeniyetin kurulduğu ve yazının icadı ile tarihi devirlerin yaşandığı bir bölgedir. İlkçağın Sümer, Akad, Amurru, Babil, Mitanni, Aşşur (Bundan sonra Asur yazılacaktır.), gibi güçlü devletleri bu bölgede kurulmuştur.

M.Ö 5500 - M.Ö. 5000 dolaylarında kuzeyde Halaf ve güneye Ubaid kültürünün yaşandığı Mezopotamya da gelişmiş bir yerleşim ortaya çıkmaya başlamıştır. Uruk Dönemi olarak adlandırılan M.Ö. 4000 - M.Ö. 3100 dolaylarında Uruk kenti önemli bir konumdadır ve sulu tarım yapılmaya başlanmıştır. Tarım, üretim ve muhasebe'nin etkisi ile Sümerler Çiviyazısı olarak adlandırılan yazıyı bulmuşlar ve böylece tarihi devirler başlamıştır. M.Ö. 2750 yılında Sami kökenli Akadların Sümer hâkimiyetine son vererek Sümer Kent devletlerini tek tek ele geçirerek idareleri altına almışlardır. Sümer kent devletlerinden farklı olarak tek bir devlet modeliyle ortaya çıkan Akadlar, Sargon'un ölümünden sonra bir kargaşa dönemine girmiştir. Yaklaşık 200 yıl süren bu süre sonunda Sümer kent devletleri tekrar hâkimiyetlerini kazanmıştır. Bu kentlerden öne çıkan Ur kenti ve yöneticisi 3. Ur Hanedanıdır. Yaklaşık 100 yıl kadar süren bir dönemde Ur kenti Mezopotamya'nın en büyük siyasi gücü olmuştur. Dönemlerinin sonu yoğun göçler ve çevre toplulukların saldırıları ile gelmiş ve M. Ö. 2000 dolaylarında yönetimleri zayıflamıştır. Ur Sülalesinin yönetiminin sonu aynı zamanda Sümerlerin Mezopotamya'daki yönetimlerinin sonu demektir. Bu tarihten sonra Sümer kent devletleri Sami kökenli Amurru'ların kurduğu Babil hâkimiyetine girmekten kurtulamamışlardır.

3. Ur Hanedanının çöküşü ile Kuzeyde siyasi bir güç olarak Asur (Eski Asur), güneyde ise din ve kültür merkezi olarak Babil (Eski Babil) ortaya çıkmıştır. Babil, 5. Kralı Hammurabi zamanında diğer krallıklar üzerinde egemenlik sağlamıştır. Bu dönemde Mezopotamya tek bir devlet haline getirilmiş, kale ve tapınak gibi imar

²⁰ İbn-i Battûta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, İstanbul 2004, s. 171.

²¹ Remzi Kılıç, “Kerkük ve Musul'un Tarihi Coğrafyası”, *TÜBAR Dergisi*, XXVIII, 2010-Güz, s. 247.

faaliyetlerine girişilmiş ve Sümerlerden beri var olan kanunları toplayarak yazılı hale getirmiştir.²²

Babil, Hammurrabi'nin ölümünden sonra bağımsızlıklarını uzun süre koruyamamış ve Kuzeyden gelen devamlı taarruzlara maruz kalarak Hitit Kralı I. Murşili tarafından M. Ö. 1595 yılında yıkılmıştır. Kral Telipinu (M.Ö. 1535 - 1510) tabletinde I. Murşili'nin Babil'i fethi şu şekilde anlatılmaktadır:

“ ... Düşman ülkesini güçlü kolla dizginledi. Kendi ülkesini denizin komşusu yaptı. Ve o Halpa (Halep) üzerine yürüdü ve Halpa'yı yakıp yıktı. Halpa'dan aldığı tutsakları ve onların mallarını Hattuşa'ya getirdi. Ondan sonra Babil'e yürüdü ve Babil'i yakıp yıktı. Hurrilere'de saldırdı ve Babil'den aldığı tutsaklarla onların mallarını Hattuşaya götürdü. ...”²³

Babil'in düşmesinden sonra Kassitler öne çıkmıştır. Anadolu'da ise Hititler güçlenmiş, Hurriler ise Mitanniler yeni bir siyasal güç oluşturmuşlardır. Hititler orta krallık döneminde Telipinu'nun Kizzuvadna ile yaptığı anlaşma ile Suriye eyaletini geçici olarak terk etmişlerdir.²⁴ Hitit Kralı Şuppiluliuma, Kuzey Mezopotamya ve Suriye'de Hitit egemenliğini yeniden kurmuştur ve Kral Tuşrattayı yenerek Mitanni devletini Hattuşa'ya bağlı bir krallık haline getirmiştir. Kral olarak da Mattivaza'yı buranın krallığına getirmiştir. Nitekim Hititlerin, Mısırlılara karşı Suriye'deki krallıklarla ve Anadolu'daki beyliklerle uğraşmak zorunda kalması onların bir uydu devletçeği olarak yaşatmak istedikleri Mitanniye yardım etmelerini engelliyordu. Mitanni'lerin bilinen son kralı II. Sattuara M.Ö. 13. Yüzyılda Asur Kralı I. Şalmaneser'a yenilmesiyle Hurri - Mitanni ittifakı sona ermiştir.²⁵

Bizim incelediğimiz Musul bölgesi ve Yezidilik'le ilgili olarak Asur Devleti üzerinde durulması gereken bir devlettir. Asur, M.Ö. 2000 yıllarından 612 yılına kadar devam eden, ilk önce, Asur şehri ve çevresinde küçük bir devlet iken, birinci bin yılının ilk yarısında Mezopotamya, Elam, Suriye ve bir süre Mısır'ı da içine alan büyük bir

²² 1943 yılına kadar en eski kanun kitabı sayılan M. Ö. 1750 dolaylarında yazılan Hammurrabi Kanunlarından daha eski kanunlar sırasıyla: 1947 yılında keşfedilen Sümer Lipit-İhtar Kanunu (Hammurrabi'den 150 yıl eski), 1948'te Bağdat'ta keşfedilen Sami dili ile yazılmış Bilalama Kanunu (Lipit-İhtar'dan 70 yıl eski), 1952 yılında İstanbul Arkeoloji Müzesinde bulunan 3. Ur Hanedanlığı dönemine ait Ur-Nammu kanunudur. (Hammurrabi'den 300 yıl eski) Bkz. S. N. Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, (Çev. Muazzez İlmiye Çığ), Ankara 1998, s. 42-43.

²³ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, İstanbul 2002, s. 64.

²⁴ Seton Lloyd, *Türkiye'nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, (Çev. Enver Varinlioğlu), Ankara 2000, s.37.

²⁵ Akurgal, *Age*, s.174.

imparatorluk olmuştur.²⁶ Genellikle Asur tarihi; Eski Asur Çağı (M.Ö. + 2000 - 1600), Orta Asur Çağı (M.Ö. + 1500 - 1000) ve Yeni Asur Çağı (M.Ö. + 1000 - 612) olmak üzere üç devir olarak ele alınmaktadır.

Eski Asur Çağı; Asur, ilk defa bağımsız bir devlet olarak M. Ö. 2000'li yıllarda ortaya çıkmıştır. Bilinen ilk kralı Huşuma'dır. Ardılları İrusum ve İkünüm devletin siyasi birliğine kavuşmasında önemli rol üstlenmişlerdir. Asur kralı I. Sargon ise, devletin sınırlarını doğuya doğru genişletmiştir. Bu kral zamanında Asur ile Anadolu arasındaki ticarî münasebetler gelişmiştir. Bilindiği gibi Asur ticaret kolonileri sayesinde Anadolu'ya (Kayseri/Kültepe) çivi yazısı girmiştir. Asur Ticaret kolonilerinin varlığının sona ermesiyle (M.Ö. 2. Binin ilk çeyreği) Yukarı Mezopotamya, Asur, kökenli çivi yazısının kullanımı son bulsa da M. Ö. 1650 tarihinden 1200 tarihine kadar Aşağı Mezopotamya, Babil, kökenli çivi yazısı varlığını sürdürmüştür.²⁷ Asur, I. Samsi-Adad (M.Ö. 1815 - 1772) zamanında bu kralın idaresine girmiştir. Samsi-Adad'dan sonra Asur Devleti güçsüz bir duruma düşmüş, Amarna Çağı'na kadar sönük bir halde ve Bâbil ile Mitanni devletlerinin siyasi nüfuzu altında kalmıştır.²⁸

Orta Asur Çağı; Asur kralı Assur-uballit (M.Ö. 1365 - 1330), uzun zaman Bâbil ve Mitanni'nin nüfuzu altında kalmış olan Asur'u müstakil bir devlet hâline getirmiştir. M. Ö. 1340 dolaylarında Yukarı Mezopotamya'yı ve bu arada Hannigalbat Ülkesini (Eski Hurri memleketi) zapt etti. Kendisinden sonra Enlil-nirâri (M.Ö. 1329 - 1320), tahta çıkmıştır. Enlil-nirâri'nin halefi I. Adad-nirâri (M.Ö. 1307 - 1275), M.Ö. 1300 dolaylarında Sattuara iaresindeki Mitanni Hannigalbat Ülkesinin son kalıntısı Asur'lar tarafından feth edilmiştir. Bu tarihten sona Mitanniler Asur'ların bir uydusu haline gelmiştir. Mitannilerin II. Sattuara zamanı Asurlara karşı bir ittifakı olsa da I. Salmanassar (M.Ö. 1274 - 1245) dönemi yeni bir yenilgi almaktan kurtulamamışlardır. I Salmanasar bu galibiyet için şöyle demektedir: “Onun (II. Sattuara'nın) yanında Hitit ve Aram birlikleri vardı. Benim yol geçitlerimi ve su kaynaklarımı da kesmişlerdi. Ordum yorgun ve susuzdu böyle olmakla birlikte saldırıyı göze aldım ve yenilgiyi sağladım.”²⁹

Assur-uballit, Enlil-nirâri, I. Adad-nirâri I Salmanasar ve halefi I. Tukulti-Ninurta (M.Ö. 1244 - 1208) güçlü krallardı ve onlar zamanında Asur güçlü bir devlet

²⁶ Hüseyin Sever, “Asur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 31, S. 1.2, Ankara 1987, s. 421.

²⁷ Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu Çivi Yazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, İstanbul 2001, s. 6.

²⁸ Sever, *Age*, s. 422.

²⁹ Akurgal, *Age*, s.178.

hâline gelmişti. I. Tukulti-Ninurta sonra Babil ve Asur arasındaki mücadeleden galibi Babil olmuştur. I. Aşşur-dân (M.Ö. 1179 - 1134) Asur'u Babil'e vergi veren yarı bağımsız bir duruma getirmiştir. Kral Aşşur-rēš-işi (M.Ö. 1133 - 1116) ve halefi Tiglat-pileasar (M.Ö. 1115 - 1177) Asur'u tekrar büyük bir devlet haline getirmişlerdir. Tiglat-pileasar kendisinden: "Beylerim, büyük tanrılar: Aşşur, Şamaş ve Adad'ın yardımlarıyla, ben Tiglat-pileaser, Amurru'nun kralı ... Büyük Amurru ülkesinin büyük denizinden Nairi denizine kadar (olan bölgenin) fatihi ..." ³⁰ şeklinde bahsetmektedir. Tiglat-pileasar'dan hemen sonra Aşşur-bēl-kala (M.Ö. 1074 - 1057), IV. Samsi- Adad (M.Ö. 1054 - 1051) ve devamında Asur, II. Aşşur-dân (M.Ö. 932 - 912) zamanına kadar bir duraklama dönemine girmiştir. II. Aşşur-dân ve oğlu II. Adad-nirâri (M.Ö. 911 - 890) Asur'a eski gücünü kazandırmışlar ve Babil'i vergiye bağlamışlardır.

Yeni Asur Çağı; II. Tukulti-Ninurta'dan (M.Ö. 890 - 884) sonra tahta geçen II. Asurnasirpal (M. Ö. 884 - 859) ve halefi V. Salmanasar (M.Ö. 727 - 722) zamanında Asur ihtişamını devam ettirmiştir. II. Asurnasirpal diğer Asur krallarından farklı olarak daha çok Anadolu toprakları üzerine seferler yapmıştır. Onun dönemi Dicle ve Fırat Nehirleri arasındaki topraklar Asur idaresi altına alınmıştır. II. Asurnasirpal'ın seferleri sonucunda elde edilen zengin ganimetler ve haraca bağladığı devletlerin gönderdiği vergiler, Asur Devleti'nin zenginleşmesini sağlamıştır.

II. Asurnasirpal fetihleriyle ilgili şöyle demektedir:

"Dicle nehrini geçtim, Kudmuh memleketine girdim. ... Kasiari dağlarım aştım, ikinci defa Nairi ülkesine girdim."

"Fırat nehrini taşkın olduğu bir zamanda, koyun derisinden yapılmış tulumlarla geçtim, Kargamış ülkesine yaklaştım. Hatti ülkesi³¹ kralının haracını aldım. Kargamış şehrinin harp arabalarını ve süvarilerini (ve) piyadelerini esir aldım. Bütün ülkelerin kralları huzuruma geldiler (ve) ayaklarına kapandılar."³²

Bu dönemde Ârâmiler sahneye çıkmaya başlamışlar ve Anadolu'nun güneydoğusu ile kuzey Suriye'de birtakım devletler kurmuşlardır. Öte taraftan, Asur'un kuzeyinde, Doğu Anadolu'da Urartular³³ siyasi birliğini kurmak yolunda ilerlemektedir. II. Asurnasirpal'dan sonra tahta sırasıyla III. Salmanasar (M.Ö. 859 - 824) ve III. Tiglat-

³⁰ Sever, *Age*, s. 423.

³¹ Geç Hitit Devletleri

³² Sever, *Age*, s. 425.

³³ Uruatri ve Nairi Beyliklerinin birleşmesi ile oluşan Urartuların ismi Tevrat'tan ve Qumran Metinlerinden yola çıkılarak Urartu şeklinde genel kabul görmüştür. Urartular kendilerine Biaini'li demektedirler.

pileser (M.Ö. 745 - 727) geçmiştir. III. Tigla-pileser, Batı ve kuzey-batıda bulunan Geç Hitit ve küçük Ârâmi devletlerini tekrar Asur'un nüfuzu altına almış ve Urartu kralı II. Sardur'u M.Ö. 742 yılında Kommagene'de Kıştan ve Halpide (Fırat kıyısında Samsat yöresinde). büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Hatta III. Tiglat-pileser, II. Sardur'u Tuşpa (Van) Kalesine kadar takip ettiyse de kaleyi alamamıştır.³⁴

III. Tiglat-pileser Urartu galibiyetini şu şeklide anlatmaktadır:

“Saltanatımın üçüncü yılında Urartu ülkesi kralı Sardur isyan etti. Agusi'nin oğlu Mati-Ilu ile, Milid (Malatya) ülkesi (kralı) Sulumal, Gurgım ülkesi (kralı) Tarhulara, Kummuh ülkesi (kralı) Kustaspi, birbirlerinin kuvvetlerine güvendiler. Beyim (tanrı) Assur'un kuvvet ve kudretine (güvenerek) onlarla savaştım. Onları mağlûp ettim, öldürdüm. Dağın uçurum ve dar boğazına onların cesetlerini doldurdum.

*Arabalarını, sayısız miktarda ... aldım. Savaşın ortasında ... Sardur'un kendi elimle 72.950 kişilik halkını mallarıyla birlikte yakaladım. Sardur canını kurtarmak için geceleyin (savaş alanından) kaçtı ve bir daha görünmedi ... ülkesinin sınırına kadar onu takip ettim.*³⁵

III. Tiglat-pileser, Babilonya'yı alarak Babil'in tahtına da oturmuştur. Medler'den de bazı topraklar almıştır. III. Tiglat-pileser sonra yerine v. Salmanasar (M.Ö. 727 - 722) geçmiştir. Daha sonra Asur'da bir saltanat değişikliği olmuş ve “Salgonitler Çağı” olarak adlandırılan dönem II. Sargon (M.Ö. 721 - 705) tahta çıkmasıyla başlamıştır. Bu dönemin kralları Sanherib (M.Ö. 704 - 681), Asarhaddon (M.Ö. 680 - 668) ve Asurbanipal (M.Ö. 668 - 627)'dir. Asurbanipal bilindiği gibi ilk kütüphane kurucularındandır.³⁶

Babil kralı Kandalanu ile Asur kralı Asurbanipal'in M.Ö. 627 dolaylarında ölmeleriyle kendine Nabopolassar adını alan, kökeni bilinmeyen bir kişi Babil'in önderi olarak ortaya çıkmıştır. Nabopolassar M.Ö. 626 tarihinde tahta geçerek Yeni Babil (Kalde) Hanedanını kurmuştur. Asur'un tahtına da sırasıyla Aşşur-etil-ilâni (M.Ö. 625 - 621), Sin-şar-işkun (M.Ö. 620 - 612) geçmiştir. Bu devirde imparatorluk devrinin ihtişamı kalmamıştır. M.Ö. 616 yılında Babil'de yönetimini sağlamlaştıran Nabopolassar Asur'un başkenti Asur'u almak için Fırat boyunca ilerlemiş ve Mısır'lılar

³⁴ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara 1992, s. 34.

³⁵ Sever, *Age*, s. 426.

³⁶ Asurbanipal kütüphaneciliğin kurucusu olarak anılsa da Sümer tabletleri arasında ilk kitap kataloglarının varlığı Sümerlerde de Kütüphaneciliğin olduğunu göstermektedir. Bkz. Kraumer, *Age*, s. 195-198.

tarafından desteklenen Asur'luları yenmiştir. Arrapkha yakınlarında bir Asur ordusunu daha yenen Nabopolassar M.Ö. 615'te Başkent Ninova'ya saldırmış fakat alamamıştır. Ertesi yıl Kyaksares önderliğindeki Medler (Akamenid) Ninovaya saldırmış, 4 kilometre kuzeydeki Tarbisuyu almış oradan Asur'a yönelip orayı yağmışlardır. Med'ler ile Yeni Babil Krallığı bir anlaşma yaparak M.Ö. 612 yılında beraber Ninova üzerine yürüyerek şehri üç kuşatıp almışlardır. Bu Kuşatma sırasında son Asur Kralı Sin-şar-işkun'da hayatını kaybetmiştir. Bir grup Asur'lu Harran'a kaçıp Mısırlıların yardımıyla burada M.Ö. 606 kadar tutundularsa bu tarih itibariyle Asur'un son bulunduğu anlaşılmaktadır.

Nabopolassar'ın ölümü üzerine II. Nebukadnezar M.Ö. 605 yılında taç giymiştir. Suriye, Filistin ve Elam seferlerinde başarılar elde etti. Bu dönemde Media Kralı Kyaksares'in kızı olan eşi dağlık manzarayı özlemesin diye Babil'in asma bahçelerini yaptırtmıştır. Yine bu dönemde Fırat ve Dicle arasına pişmiş tuğladan iki adet uzun duvar inşa ettirmiştir. M.Ö. 561'de ölümü üzerine önce Nergal-şar-usur (M.Ö. 559 - 556) sonrada oğlu Labaşi-Marduk tahta geçti. İki ay sonra Labaşi-Marduk'un öldürülmesiyle tahta hanedan dışından biri Nabonidus geçmiştir. M.Ö. 539 yılında Perslerin Babil'i ele geçirmesiyle Yeni Babil son bulmuştur.³⁷ Bu dönem ve sonrasında Persler tüm Mezopotamya'yı egemenlikleri altına almışlardır. M.Ö. 331'de Perslerin Erbil civarında Büyük İskender (Aleksandros)'a yenilmesiyle Mezopotamya'nın idaresi Makedonyalılara geçmiş, Büyük İskender'in ölümüyle de Mezopotamya önce Selevkos'lar³⁸ sonrada sırasıyla Partlar, Romalılar ve Sâsâniler'e geçmiştir.

Bölgede varlığını sürdüren halk kendini Mezopotamya Medeniyetinin mirasçısı olarak görmektedir. Musul'un da içinde bulunduğu bölgenin antik Ninova ile aynı bölgede bulunması sebebiyle 20. Yüzyılın başlarında milliyetçilik akımlarının etkisiyle Bölgede yaşayan halklar Asur Devletini kendilerine köken olarak seçmişlerdir. Bu bölgede yaşayan yerel halklardan özellikle Nasturiler³⁹ (Asuri Süryaniler/Asuriler⁴⁰,

³⁷ Babil'in düşmesi ve Asurya bölgesinin Pers hâkimiyetine girişile ilgili Bkz. Herodotos, *Herodat Tarihi*, (Çev. Münkim Ökmen), I. Kitap Klio, 188-200, İstanbul, 1991, s. 76-80.

³⁸ Selevkoslar, İskenderin komutanı Nicator "Fatih" lakaplı I. Selevkos (M. Ö. 312 –280) tarafından şimdiki Pakistan ile Anadolu arasındaki coğrafyada kurulmuştur. İki başkenti olan krallığın ikinci başkenti Selevkia Dicle kenti kenarında kurulmuştur.

³⁹ Nasturiler hakkında Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dâhiliye Vekâleti Emniyet Umum Müdürlüğü kayıtlarında şu şekilde bir bilgilendirme yapılmıştır: "*Nasturiler 80 bin kadar tahmin olunuyor. İran ile Osmanlı Devleti arasındaki sınır hattını oluşturan ve Musul'a kadar devam eden dağlar silsilesinin eteklerinde bulunuyorlar. Nasturilerin en yoğun buldukları muntika Çölemerik civarındadır. Çölemerik'in doğu ve güneyinde Tiyari, Tuhuma kabileleri ile Aşuda'da bulunuyorlar. Hükümete vergi vermiyorlar. Biraz tazyik görünce konsoloslara müracaatı itiyat etmişlerdir. Âdetlerine ve geleneklerine sadıktırlar.*"

Katolikliğe geçen Keldaniler) ve Yezidiler kendilerinin köken olarak Asur Devletinden geldiğine inanmaktadır. Nasturi Klisesi (Doğu Süryani Klisesi) Patriğinin teyzesi ve önceki patriğin kız kardeşi olan Surma Hanımın 1923'te yazdığı *Assyrian Church Customs and The Murder of Mar Shimun* adlı kitabında Asurilerin kökeni hakkında sunları söylediği görülmektedir:

“Bizim eski Ninova Asurları'nın kanından olduğumuza dair bir inancımız var. Bu savımız, dağlarımızdaki insanların fizyonomileriyle British Museum'da bulunan kral yüzleri ve diğer Asurlularla karşılaştırıldığı takdirde kanıtlanabilir”⁴¹

20. yy başlarındaki etnik milliyetçiliğin özellikle daha önceki devirlerde güçlü imparatorlukların ardılı olma iddiası Sarma Hanımın bu kadar iddialı konuşmasına sebep olmuştur.

Yine bu bölgede özellikle Musul'un Sincar bölgesinde yaşayan ve bizim üçüncü bölümde detaylı olarak açıklayacağımız Yezidiler'de kendilerine etnik köken olarak Asur devletini seçmişlerdir. Hatta Asur yıkıldıktan sonra bölgede güçlenen Yeni Babil'i de sahiplenmişlerdir. Nitekim Balil Kralı Nabukadnezar'ın Kudüs'ü yakıp yıkması ve Yahudileri sürgüne göndermesi nedeniyle Babil'in ardı olma düşüncesi, Asur'un ardı olma düşüncesinin gerisinde kalmıştır. Yezidiler kendilerini etnik olarak Ninova'nın ardılı olarak görmektedirler. Yezidilerin iki kutsal kitabından biri olan Mushaf-ı Reş'te şöyle denilmektedir:

“ ... Sonra Melek Tavus, halkımıza – demek istiyorum ki, çok acı çeken Yezidilere – yardım etmek için yeryüzüne indi ve eski Asurluların yanında, bizimde başımıza kral dikti; Asur kralları Nesrukh (ki o Nasir'uddin'dir) ve Kamuş (o da Sultan Fahr'uddin'dir) ve Artimus adını taşıyorlardı. Bundan sonra iki kral tarafından yönetildik; birinci ve ikinci Şahpur adlı kralların yönetimi yüz elli yıl sürdü ve onların soyundan gelen emirlerimiz bizi bugüne dek yönetmişlerdir ve biz

---

Musul'a yakın yerlerde İslam âdetleri ile hemhaldirlar. Arapça da tekellüm ediyorlar. Müteferrik buldukları yerlerde Ermeni kiliselerine devam ediyorlar” BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Evrakı 4. Şube (BOA, DH. EUM.), Dosya No:73, Vesika No: 1/3 (Tarihsiz)'den Akt. Serdar Sakin ve Zeki Kapıcı, “İngiltere, Nasturiler ve İç Toprak Projesi (1919-1922)”, *History Studies International Journal of History*, Volume 5, September 2013, p. 209.

⁴⁰ Asuri (İngilizce Assyrians, Fransızca Assyriens) 16. yy'da kimi Nasturilerin Katolikliğe geçerek kendilerini Keldani ilan etmesi nedeniyle 19. yy'da dinini değiştirmeyen Nasturilere batılı misyonerlerce verilen addır.

⁴¹ Erol Su, “Doğu Süryani Kilisesi Tarihi Çerçevesinde İran Asuri-Keldanilere Genel Bir Bakış”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 16, 2011, s. 1.

*dört kabileye bölündük. ... bizim Babil’de Buktinosses (Nabukadnezar) adlı bir kralımız vardı. ...*⁴²

Aynı şekilde Yezidi Dini Merkezi Başkanı Prens Envar Muaviye İsmail’in Ağustos 1992 tarihli bildirgesinde şöyle demektedir:

*“ ... Asuri ve Yezidilerin her ikisi de ortak bir tarih, müşterek toprak ve tek bayrak esasına üzerine aynı kaderi paylaşarak kuruldu. Tarih bize öğretti ki; Asuri ve Yezidiler, Büyük Asur İmparatorluğunun gerçek soylarıdır. Onlar ortak bir milliyete sahiptir. ...*⁴³

1.2.2. İslam Fethinden Selçuklulara Kadar Musul

Müslüman Araplar gelmeden önce Musul’da Yahudiler, Hıristiyanlar ve diğer dini kimlikler mevcuttu. İsrailoğullarından Yunus (A.S.) Ninova Şehrine peygamber gönderilmesiyle bölgede Yahudi varlığı başlamıştır.⁴⁴ Pers İmparatoru II. Kuraş zamanında Yahudiler, Asur bölgesinden sürülmüş olsa da sonrasında anavatanları Kudüs ve Filistin’e dönmeyen Yahudi gruplarının bölgede kaldığı kabul edilmektedir. Yahudilik pagan dinleri de etkilemiş ve bu dinlerin Yahudi ritüelleri almalarını sağlamıştır. Yezidilikte Yunus (A.S.) Peygambere duyulan saygıdan dolayı balık yememeleri buna örnek gösterilebilir. Yezidilerin kutsal kitabı Mushaf-ı Reş’te şöyle denilmektedir: “... Yunus Peygambere saygısızlık etmiş olmamak için, balık yememiz haramdır. ...”⁴⁵

Yahudilikten sonra Musul’da Hıristiyanlık dini yayılmaya başlamıştır. Musul’a Hıristiyanlığın ilk yayıcısı Taberi’ye göre, tüccar olan Cercis (A.S.) olmuştur.⁴⁶ Beraberindeki 50 kadar kişiyle Musul’a gelen Cercis (A.S.) burada Hıristiyanlığı yaymak isterken Musul hâkimi Dadiyari tarafından Eftûn adlı puta secde etmediği için öldürülmüştür. Cercis (A.S.)’ten sonra Hıristiyanlık bölgede hızla yayılmıştır. Özellikle II. Asrın başlarından itibaren şehir, Hıristiyanlığın Ön Asya’daki merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bölgedeki Hıristiyan nüfusu, bazı Arap kabilelerinin Hıristiyanlık dinini seçerek bölgeye yerleşmeleri ve Monofizit mezhebine mensup insanların bölgeye

⁴² Mushaf-ı Reş’ten Akt. Erol Sever, *Yezidilik ve Yezidiliğin Kökeni*, İstanbul 2006, s. 152-153.

⁴³ Erol Sever, *Age*, s. 142.

⁴⁴ İbrahim Tellioglu, “İslam’ın İlk Asrında Musul’da Üç Büyük Dini Grup”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.1, Elazığ 1996, s. 379.

⁴⁵ Erol Sever, *Age*, s. 153.

⁴⁶ Cercis veya Circîs (A.S.) Vehb bin Münebbih’ten rivayet edildiğine göre İsa (A.S.) Havarilerinin talebesidir. İsa (A.S.) dininin hükümlerini bildirmiş ve pek çok kimse ona tabi olmuştur. Akt. *Peygamberler Tarihi Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 2004, s. 437.

göçleri sonucu oldukça artmıştır. Hıristiyan Araplar, özellikle İslam fethi döneminde ön plana çıkmışlar ve şehrin siyasi durumunu yönlendirmişlerdir.⁴⁷

Hiz. Ebubekir seçimle halife olduktan sonra ilk iş olarak Arabistan yarımadasının birliğini sağlamıştır. Daha sonra Sasani ve Bizans'a karşı akınlar yaparak İslam dinini bu bölgede yaymayı hedeflemiştir. Irak bölgesinde oturan Arapların büyük bir kısmı Hıristiyan olduğu için Ahmet Cevdet'e göre Hicretin 12. senesi Muharreminde (M. 634) Halid b. Velid'i (Seyfullah/Allah'ın Kılıcı) Irak-ı Arab'ın fethi için görevlendirmiştir.⁴⁸ Görevlendirdiği diğer bir komutan İyaz b. Ganem'dir.⁴⁹ Halid b. Velid, Sasanileri Hire'de yenilgiye uğrattıktan sonra Sasanilerin önemli silah ve erzak deposu durumunda olan, Fırat nehrinin sol sahilinde bulunan Anbar'a yönelmiş, zorlu bir savaş ile burayı teslim almıştır. Fetihlere devam ederek ticaret Kervanlarının uğrak yeri olan Aynu't-Temr'i ele geçirmiştir. Böylece Basra Körfezinden Hire'ye, oradan Aynu't-Temr'e kadar Fırat nehri boyunca uzanan çok geniş ve verimli topraklar İslam devletinin sınırları içine alınmıştır.⁵⁰

Hiz. Ömer'in halifeliği zamanında Medine Devletinin sınırları Arabistan dışına taşmış ve Anadolu'ya kadar seferler düzenlenmiştir. Hicretin 16. senesinde (M. 638) Utbe b. Ferkad es-Sülemî⁵¹, Halife'nin emriyle et-Tirehan ve Tekrit'i fethetmiş burada yaşayan halka can ve mal güvencesi vermiştir.⁵² Burada bulunan Eyad Tâğlib, Nemr kabileleri Müslüman olmuşlardır.⁵³ Hicretin 20. senesinde (M. 642) İyaz b. Ganem komutasındaki İslam orduları Kerkük ve civarını ele geçirmiştir.⁵⁴ Yine bu tarihte Hiz. Ömer'in Utbe b. Ferkad es-Sülemîyi Musul valisi tayin etmesiyle İslam orduları tarafından Musul fethedilmiştir. El Belazurî Musul'un fethiyle ilgili şunları söylemektedir:

“Râvilerin dediklerine göre... Nînevâ halkı onunla savaştı. Utbe, doğu tarafındaki kaleyi savaş yoluyla ele geçirdi; Dicle'nin diğer tarafına geçti⁵⁵; oradaki diğer kalenin halkı, yerlerinde kalacakların cizye ödemeleri, isteyen de çekip gitmesine izin verilmesi şartıyla onunla andlaştı. Utbe, Musul'da manastırlar buldu; buradakiler, cizye ödemek şartıyla onunla andlaştılar. Daha sonra el- Merc ve

⁴⁷ Tellioğlu, *Age*, s. 387.

⁴⁸ Ahmet Cevdet, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülefa*, C. 1, Kısım 2, (Haz. Mahir İz), Ankara 2000, s.101.

⁴⁹ Vehbi Ecer, *İslam Tarihi Dersleri II (Dört Halife Dönemi)*, Kayseri 1995, s. 88.

⁵⁰ Ecer, *Age*, s. 88-89.

⁵¹ Ahmet Cevdet, Sa'd de Muğnimin oğlu Abdullah olarak vermektedir. Bkz. Ahmet Cevdet, *Age*, s. 198.

⁵² El Belâzurî, *Age*, s. 478.

⁵³ Ahmet Cevdet, *Age*, s. 198.

⁵⁴ BOA, *Musul ve Kerkük Arşiv Belgeleri*, s. 39.

⁵⁵ “Ninova Dicle'nin doğu tarafında, Musul ise batısında birer kale idi.” Bkz. Cevdet, *Age*, s.199.

köylerini Bâhüzerâ topraklarını, Bâezrayı, Hibtun, el-Hannâneyi, el Ma'alle, Dimir ve Kürtlerin bütün kalelerini fethetti. Daha sonra Hazze'ye bağlı Bâneâsâ'ya geldi ve orayı da fethetti. Musul muhafız kuvveti komutanı Salih b. Ubâde el-Hemdâni Tellu's-Şehârice (eş-Şeharice tepesi) ve Beni'l Hurreyn diye bilinen es-Selak'a geldi; bu yerlerin hepsini fethetti ve Müslümanlar buralara hâkim oldular.”⁵⁶

Musul'a Müslümanların yerleştirilmesi ve İslam ordularının askeri karargâhı olması ise Herseme b. Arfece el-Bârikî'nin Musul valiliği zamanında olmuştur. Belazurî şöyle demektedir:

“el-Abbas b. Htşam el-Kelbî - babası ve dedesi yoluyla rivayet edilmiştir: Musul şehrinin yerini tayin eden ve hududunu çizen, buraya Arapları yerleştiren ve burasını şehir haline getiren ilk kimse, Herseme b. Arfece el-Bârikî'dir.”

“Ebu Musa el-Herevî - Ebu'l-Fadl el-Ensari ve Ebu'l- Muharib ed-Dabbî yoluyla rivayet edilmiştir: Ömer b. el-Hattab, Utbe'yi Musul valiliğinden azletti ve oraya Herseme b. Arfece el-Bârikî'yi vali tayin etti. Burada, şehrin bir kalesi ve Hıristiyanların manastırları vardı; bu manastırların yanındaki evlerinin sayısı azdı; bir de Yahudilerin mahallesi vardı. Herseme burasını şehir haline getirdi; oraya Arapları yerleştirdi; onların yerlerini ayırdı ve oraya büyük bir cami yaptırdı.”⁵⁷

Herseme'nin faaliyetleri ile Musul'da demografik yapı Müslüman Arapların lehine değişmiştir.

Hiz. Osman'ın şehit edilmesi ve ardından katillerinin bulunması için başlayan muhalefet, Hiz. Ali'nin, Hiz. Osman dönemi valilerini görevden alması ile hoşnutsuzluğa dönüşmüştür. Cemel (Deve) Savaşında Hiz. Ali, Muhalifleri yenilgiye uğratmış ve İslam devletinin merkezini Küfe'ye taşımıştır.⁵⁸ Hiz. Ali, Muaviye'nin Hiz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması ile ilgili talebini olumsuz olarak cevaplandırmıştır. Onu Cerir b. Aldullah aracılığıyla biat etmeye davet ettiyse de Muaviye Hiz. Ali'ye biatı reddetmiştir. Bunun üzerine Hicretin 37. senesinde (M. 657) Muaviye ile Hiz. Ali'nin orduları Irak ve Suriye arasındaki Fırat Nehrinin batı kıyısına yakın olan Rakka'nın batısında Siffin bölgesinde karşılaşmış, Muaviye savaşı kaybetmek üzereyken Arm b. El

⁵⁶ El Belâzurî, *Age*, s. 476.

⁵⁷ El Belâzurî, *Age*, s.477.

⁵⁸ Casim Avcı (Ed.) *İlk Dönem İslam Tarihi*, Eskişehir 2010, s. 239.

Âs'ın hilesi ile İslam mezhepleri tarihçileri tarafından Tahkîm⁵⁹ adı verilen olay meydana gelmiştir.⁶⁰ Suriye ordusundaki askerler, Kur'an'ın Şam Mushafını ya da Mushaf yapraklarını⁶¹ havaya kaldırarak "Ey Iraklılar! Artık savaşı bırakalım, aramızda Allah'ın kitabı hakem olsun" diye bağırmağa başlamışlardır.⁶² Öneri, Irak ordusunda şaşkınlık meydana getirmiştir. Hz. Ali bunun bir savaş hilesi olduğunu anladığı için ordusuna savaşı bırakmamasını tembih etmiş; İbnü'l Esîr'in özet olarak verdiği şu konuşmayı yapmıştır:

" – Ey Allah'ın kulları! Doğru ye haklı olarak düşmanımızla savaşınız. Kuşkusuz Muaviye, Amr b.el-As, İbn Ebî Muayt, İbn Ebî Serh ve Dahhak b.Kays dinin ve Kur'an'ın dostu değildirler. Ben onları sizlerden daha iyi bilirim, çocukluklarını ve büyüklüklerini de bilirim. Onlar hem çocukluklarında hem de büyüklüklerinde şerir idiler. Onlar Allah'ın Kitabı'nı ne şimdi kaldırdılar, ne de sonra kaldıracaklar, onu ikiyüzlülük ve tuzak olarak kaldırdılar.

Hz.Ali'ye, "Çağrıldığınız Allah'ın Kitabı'na uymamazlık edemeyiz" demeleri üzerine Onlara şöyle cevap verdi:

– Allah'ın Kitabı'na uyan ve davet eden kimse benim. Onlarla bu Kitabın hükmünü yerine getirmeleri için savaştım. Oysaki onlar (Allah'ın) emrettiği şeylerde Allah'a isyan ettiler, Allah'ın Kitabı'nı bir kenara ittiler, emirlerini unuttular."⁶³

Hz. Ali'nin ordusuna yaptığı konuşma etkili olmamış ve Arap kabileler Muaviye ile görüşülmesini istiyorlardı. Bunlardan Yemenli Kinde kabilesinin liderlerinden Eş'as b. Kays, Hz. Ali'den izin alarak Muaviye ile görüşmüş, Muaviye'nin taraflar arasındaki ihtilafın hakemler aracılığıyla çözülmesi fikrini Hz. Ali'ye bildirmiştir. Hz. Ali ordusundaki hakem isteğini görünce kabullenmek zorunda kalmış ve ordusunu geri çekmiştir. Hakemlerin belirlenmesi ile Dûmetu'l-cendel bölgesinin Ezruh mevkiinde Hicretin 37. Senesi (M. 658) taraflar bir araya gelmiş, önce Muaviye'nin Hz. Osman'ın velisi olduğu, katillerini aramaya ve cezalandırılmasını istemeye hakkı olduğu konusunda karar vermişler ve ardından da Muaviye ve Hz. Ali dışında birinin Halife olmasını karara bağlamışlardır. Nitekim Arm b. El Âs'ın yeni bir hileye başvurarak

⁵⁹ Tahkîm, genel olarak cahiliye döneminden beri aralarında anlaşmazlık bulunan kişilerin veya kabilelerin aralarını bulmak amacıyla başvuru bir yöntemdir. Özeldir ise Arm b. El Âs'ın savaşta her hilenin meşru olduğu anlayışından hareketle savaşa ve siyasete Kur'an-ı Kerim'i alet etmesi olayıdır. Tahkim olayı ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Ecer, *Age*, s. 162-164; Neşet Çağatay ve İbrahim Ağâh Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara 1985, s. 12-15.

⁶⁰ Ecer, *Age*, s. 162.

⁶¹ Ebu Hanife ed-Dineverî Muaviye'nin Kuran'ın Şam Mushafının beş mızrağın ucuna bağlatarak beş kişiye taşıdığı bilgisini vermektedir. Bkz. ed-Dineveri'den Akt. Ecer, *Age*, s. 163.

⁶² Avci, *Age*, s. 239.

⁶³ İbnü'l Esîr'den Akt. Ecer, *Age*, s. 163.

Muaviye'yi halife ilan ettiklerini açıklamıştır. Hz. Ali hakemlerin kararını tanımadığını ilan etse kabullenmek zorunda kalmıştır. Bu olay İslam devleti içinde Muaviye taraftarları, Hz. Ali taraftarları ve Hariciler olmak üzere ayrılıkların derinleşmesine neden olmuştur.

Muaviye'nin iktidarı eline almasıyla Harici ayaklanmaları da başlamıştır. Muaviye'nin saltanatı süresince yani hicretin 41 ile 60. seneleri arası (M. 661 - 680) Haricilerin 16 defa ayaklandıkları görülmektedir. Bunların büyük bir kısmı Irak merkezli olmuş, Muaviye Irak'tan başlayan akıma karşı Iraklıları yani Hz. Ali taraftarlarını kullanmıştır. Hariciler bu duruma bir anlam verememekle beraber "... Muaviye bizim ve sizin düşmanınız değil mi? Bırakın bizi onlarla savaşalım eğer kazanırsak sizi düşmanınızdan kurtarmış oluruz eğer onlar bizi mağlup edip, yok ederlerse siz bizden kurtulmuş olursunuz" demektedirler. Yinede Hz. Ali taraftarlarını kendilerine karşı savaşmama konusunda ikna edememişlerdir.⁶⁴

Muaviye'nin vefatından sonra Hüseyin b. Ali ve Abdullah b. Zübeyr, Yezid'e biat etmemişlerdir. Her ikisinin de biatı istendiğinde her ikisi farklı zamanlarda Mekke'ye kaçmış ve biat etmemişlerdir. Hz. Hüseyin'in Mekke'ye kaçtığını öğrenen Küfe'lilerin halifelik biatı almak üzere onu Küfe'ye davet etmesi üzerine amcasının oğlu Müslim b. Akıl'i Küfe'ye göndermiş, Akıl'in burada şehit edildiği haberi kendisine ulaşmadan Küfe'ye doğru yola çıkmıştı. Bağdad'a 100 km. uzaklıkta olan Kerbela'da Hicretin 61. Senesinde (M. 680) Ubeydullah b. Ziyad ve tamamı Iraklı askerlerden oluşan ordusu Hz. Hüseyin'in yolunu kesmiştir. Ziyad'ın, Yezid'e biat etmesinde ısrar ederek, biat ettiği takdirde veya esir olarak teslim olması halinde canının bağışlanacağını açıklaması üzerine; Hz. Hüseyin'in onlardan ya Yezid'e varmasına, ya Allah yolunda mücahid olarak uç bölgede bir kaleye gitmesine, ya da Mekke'ye dönmesine müsaade etmelerini istemiştir. Fakat Hz. Hüseyin'in bu istekleri kabul edilmeyerek kendisi ve hane halkından bazı kişiler şehit edilmişlerdir.⁶⁵ Kerbela olayının meydana gelmesi Müslümanlar arasındaki ayrılığı daha da körüklemiştir. Güney Arapları ile Kuzey Arapları arasında başlayan gerilim Mervan b. Hakem (H. 64 - 65/ M. 684 - 685) döneminde Merc-Rahit denizinde cemel vakasının bir benzerin yaşanmasına, Güney Araplarının Kuzey Arapları yenmesine sebep olmuştur. Abdülmelik b. Mervan (H. 65 - 86/ 685 - 705) döneminde ise Irak ve bazı doğu

⁶⁴ İrfan Aycan ve İbrahim Sarıçam, *Emeviler*, Ankara 1999, s. 14.

⁶⁵ Adnan Demircan, "İbn Teymiyye'ye Göre Yezid b. Muâviye'nin Durumu", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. II, Şanlıurfa 1996, s. 132.

vilayetlerinin hâkimi olan Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sakafî, Abdülmelik b. Mervan'ın Yezid b. Enes idaresindeki ordusunu yenmiş ve Abdullah b. Zübeyr'den Irak ve bazı doğu vilayetlerinin valiliğinin kendisine verilmesini istemiştir. Buradaki amacı Abdullah b. Zübeyr'in üzerine desteğini almak ve üzerine gelen Emevi ordusuna karşı beraber hareket etmek istemesidir. Nitekim Abdullah b. Zübeyr bunu kabul etmeyerek kardeşi Mus'ab b. Zübeyr'i Basra valisi olarak atamış ve Muhtar'a karşı mücadele etmesini istemiştir. Muhtar Hicretin 67. yılında (M. 687) Mus'ab b. Zübeyr'in askerleri tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bu arada Şam'da sukuneti sağlayan Abdülmelik b. Mervan ordusuyla Küfe'ye gelmiş, Hicretin 71. yılında (M. 691) Deyru'l Cesalik mevkiinde Mus'ab b. Zübeyr'in ordusunu büyük bir yenilgiye uğratmış ve onu öldürmüştür. Böylece Abdülmelik b. Mervan, Hicaz hariç Suriye, Mısır, Irak ve bunlara bağlı bölgelerde halifeliğini tanıtmış ve biat almıştır.⁶⁶

Emevî Halifesi II. Mervan'ın Mısır'da öldürülmesi ve Ebu'l-Abbas Abdullah'ın halife seçilmesi ile Abbasî Devleti'nin kurulması (H. 128/ M. 750) üzerine Musul, Abbasî Devleti'nin hâkimiyeti altına girdi. Ebu'l-Abbas Abdullah'ın Musul'a vali olarak tayin ettiği, kardeşinin oğlu İbrahim b. Yahya'nın şehirde büyük bir katliam yaptığı bilinmektedir (H. 129/ M. 751).

Halife el-Me'mûn zamanında (H. 198 - 218/ M. 813 - 833), Musul ve çevresinde bazı Arap kabilelerinin reisleri karışıklıklar çıkarmıştır. Musul valisi Seyyid b. Enes el-Ezdî, bölgede karışıklık çıkaran kabile reislerini birer birer etkisiz hale getirmiştir. Seyyid b. Enes el-Ezdî Musul ile Azerbeycan arasındaki dağlık bölgeleri elinde bulunduran Zürayk b. Ali b. Sadaka el-Ezdî ile bir müddet mücadele ettiyse de Zürayk tarafından öldürülmüştür. El-Me'mûn Seyyid b. Enes'in ölümünden sonra yerine Yerine Muhammed b. Humeyd et-Tûsi'yi Musul vâlisi tayin etmiş, Tusi'de Zürayk'ı yakalayarak el-Me'mûn'a teslim etmiştir.⁶⁷ Musul el-Me'mûn zamanı Anadolu'ya yapılan gaza ve cihat faaliyetlerinin üssü haline gelmiştir. Hicri 208 (M. 830) yılında el-Me'mûn Anadolu seferi öncesi Musul'a gerek bir müddet şehirde kalmıştır.

Halife el-Mu-tasım zamanında (H. 218 - 277/ M. 833 - 842), Musul'un Kürt ileri gelenlerinden Ca'fer b. Fehrecüs isyan etmiştir. El-Mutasım isyanı bastırmak için Abdullah b. Seyyid b. Enes el-Ezdî'yi gönderse de Abdullah'ın Ca'fer b. Fehrecüs isyanını bastıramaması üzerine Türk kökenli İtâh'ı, Ca'fer b. Fehrecüs'ün üzerine

⁶⁶ Aycan ve Sarıçam, *Age*, s. 45-47

⁶⁷ İbnü'l Esir'den Akt. Omeed. I. Jowzalı, *Selçuklular Döneminde Musul (1057-1127)*, Ankara 2004, s.13-14.

göndermiştir. İtâh, Ca'fer b. Fehrecüs'ü ortadan kaldırdığı gibi isyancı Kürtleri de tamamen dağıtmıştır.⁶⁸ el-Me'mûn döneminde olduğu gibi el-Mutasım döneminde de Musul öneli bir askeri üstür. Halife Amurru'yu fethettiği Anadolu seferine Musul'da hazırlanmıştır.

Halife el-Vâsik zamanının (H.227-233/ M. 842-847) sonuna doğru Haricilerden Muhammed b. Ömer eş-Şeybânî ve Muhammed b, Abdullah es-Sa'lebî Musul ve çevresinde yeni karışıklıklar çıkarmışlardır. Halife el-Vâsik, bölgeye gönderdiği komutanları vasıtasıyla bölgeyi tekrar kontrolü altına almıştır.

Musul'un Hicri 246 (M. 868) yılında Hâricî işgaline uğradığı fakat kısa bir süre sonra Halife el-Mutemed tarafından geri alındığı görülmektedir. Halife el-Mutemed Musul'a vali olarak Türk kumandanı Asategin'i tayin ettiyse de Asategin Musul'a kendi gitmeyip yerine vekâleten Edgütegin'i göndermiştir. Musul halkının Yahya b. Süleyman'ı kendilerine emir olarak seçmeleri ve Asategin'in gönderdiği Edgütegin istemelerisi üzerine Edgütegin bölgeden ayrılmıştır. Bunun üzerine Asategin Heysem b. Abdullah'ı Musul'a vali tayin ettiyse o da bölgede tutunamamıştır ve geri dönmüştür. Daha sonra İshak b. Eyub beraberindeki 20.000 bin kişilik kuvvetle Musul'a gitmişse de başarılı olamamıştır.⁶⁹

Tulunîler Devletinin Abbasilere ismen bağlı olarak Mısır'da Ahmed b. Tulun tarafından kurmasıyla bölgedeki dengeler değişmiştir. Devletin kurulmasından kısa bir süre sonra Ahmed b. Tulun, Abbasî Naibi el-Muvaffak'ın Suriye valisi olarak atadığı Amâcûr el-Türkî'yi yenerek Suriye'yi ele geçirmiştir. Bir müddet sonra Tulunîlerin Suriye valisi Lu'lu'nun el-Muvaffak'ın tarafına geçmesiyle Hicri 260 (M. 882) senesinde Ahmed b. Tulun ile el-Muvaffak arasındaki Suriye savaşı başlamıştır. Ahmed b. Tulun, el-Muvaffak'ın baskısı altında olan Halife Mu'temîd'i yanına çağırdıysa da Halife Samarra'dan Musul'a geldiği vakit el-Muvaffak Halifenin tekrar geri dönmesine sebep olmuştur. Hicri 262 (M. 884) senesinde Ahmed b. Tulun Suriye'ye yeni bir sefer yapmak için hareket etmiş ama ömrü vefa etmemiştir.⁷⁰ Ahmed b. Tulun öldüğünde tüm Suriye ve Irak bölgesi onun hâkimiyet sahası içindedir. Ahmed b. Tulun'dan sonra yerine oğlu Humâreveyh geçmiştir. Naib el Muvaffak ile mücadele onun döneminde de devam etmiş, Naibin oğlu Ahmet'i yenilgiye uğratan Humâreveyh

⁶⁸ İbnü'l Esir'den Akt. Jowzalı, *Age*, s. 14.

⁶⁹ BOA, *Musul ve Kerkük Arşiv Belgeleri*, s. 39.

⁷⁰ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 2000, s. 5-6.

Musul'a hâkim olarak Mısır, Suriye ve Anadolu bölgelerine kadar vali olarak tanınmıştır.⁷¹

Abbasi Halifesi Muktefi zamanında Tulunîler, Halifenin kardeşi Muhammed b. Süleyman tarafından Hicri 283 (M. 905) yılında ortadan kaldırılmıştır. Yine aynı tarihte, Musul'da yağmacı Kürt aşiretlerinin ortaya çıkması üzerine Halife, Hemdânîlerden Hüseyin'in kardeşi Ebu'l-Hayca Abdullah'ı Kürtlerin üzerine göndermiş ve Kürtlerin lideri Muhammed b. Bilal itaat altına alınmıştır.

Abbâsîlerden sonra Musul bölgesinde 929 - 996 tarihleri arasında Hemdânîler, Büveyhîler, 996-1096 yılları arasında da Ukaylîlerin hüküm sürdüğü görülmektedir.

1.2.3. Selçuklulardan Osmanlıya Kadar Musul

Gazneliler dönemi Türkmenler yaşadıkları bölgelere göre "Balhan Türkmenleri" ve "Irak Türkmenleri" olarak adlandırıldıkları bilinmektedir. Bu Türkmen gruplarından Irak Türkmenlerinin Büyük Selçuklu Devletinin kuruluşuna iştirak etmedikleri görülmektedir. Yine de Büyük Selçuklu Devleti bu Türkmenleri devlet hizmetine alma yönünde bir siyaset izlemiştir. Tuğrul Bey'in Türkmen beylerine gönderdiği elçilerde fayda etmeyip; Selçuklu hâkimiyeti batıya doğru gittikçe Oğuzlarda daha ilerilere doğru giderek Yukarı Mezopotamya'yı, bu arada Musul'u işgal etmişlerdir. Mansur ve Göktaş idaresindeki bu Oğuzlar'ın Musul'da önce halife sonra da Tuğrul Bey adına hutbe okutmaları, Selçuklu hükümdarına Selçuklu devletine tâbi bir devlet kurmak istediklerini de gösterir. Nitekim Selçuklulara komşu devletlerde bu Türkmenleri Selçukluların bir tebası olarak görmektedir. Türkmenler Azerbaycan'dan hareket ederek Güney-Doğu Anadolu'ya ve Mezopotamya'ya akınlar yaptıkları (1043) ve bilhassa Musul'u işgal ettikleri (1044) zaman, Diyarbakir ve çevresinde hâkim olan Mervanoğulları hükümdarı Nasrû'd-devle Ahmet ile Iraktaki Büveyh-oğulları hükümdarı Celâlû'd-devle'nin onları doğrudan Tuğrul Bey'e şikâyet ettikleri görülür.⁷²

Büyük Selçuklu devletinin kurulması ile Tuğrul Bey devlet başkanı olarak Nişabur'da oturarak, batı yönündeki İran ve Irak gibi ülkelerin fetihlerini üstlenmiştir. Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yinal'ın Rey şehrini zapt etmesiyle Tuğrul Bey devletin merkezini Nişabur'dan Rey'e taşımıştır. O sırada Irak ve civarında Büveyhîler hüküm sürmektedir. Abbasi Halifesi'de iktidarını da Büveyhîlerin etkisi altında sürdürmektedir.

⁷¹ BOA, *Musul ve Kerkük Arşiv Belgeleri*, s. 40.

⁷² Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1993, s. 159-160.

Abbasi Halifesi el-Kâim Biemrillah ve Büveyhî hükümdarı Melikü'r-rehim zamanında Türk asıllı komutanlardan Arslan el-Besâsirî'nin nüfusu iyice artmış, bu kişi halife ve Büveyhi hükümdarının önünde yer almaya başlamıştır. Arslan el-Besâsirî'nin Mısır Fâtımî halifesi ile haberleştiği ve Bağdad üzerine halifeye karşı hareket etmek niyetinde olduğu haberi ortaya çıkıp ve yayıldığı zaman Arslan el-Besâsirî ile halife el-Kâim Biemri'llah'ın arası iyice açılmıştır.

Abbâsî halifesi el-Kâim Biemri'llah, Büveyhîleri ve Arslan el-Besâsirî'yi ortadan kaldırmak ve hilafeti korumak için Tuğrul Bey ile haberleşerek onu Bağdad'a davet edip ve şehre girmesini istemiştir. Bunun üzerine Tuğrul Bey de Bağdad'a girip Büveyhîlerin saltanatına son vermiştir (25 Ramazan H. 447/ 18 Aralık M. 1055). Tuğrul Bey Bağdad'a girince Musul Hâkimi Kureyş b. Bedrân Ukaylî yanına gelmiştir. Kureyş b. Bedrân daha sonra Selçuklulara ve Tuğrul Bey'e itaat etmiştir. Tuğrul Bey, Bağdad'da işlerini yoluna koyduktan sonra her ne kadar çoğu bölgeler ona itaat etmiş ise de amcasının oğlu Kutalmış b. İsrail b. Selçuk'u Musul, Diyarbakır ve Suriye sınırlarına gönderip o bölgeleri ve civarında bulunan diyarları Selçukluların kontrolü altına alıp bu bölgeleri Selçuklu saltanati sınırlarına katmıştır.⁷³ Arslan el-Besâsirî ise Fâtımî devletine sığınmıştır. Çok geçmeden Fâtımîlerin desteğiyle bir ordu oluşturmuştur ve bu ordu Nuru'd-devle Dübeys b. Mezeyed'in katılımıyla ve Türkmenlerden topladı askerlerle güçlendirmiştir. Bu büyük ordu ile Musul'a hareket eden Arslan el-Besâsirî Sincar yakının da Emir Kureyş b. Bedran ve Tuğrul Bey'in amcasının oğlu Kutalmış b. Aslan'ı yenilgiye uğrattığı gibi Musul'u ele geçirerek Fâtımî halifesi el-Mustansır Billah adına Musul'da hutbe okutmuştur. Bunu duyan Tuğrul Bey'in ordusuyla Musul'a hareket etmesiyle Arslan el-Besâsirî kaçarak Musul şehrini terk etmiştir. Şehri zapt eden Tuğrul Bey birkaç gün şehirde kalıp şehirden ayrılmıştır.

Tuğrul Bey 1057 senesinde Musul'un idaresini İbrahim Yınal'a bırakmıştır. İbrahim Yınal çok geçmeden Fâtımîler ile Halife Kaim bi-Emrillah'ın, Arslan el-Besâsirî'nin teşviki ve desteği ile isyan etmişti. Bu olay Tuğrul Bey'i Bağdad'dan ayrılmaya mecbur etmiştir. Tuğrul Bey'in Bağdad'dan ayrıldığı anda Arslan el-Besâsirî şehre girerek (1058) Fatımî Halifesi el-Mustansır adına hutbe okumuştur. Abbasi halifesi ise Arslan el-Besâsirî'nin müttefiki Kureyş'e teslim olmuştur. Tuğrul Bey önce Alparslan, Kavurd ve Yakutî'nin yardımlarıyla Rey'de İbrahim'i yakalatıp, yayının

⁷³ Jowzalı, *Age*, s. 28-31.

kirişi ile boğdurtmuş (1059), sonrada Bağdad'a dönerek halifeyi tekrar makamına oturtmuştur (1060). Kaçarak Hille Emiri Dubeys'in yanına sığınan Arslan el-Besâsiri Selçuklu birliğinin hücumu ile yakalanarak öldürülmüştür.⁷⁴

Tuğrul Bey'in 1063'te vefat etmesiyle yerine kardeşinin oğlu Alparslan geçmiştir. Bu dönemde Şerefu'd-devle Müslim b. Kureyş'in makamı yükselmiştir. 1067 yılında Sultan Alparslan'ın yanına gelen Şerefu'd-devle'ye Sultan hâkim olduğu yerlere, özellikle Musul'a ilaveten, Enbar, Hit, Harba ve el-Bevazici (Bağdad ve Samerra) arasındaki bölgeleri ve es-Sinîin'i ona ikta etmiştir.⁷⁵

Alparslan 1079'da şehit olunca yerine oğlu Melikşah tahta geçmiştir. Vezir Nizamülmülk'ün damadı Ahrü'd-devle Muhammed b. Cüheyr tarafından Mervanî Devleti üzerine sefer için ikna edilmiş, hazırlanan orduya da Artuk Bey ve Arap Emiri Seyfü'd-devle komuta etmişti. Savaş neticesinde Diyarbakir ve Meyyafarikin ele geçirilmiş, böylece Mervanî Devleti ortadan kaldırılmıştır (1084). Bu savaştan sonra Sultan Melikşah, Mervanî Devleti'nin yanında yer alan Musul Emiri Şerefü'd-devle Müslim üzerine yürüyüp Musul'u almış, fakat Tekiş'in isyanı yüzünden Musul'u tekrar Müslim'e bırakmak zorunda kalmışsa da çok geçmeden Müslim yenilgiye uğratılmış ve Musul'a Kasımü'd-devle lakabıyla tanınan Aksungur tayin edilmiştir. Melikşah'ın ölümünden sonra ortaya çıkan taht mücadeleleri, Melikşah'ın kardeşi Tutuş'un Rey'de yapılan savaş esnasında öldürülmesiyle son buldu ve Berkyaruk Büyük Selçuklu tahtına oturdu (1095).⁷⁶

Berkyaruk döneminin en önemli olayından birisi Haçlı Seferlerinin başlamasıdır. Türkleri Anadolu'dan atmak ve Kudüs'ü ele geçirmek isteyen Haçlılar, Antakya'ya kadar ilerleyince, Antakya Valisi Yağıbasan etrafındaki emirlerden ve Sultan Berkyaruk'tan yardım istemiştir.⁷⁷ Selçuklu Sultanı Berkyaruk, başta Musul emîri Kür-Boğa (Ker-Boğa) olmak üzere bölgenin emirlerini Haçlılara mücadele için görevlendirmiştir. Kür-Boğa, hazırlığını Musul'da yapmış ve sefere de buradan çıkmıştır. Çünkü bu sırada, Haçlıların üzerine gönderilebilecek en büyük askerî kuvvet Musul'da bulunmaktaydı. Üstelik Filistin ve Suriye'ye en yakın askerî üs Musul idi.⁷⁸ Haçlılar Antakya'ya girip Türk ve Müslüman halkı kılıçtan geçirdikten sonra Antakya

⁷⁴ Merçil, *Age*, s. 51.

⁷⁵ Jowzalı, *Age*, s. 43.

⁷⁶ BOA, *Musul ve Kerkük Arşiv Belgeleri*, s.41; Merçil, *Age*, s. 61.

⁷⁷ Merçil, *Age*, s. 62.

⁷⁸ Jowzalı, *Age*, s. 226.

önelerine gelen Kür-Boğa'nın idaresindeki birleşik Selçuklu ordusu, Suriye emir ve meliklerinin geçimsizliği yüzünden Haçlılara karşı başarılı olamamıştır.⁷⁹

Urfalı Mateos, Antakya'nın Haçlılar eline geçmesini, Kür-Boğa'nın başarısız olduğu saldırıyı ve Müslümanların katledilmesini şöyle anlatır:

“Aynı yılda bütün Horasan harekete geldi. Şarktan kadar yayılmış olan bu hareket, Mısır'dan Babil'e kadar olan yerleri, Grek memleketlerini ve Dımeşk'la bütün sahil şehirlerini ve Kudüs'den sahraya kadar uzanan yerleri içine almıştı. 800,000 atlı ve 300,000 piyade askerden müteşekkil muazzam bir ordu, ova ve tepeleri kaplamış olduğu halde büyük bir azamete Franklara karşı yürüdü ve Antakya'nın önünde karargâh kurdu. Fakat Allah, Hristiyanların küçük ordusunun mahvına razı olmayıp İsrail oğullarına yapmış olduğu gibi, onları kendi himayesi altına aldı, Müslümanlar henüz uzakta iken şehrin ileri gelenlerinden birisi, geceleyin Boemond ile diğer Frank prenslerine adam gönderip kendi irsî hakları tanımak şartıyla şehri kendilerine teslim edeceğini onlara bildirdi, Franklardan yeminli teminat aldıktan sonra Antakya'yı, geceleyin gizlice Boemond'a teslim etti. ... Sabah Franklar muharebe borularını çaldılar. Müslümanlar, bunu duyunca toplandılar, fakat korkularından felce uğramış bir halde olup kaçamadılar. Franklar, derhal onların üzerine atılıp korkunç bir katliâm icra ettiler. Emîr Ağusian, şehirden kaçtı, fakat köylüler onun başını orakla kesip öldürdüler, ... Üç gün sonra İran ordusu yetişti. Frankların yedi misli olan bu muazzam ordu onları her taraftan ihata edip büyük sıkıntı ve endişelere maruz bıraktı. Şehrin yiyeceği esasen evvelden bitmiş olduğundan Franklar açlık içine düştüler. Onların vaziyetleri günden güne daha çok vahim bir hal kespdiyordu. Onlar, Kerboğa'dan yeminli teminat aldıktan sonra şehri ona vermeğe, kendileri de Frank memleketine gitmeğe karar verdiler. ... Bu sırada Müslüman ordusundan gelen bir haberci Frankları muharebeye davet etti. ... Kerboğa, onlara karşı dağ gibi yığılmış olan sayısı bir ordu çıkarmıştı. Frank ordusunun sol cenahına, bir arslanı andıran Tancrede, sağ cenahına da Normandiya kontu Robert kumanda ediyorlardı. Godefroy ve Boemond de cephenin merkezinde bulunuyorlardı. Onlar, Allahı yardımlarına çağırıp hep birden, gökten fırlayıp dağları yakan ateş gibi Müslüman askerlerinin üzerine atıldılar ve bütün orduyu firara mecbur kıldılar. Franklar, Müslümanları şiddetle kovalayıp onları kılıçtan geçirdiler. Onların kılıçları kanla doydular ve bütün ova cesetlerle kaplandı. İlâhî hiddet, daha ziyade düşmanın piyade kuvvetinin üzerine düştü. Çünkü onlardan 300,000 kişi ateşle mahvedildi ve toprak, geniş bir sahada,

⁷⁹ Merçil, Age, s. 62.

*cesetlerden dolayı taaffün etti. Franklar, büyük miktarda ganimet ve esirlerle beraber sevinç tezahüratiyle Antakya'ya döndüler. O gün Hıristiyanlar için büyük bir sevinç günü oldu.*⁸⁰

Haçlılara karşı başarısızlık üzerine Kür-Boğa kuvvetlerini Musul'a çekmek zorunda kalmıştır. Bu başarısızlık, Haçlıların Kudüs'e kadar ilerleyerek burayı işgal etmeleriyle sonuçlanmıştır (1099).⁸¹

Sultan Berkyaruk'a karşı Gence vâlisi olan kardeşi Muhammed Tapar isyan etmiş ve Azerbaycan dâhil Rey'e kadar ilerlemeyi başarmıştı. Irak emirleri Berkyaruk safına geçerken diğer kardeşi Sencer, Muhammed Tapar tarafını tutmuş, Hemedan'da yapılan savaşta Tapar, Berkiyaruk karşısında yenilgiye uğramış, veziri Müeyyedü'l-mülk esir alınmış ve öldürülmüştü (1101). Tapar ve Sencer tekrar toplanarak Bağdad'a yürüdüler ise de Halife Muztazhir'in araya girmesi ile antlaşma sağlanmıştır. Bu antlaşmaya göre Berkiyaruk "sultan", Muhammed Tapar "melik" olarak tanınıyordu. Muhammed Tapar, Arran, Azerbaycan, Diyarbekir, el-Cezîre ve Musul'a hâkim olmasına rağmen çok geçmeden tekrar sultanlık iddiasında bulunmuştu. Antlaşmanın bozulması üzerine iki taraf arasında meydana gelen savaşta Muhammed Tapar, yine yenilerek kaçtıysa da Berkyaruk'un hastalanması sebebiyle yeni bir antlaşma yapılmıştır. Buna göre; Büyük Selçuklu Devleti ikiye bölünüyor, Muhammed Tapar, Azerbaycan, Diyarbekir, el-Cezîre, Musul ve Suriye'de "sultan" olarak tanınmıştır. Horasan'a hâkim olan Sencer'de hutbeyi Muhammed Tapar adına okutmuştur.⁸² Selçuklu topraklarındaki bu bölüşülme ile Musul ve çevresinin Muhammed Tapar'a kalmasıyla Musul valisi Çökürmüş, şehri ve bölgeyi Muhammed Tapar'a bırakmak istememiştir. Hatta bu yüzden Tapar ile Çökürmüş arasında sert çarpışmalar bile meydana gelmiştir. Sonunda taraflar anlaşmaya varmışlardır. Bu anlaşmaya göre, Musul, Muhammed Tapar'a bağlı olarak Çökürmüş'ün elinde kalmıştır. Muhammed Tapar'ın Musul'u Çökürmüş'ün elinden alarak Fars ile Huzistan'da bağımsız bir şekilde hüküm süren Emîr Çavlı Sakavu'ya verilmesi üzerine Çökürmüş, bunu kabul etmemiş ve Çökürmüş-Çavlı mücadelesi başlamıştır.⁸³ Çökürmüş'ün ölümüyle Musul ileri gelenleri Çökürmüş'ün oğlu Zengi'yi Musul hâkimliğine getirdikten sonra Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan'a haber göndererek Musul'u teslim edeceklerini

⁸⁰ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Çev. Hrant D. Andreasyan), Ankara 2000, s. 196-198.

⁸¹ Merçil, *Age*, s. 62.

⁸² Merçil, *Age*, 63-64.

⁸³ Jowzalı, *Age*, s. 226-227.

bildirmişlerdir. Şehre hâkim olmak için I. Kılıçaslan ile Çavlı arasında Habur nehri kenarında yapılan savaşta I. Kılıçaslan yenilmiş ve Habur nehrinde boğularak hayatını kaybetmiştir (1107)

I. Kılıçaslan'nın ölümünden sonra Musul'a emîr Çavlı hâkim olmuştur. Çavlı, Muhammed Tapar'a itaatsizlik gösterdiğinden dolayı görevden alınarak yerine Mevdud tayin edilmiştir. Çavlı'dan sonra Musul'a vali atanan Mevdud, aynı zamanda Haçlılara karşı cihat ile vazifelendirilmiştir. Onun 1113 tarihinde Kudüs Haçlı Krallığını bozguna uğrattığı bilinmektedir. Emir Mevdû'tun Şam'da cuma namazını kılarak bir Bâtını⁸⁴ tarafından öldürülmesiyle yerine Aksungur el-Porsukî⁸⁵ geçmiştir.

Bâtınilerin Nizam'ül-Mülkün şehit edilmesinden sonra bile Selçuklu topraklarında varlıklarını sürdürüp suikastlara devam etmelerini Laurence Lockhart şu şekilde açıklamaktadır:

“İlk günlerde Haşîşîler'in durumlarını pekiştirmelerini ve güçlerini büyütmelerini mümkün kılan iki ana faktör vardı.

İlk önce, Selçuklu İmparatorluğu, oğulları Berkyâruk ile Muhammed [Tapar] arasındaki saltanat mücadelesi nedeniyle Melikşâh'ın ölümünden sonra bir kaos durumuna düştü; bu, Haşîşîler'i Alamût ve diğer kalelerinden çıkarmak için yapılabilecek daha ileri teşebbüsleri bir zaman için etkili bir şekilde önledi.

İkinci olarak, 1097'de Haçlı Seferleri'nin ortaya çıkması, Hasan-ı Sabbâh'a tehlikeli sulara balık avlamak için iyi bir fırsat verdi. O, derhal Suriye'ye özel görevliler gönderdi, oradaki İsmâ'ilîler arasında birçok taraftar kazandıktan ve bazı dağ kalelerini ele geçirdikten sonra, daha önce kendisine bazı atıflarda bulunduğu Mezhebin Suriye kolunu kurdu.

Bu buhranlı zamanda Haçlı Seferleri'nin başlaması Hasan-ı Sabbâh ve taraftarları için muhtemelen hayırlı oldu, çünkü sapık düşünceleri ile birlikte, Haşîşîler'in korkunç fiilleri, dindar Müslümanların onlara özellikle nefret duymalarına sebep oldu; İslâm dünyası, zihnen Haçlı Seferleri ile o kadar meşgul edilmiş olmasaydı, belki de, Haşîşîler'e karşı ciddi ve birlikte plânlanmış bir Cihâda girişmiş ve şüphesiz onları tamamen ezmiş olacaktı.”⁸⁶

Aksungur da Haçlılara karşı mücadele ettiyse de Muhammed Tapar tarafından görevden alınmıştır. Aksungur'dan sonra Musul'un idaresini Emîr Cüyûş'a verilmiştir.

⁸⁴ Haşîşî/ the Assassins

⁸⁵ Ebû Sa'îd Aksungur el Porsukî el Ğazi, Kesimü'd-devle Seyfü'd-dîn lakabıyla tanınmıştır.

⁸⁶ Laurence Lockhart, “Hassan-ı Sabbâh ve Haşîşîler”, (Çev. Süleyman Tülücü), *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.26, Erzurum 2006, s. 226.

Bu arada Muhammed Tapar'ın ölümü üzerine, henüz küçük yaşta bulunan oğlu Mahmûd devlet büyükleri tarafından Selçuklu tahtına çıkarılmıştır. Diğer taraftan Sencer'de Horasan'da 1118 tarihinde sultanlığını ilan etmiştir. Neticede Büyük Selçuklu sultanlığını ele geçirmek isteyen Sencer ve Mahmûd Sâve'de karşılaştılar (1119). Sencer ordusundaki fillerin varlığı ile savaşı kazanmış ve Selçuklu tahtına oturmuştur. Yeğeni Mahmûd'u da öldürmeyip damadı yapmış⁸⁷ ve sultan unvanıyla devletin batı kısmının idaresini (Irak) kendisine vermiştir. Kendisinin sultan-ı azam olarak tahta oturmasıyla da Irak Selçuklu Devleti ihdas edilmiştir. Mahmut ve öteki Hanedan azaları Sencer'in büyük Sultan olduğunu kabul etmişlerdir.

Irak Selçukluları, Sultan Sencer'in ölümünden sonra tamamen ayrı bir kader yaşamıştır. Büyük Selçukluların önce devamı sonra namzedi sayılan Irak Selçukluları, Anadolu'da Haçlılar'a ve Bizans'a karşı üstün zaferler kazanan Türkiye Selçuklularının gölgesinde kalmışlardır.⁸⁸

El Hüseyinî, Sencer'le ilgili şöyle demektedir:

*“Sencer, Gazne ve Semerkand'dan Horasan'a, Taberistan, Kirman, Sicistan, Isfahân, Hemedan, Rey, Azarbeycan, Ermeniyye, Errâniye, Bagdad, Irakeyn, Musul, Diyarbekir, Diyarı Rebi'a, Şam, Haremeyn'e kadar Tanrı tarafından kimseye nasıp olmayan bir saltanata nail olan bir padişah oldu. Bu memleketlerde adına paralar basıldı, padişahlar önünde boyun eğerdiler. Bu saltanat beş yüz otuz altı senesine kadar devam etti. Fakat sonra Hitayların vurduğu bir darbe ile Maverâünnehir'den Müslümanların alâkaları kesildi.”*⁸⁹

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın bir Türk Memlûk komutanı ve Halep valisi olan Aksungur'un oğlu olan Zengî (Îmâd ed-Din Zengî)'yi, Irak Selçuklu Hükümdarı Mahmûd 1127 senesinde Musul valisi ve iki oğluna atabeg tayin etmesiyle Musul'da Zengîler dönemi başlamıştır. Zengî, Güneydoğu Anadolu'da Artukluları yenerek bu bölgede hakimiyet sağlamış, Amid şehrini adına hutbe okutmak kaydıyla Artuklu'lardan Timurtaş'a bırakmıştır (1141). Börilere karşı mücadele etmiş ve neticede Böriler onun hakimiyeti tanımıştır. Haçlılara karşı da başarılı mücadeleler yapan Zengî, Urfa Haçlı Kontluğuna karşı başarı kazanıp Urfa'yı almıştır (1144). Bu başarıları ile Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'yu hâkimiyeti altına alan Zengî 1146'da Caber

⁸⁷ Merçil, *Age*, s. 67-68.

⁸⁸ Selim Kaya, “Büyük Selçuklular Döneminde Bağdat”, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, S. 15 (Ekim), Celalabat 2008, s. 11.

⁸⁹ El-Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Çev. Necati Lügal), Ankara 1999, s. 65.

kalesini kuşatırken, muhafızlarından biri tarafından öldürülmüştür.⁹⁰ Atabeg'in ölümü ile idaresi altındaki topraklar iki oğlu arasında bölüşülmüştür. Bunlardan Seyf ed-Din Gazinin merkezi Musul olmak üzere el-Cezire'nin idaresini ele aldığı görülmektedir.

1146'dan 1233 yılına kadar Musul merkez olmak üzere el-Cezire'ye hükmeden Zengiler'in Musul Kolu, I. Seyfeddin Gazi'den itibaren tahta geçen 8 hükümdar dönemi boyunca, önce Nureddin Mahmud faktörü karşısında, ardından Salahaddin Eyyubi'nin ortaya çıkışıyla, gittikçe zayıflayan ve küçülen iktidarlarını korumanın mücadelesini ve siyasetini ortaya koymuşlardır. Musul Atabegleri, genelde ellerindeki otorite ve toprakların korunmasını gözetmiş, yeni topraklar kazanmak yerine iktidarlarının gücü nispetinde Musul'a bağlı hükümdarlar tarafından gerçekleştirilecek isyan ve kopmaların önüne geçmeye çalışmışlardır.⁹¹

XII. yüzyılın ikinci çeyreğinde haşlayan Musul'daki Atabegler hâkimiyeti XIII. Yüzyılın ikinci çeyreğine kadar sürmüştür. 1233 yılından itibaren ise devlet yönetimde uzun bir süre aktif olarak görev yapan, hatta devleti zaman zaman tek başına yöneten Bedreddin Lü'lü'nün kendi iktidarı dönemi başlamıştır. İslam dünyasının o güne kadar görmediği bir dehşet ve felaket dalgası olan Moğol İstilasının 1262 yılında Musul'a ulaşmasıyla; İyi bir devlet adamı ve siyasetçi olan Bedreddin Lü'lü'nün iktidarı ve arkasından oğlu İsmail'in idam edilmesiyle son bulmuştur.⁹²

Siyasi misyonlarının dışında, Musul'un ve el-Cezire'nin tarihinde özel bir yere sahip olan Zengîler, bir harabe halinde bulunan bölgeyi imar ederek mamur hale getirmişlerdir. Bu imar faaliyetlerinin sonucunda başta Musul olmak üzere birçok şehirde yapılan sosyal ve dini kurumların yanı sıra, inşa edilen pek çok köprü, han, çarşı gibi yapılar, bölgenin ticari ve ekonomik hayatını canlandırmada ve kalkınmasında çok önemli rol üstlenmiştir. Zengîler döneminde bariz bir şekilde üretimin artması ve han, çarşı, kervansaray gibi ticari yapıların inşa edilmesi sayesinde dünyanın birçok yerinden yabancı tüccarlar Musul'a gelerek alışveriş yaptığı gibi Musullu sermaye sahipleri de kervanlarla Anadolu içlerinde, Karadeniz kıyılarında, Suriye ve Filistin'deki Haçlı pazarlarında görülmüş, buralarda yaptıkları alışverişlerde Musul işi ürünleri dünyaya pazarlamışlardır. Ayrıca, Zengîler döneminde ilim hayatı da canlı bir ortama kavuşmuş, yapılan medreselerin çokluğu ve buralarda ders vermek

⁹⁰ Merçil, *Age*, s. 215-216.

⁹¹ Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği; Zengiler (Musul Kolu: 1146-1233)*, Ankara 2001, s. 642.

⁹² Ali Havan, *XIII. Yüzyılda Musul Şehri*, Elazığ 2004, s. 157.

üzere davet edilen alimler sayesinde Atabeğlik şehirleri, ilim öğrenmek isteyenlerin akın ettikleri birer kültür merkezi haline gelmiştir.⁹³

İlhanlı ülkesi başlıca sekiz büyük eyaletten oluşmaktaydı. Bu eyaletlerden el-Cezire, Irak'ın ve Suriye'nin kuzeyi ile birlikte Güneydoğu Anadolu'nun tamamını kapsamaktaydı. Merkezi Musul olan eyalet, İlhanlı idari yapılanmasına tâbi tutulmadan önce, coğrafi manada üç kısma ayrılmaktaydı; Diyar-ı Rebia, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Bekr. Hülagü, Musul merkez olmak üzere, el-Cezire'nin bu üç bölgesini Diyar-ı Bekr eyaleti adı altında birleştirdi. Zaman içinde Diyar-ı Mudâr adı kaybolmuş ve bölgenin toprakları Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia'ya dâhil olmuştur.⁹⁴

İlhanlar döneminde Musul valileri, farklı dinlere mensup şahıslardır. Bu valilerden birinin Yahudi birinin de Hristiyan olduğunu bilmektedir. Moğol kumandan Sandogu Noyan, Musul'u zapt edince, şehir valiliğine Şemseddin Yunus el-Başıkî'yi, şahneliğine de Emir Nureddin'i tayin etmiştir. El-Başıkî, Lülü'nün beylerinden olup, es-Sâlih zamanında Nineva valisi idi. Yaptığı yolsuzluk anlaşılınca El-Başıkî, Hülagu tarafından öldürülmüştür. El-Başıkî'den sonra yerine yaptığı yolsuzluğu Hülagu'ya haber vererek onun ölümüne neden olan Erbilli Zeki getirilmiştir. O da zimmetine para geçirdiği iddiası ile görevden alınmış ve yeni vali Radiyüddin Baba/Papa b. El-Kazvinî tarafından öldürülmüştür. Papa kısa sürede valilikten alınmış yerine Erbil'in köylerinden Berkûtalı Hristiyan Mesud getirilmiştir. Şehrin şahnesi ise Uygur asıllı Aşmut olmuştur. Papa'nın bir oyunu ile el-Berkûti ve Aşmut görevden alınmış ve Papa, tekrar vali olmuştur. El-Berkûti ve Aşmut, Papa'nın çevirdiği tezgâhı Abaka Han'a haber vererek Papa'nın azledilmesini ve Hotanlı Celalettin Turan tarafından öldürülmesi sağlayıp eski görevlerine döndülse de bu çok sürmemiştir.

Abaka'dan sonra yerine geçen kardeşi Ahmed Teküder, komşusu Memlûk hükümdarı Kalavun ile dostluk antlaşması yapmak istemiş, Memlûk hükümdarı, Teküder'in bu antlaşma çerçevesindeki isteklerine karşılık, Bedreddin'in oğlunun Musul valiliğine kabul edilmesini şart Fakat bu antlaşmadan bir netice çıkmamıştır. Teküder'in halefi Argun, Musul valiliğini el-Berkûtî'ye tevcih etmesiyle El-Berkûtî'nin bir kez daha valiliğe getirilmesi, bölgedeki Hristiyanları sevince boğmuştu. Musul ve havalisi, El-Berkûtî'nin bu son dönem valiliği sırasında, Suriyeli unsurların baskınlarına maruz kaldı. 1284 yılında Türklerden, Kürtlerden ve Araplardan oluşan

⁹³ Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği; Zengiler (Musul Kolu: 1146-1233)*, Ankara 2001, s. 642.

⁹⁴ Tülay Yürekli, "İlhanlılar döneminde Musul'da Siyasi ve Ekonomik Durum", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, S. 50, Erzurum 2013, s. 225-226.

600 kişilik birlik, Erbil ve civarına taarruzda bulundular. Ertesi sene, 300 kadar Memlûk süvarisinin de katıldığı Türkmen, Arap ve Kürtlerden müteşekkil 4000 kişilik kalabalık büyük bir kuvvet, Musul'u yağmaladı. Bu yağmadan en çok zarar görenler, Yahudiler ve Hristiyanlar oldu. El-Berkûtî bir müddet sonra Moğollarca öldürüldüğü görülmektedir.

El-Berkûtî'den sonra Musul, Mardin ve Diyar-ı bekr valiliklerine, Argun'un veziri Musullu Sadüddeve el-Yahudi'nin kardeşi Eminüddeve getirilmiştir. Yen valinin Yahudi olması, önemli mevkilere Yahudi ve Hristiyanları getirmesi hoşnutsuzluğa yol açıyordu. İsmaililerden bir grup, Eminüddeve'yi öldürmek amacıyla 1290 yılında Musul'a gelmiş, ancak, kendi aralarında vuku bulan bir kavga esnasında kimliklerinin açığa çıkması sebebiyle hedeflerine ulaşmadan yakalanmışlardır. Sadüddeve'nin 1291 yılında öldürülmesinden sonra Bağdad'da Yahudilere yönelik başlayan halk harekâtı, Irak'ta Yahudilerin yaşadığı diğer yerlere de yayılmış, Eminüddeve, bu olaylar devam ederken, Musul'un yeni valisi Bayıd'ın emri ile öldürülmüştür (1291).

Moğol Baydu döneminde Diyar-ı bekr-Musul bölgesi, Türkmenler ve Moğol Uyratlar arasındaki mücadelelere sahne olmuştur.

Memlûklerle 1299 yaptığı savaşta hava koşulları nedeniyle netice alamayan Gazan Han, Mardin'e çekilmiş burada kaldığı süre zarfında Necmeddin Gazi'yi Diyar-ı bekr ve Diyar-ı rebia'ya vali tayin etmiştir. Bu sırada Musul valisi, Fahrüddeve Ebu Muhammed İsa b. Hibetullah en-Nasrânî el-Musulî idi. Fahrüddeve'nin halka zulmünden dolayı Gazan Han, Necmeddin Gazi'ye onu öldürmesi için emir vermiştir. Neticede 1303 yılında Musul'a giren Necmeddin Gazi, el-Musulî'yi öldürmüş ve Musul civarında asayişiyi yeniden sağlamıştır.

Moğol Olcayto zamanında Diyar-ı bekr valiliğine Emir Sutay atanmıştır (1312). Ebu Said Bahadır Han'ın cülûsundan sonra Sutay'ın görevine son verilmiştir. İbn-i Battûta'nın seyahati bu dönemlere rastlar. Bu dönem Musul valisi, Haydar lakaplı Emir Alâeddin Ali b. Şemseddindir.⁹⁵

İbn-i Battûta eserinde Emir Alâeddin Ali b. Şemseddin'den şöyle bahsetmektedir:

“Musul'a vardığımda emir, Haydar lakabıyla tanınan, faziletli, Emir Alâeddin Ali b. Şemseddin Muhammed idi. Beni evinde misafir ederek, yanında

⁹⁵ Yürekli, *Age*, s. 226-229.

kaldığım süreçte tüm masraflarımı karşıladı. Cömertliği ile meşhurdur. Sultan Ebu Said kendisine çok hürmet gösterip bu belde ile buna komşu yerlerin idaresini ona vermiştir. Adı geçen emir, maiyetinde köleleri ve askerlerinden mürekkep büyük bir alayla ata biner. Şehrin ileri gelenleri sabah akşam kendisini selamlamağa gelir.”⁹⁶

Haydar’dan sonra şehir, ikinci kez Diyar-ı bekr valiliğine getirilen Sutay’ın hâkimiyet alanı içerisinde kalmıştır. Sutay yaklaşık yüz yaşında iken 1332 yılında Musul civarında vefat etmiştir.⁹⁷

Moğol istilası öncesi Maverâünnehr ve Horasan taraflarında bulunan Oğuz boyundan Karakoyunlular, Moğol istilası esnasında Fırat ve Dicle’nin yukarı vadilerine göç edip yerleşmişlerdi. İran, Irak-ı Arab ve Anadolu’da ki Moğol hâkimiyetinin sona ermesi ile Doğu Anadolu Türkmenlerinden biri olan Karakoyunlular XIV. yy ikinci yarısında Van Gölü kıyısında bulunan Erciş’ten Erzurum ve Musul’a kadar uzanan bölgede ortaya çıkmışlardır.⁹⁸ Karakoyunlu Aşireti’nin en nüfuzlu kolu olan Baharlı Kolu Reisi Bayram Hocaoğlu, Karakoyunlu Devleti’nin kurucusu olup Celâyirlilerden Sultan Üveys zamanında onun hizmetinde bulunmuştur. Sultan Üveys’in 1365’te İlhanlılardan alarak ilhak ettiği Musul’u Bayram Hocaoğlu daha sonra zabtetmiştir. Sultan Üveys’in vefatından sonra Celâyirlilere bağlı kalmak üzere Musul, Erciş ve Sincar’ı önce Bayram Hocaoğlu, sonra oğlu veya yeğeni Kara Mehmed idareleri altında bulundurmuşlar, Hocaoğlu ve Kara Mehmed, Memlûk Sultanı Berkuk adına hutbe okutarak Timur’a karşı Memlûklara yakınlaşmışlardır.⁹⁹

Karakoyunlu Kara Mehmed 1390’da beylik mücadelesi içinde öldürülmesiyle yerine geçen Kara Yusuf Bey, Celâyirliler ile birlikte Timur’a karşı mücadele ettiyse de yakalanarak hapsedilmiş, bir süre sonra Şam Naibi Şeyh Mahmud tarafından kurtarılmıştır.

Musul’a Hüseyin Bey adında bir naib bırakan Timur kendisi ile ittifak yapıp Anadolu ve Suriye seferine iştirak eden Akkoyunlu Devleti kurucusu Kara Yülük Osman’a Diyarbekir eyaletini verdi. Kara Yülük Osman, Mardin’i 1409’da alıp kısa

⁹⁶ İbn-i Battûta, *Age*, s. 172.

⁹⁷ Yürekli, *Age*, s. 229.

⁹⁸ Ayşe Atıcı Arayancan, “Karakoyunlu Sultanı Cihanşah’ın Şeyh Cüneyd’e Karşı Aldığı Önlemler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 3/11 Spring 2010, s. 73.

⁹⁹ BOA, *Musul ve Kerkük Arşiv Belgeleri*, s. 46.

süre sonra da Musul'a hâkim duruma geldi. Aynı sene içinde de Artukoğulları Devleti ortadan kaldırıldı. Bir süre sonra ortaya çıkan Akkoyunlu Uzun Hasan Bey önce Musul vilâyeti ve havalisini ele geçirmiş ve vefatından sonra da Musul sırasıyla oğlu Halil ve aynı sülaleden Yakupşah, Ali Bey ve Rüstem Mirza'nın idareleri altına almışlardır.¹⁰⁰

Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Timurluları içine alan bu çalkantılı dönemin en önemli özelliği siyasi iktidarsızlıklar ve karışıklıklar olmuştur. Bu dönemde bölge halkının büyük çoğunluğu Sünnî iken, Ehl-i Hak, Muşa'sa'lık, Hurûfilik, Safevî Tarikatı vs. gibi şîî akımları ortaya çıkmıştır. Bu akımlardan en önemlilerinden biri Şeyh Safiyyüddin Erdebili tarafından kurulan Safevîyye Tarikatıdır. Şeyh Safiyyüddin'le başlayan Şah İsmail'e kadar devam eden bu hareket 1501 yılında Safevî Devleti'ni kurmuş ve imamiye Şîliğini devletin resmi dini haline getirmiştir.¹⁰¹

İsmail Safevî, içlerinde Musullu boyunun da bulunduğu Türkmen oymaklarının yardımıyla Akkoyunlu hâkimiyetine son verdikten sonra, el-Cezîre bölgesini ele geçirip burayı Avşar boyundan Ahmed Bey'in idaresine vermiştir. Mardin merkez kazasına bağlı nahiye olan Koçhisar'da Osmanlı kuvvetleriyle Safevîler arasında meydana gelen savaş, İran hâkimiyetinde bulunan bölgenin Osmanlı idaresine geçmesiyle neticelenmiştir (1516-1517).

1.2.4. Osmanlı Hâkimiyetinde Musul

Osmanlı hâkimiyetinde Musul'un tarihi gelişimine geçmeden önce bölgede yer alan aşiret sisteminden bahsetmek faydalı olacaktır. Arapça bir kelime olan aşiret, Osmanlı döneminde Boy'un altında, cemaatin üstünde bir topluluğa ad olmuştur. Osmanlı kanunnamelerinde ve belgelerinde genel olarak "konargöçer" veya "yörük" olarak kaydedilen teşekküller, yukarıdan aşağıya bir sıraya göre, boy (kabile, tâife), aşiret, cemaat, oymak, mahalle, oba (aile) şeklinde bölümlere ayrılmıştır. Boy'un idari işlerini boy beyi (Arap Kabilelerinde şeyh) tarafından yürütülmesine karşılık aşiretlerde bu görev mîr-aşiretlerce (aşiret beyi veya kethüdâ) tarafından yerine getirilmektedir.¹⁰² Musul'un içinde bulunduğu bölgede yaşayan toplulukların özellikle de Kürtlerin; içinde yaşadıkları doğal çevre -sert iklim ve coğrafya koşulları- kendine özgü bir toplumsal örgütlenme biçimi geliştirmelerine neden olmuştur. Aşiret denilen ve her biri kapalı

¹⁰⁰ BOA, *Musul ve Kerkük Arşiv Belgeleri*, s. 46-47.

¹⁰¹ Atıcı Arayancan, *Age*, s. 73.

¹⁰² Yusuf Halaçoğlu, "Aşiret", *DİA*, C.4, s. 9.

birer sosyo-ekonomik birim oluşturan küçük ve dağınık gruplar halinde yaşayan; katı, hiyerarşik kurallarla yönetilen aşiretlerin mensupları, kendilerini özgür bireysel kimlikleriyle değil, mensubu oldukları aşiretin topluluk kimliği ile algılamaktadırlar. Bu olgu, yalnız göçebe ve yarı-göçebe Kürt toplulukları açısından değil, yerleşik yaşama geçmiş olanlar için de geçerlidir. Katı, kapalı ve dağınık toplumsal gruplar halinde yaşamaları sayesinde Kürtler, bölgeyi etkinlikleri altına alan üç ana etnik grup karşısında varlıklarını koruyabilmişlerdir. Fakat aynı yapı, onların kendi içlerinde bir bütünlük oluşturmalarını ve aşiret kimliğinin ötesinde bir ulusal kimlik geliştirmelerini engellemiştir. Sayıları yüzleri bulan Kürt aşiretleri arasındaki ilişkiler düzensiz, değişken ve güvenilmezdir. Ne ortak bir kimlik algılamasından, ne de onları birbirine bağlayan ortak bir dilin varlığından söz edilebilir. Bu özellikleriyle Kürtler, tarih boyunca her türlü siyasal kurumlaşmayı -bunların özgün aşiret yapılarını tehdit ettiğini düşünerek- reddetmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde, gerek coğrafi olarak merkezî otoritenin uzağında kalmaları, gerekse Osmanlı yönetim anlayışının onlara sağladığı yarı-özerk statü sayesinde geleneksel toplumsal yapılarını korumayı başarmışlardır.¹⁰³ Osmanlı Devletinin bölgede merkezi otoritesinin bölgede zayıflamasıyla aşiretlerin göçebe yaşam tarzı başıboş bir tarza dönüşmüştür. II. Abdülhamid dönemi aşiretlerin te'dib ve iskân teşebbüsleri; bölgede Ömer Vehbi Paşa girişimleri ile okulların açılması ve İstanbul'da şimdiki Kabataş Erkek Lisesinin binasında Aşiretler Mektebinin (Mekteb-i Aşiret-i Hümayun) açılmasıyla aşiretlerin tekrar merkezi otoriteye bağlanmaya çalışıldığını görülmektedir.

İncelediğimiz konu ile alakalı olarak Musul'un Yezidi aşiretlerinin bir kısmı şu şekilde sayılabilir: Akosi, Ba'kuba, Balekurdi, Baravi, Besi, Boci, Buxti, Çekoni, Dasini, Davudi, Dunai, Dümbüllü, Kelyağı, Kileri, Mahmudi, Maseki, Mendiki, Mendoli, Mexabili, Reşikan, Reşvan, Sohran, Şarki, Şehriban Şekari, Xaldi (Halidi), Yezidi.¹⁰⁴

Aşiretler tüm Güneydoğu Anadolu ile Irak coğrafyasında ve Arap vilayetlerinde başına buyruk olarak hareket etmişlerdir. Osmanlı'da uygulamaya konulan kanun ve nizamlar çoğu zaman bu bölgelerde etkili olmadığı gibi kimi zamanda devlet otoritesi baskı ve şiddet yoluyla hissettirilmeye çalışılmıştır. Bu durum da bölgede bulunan

¹⁰³ İhsan Şerif Kaymaz, "Emperyalizmin Kürt Kartı", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. I, S. I (Kış), Ankara 2007, s. 156-157.

¹⁰⁴ Fritiz'den Akt. "Yezidi Aşiretleri", (<http://www.semskiasireti.com/?Syf=18&Hbr=347958&YEZ%C4%B0D%C4%B0-A%C5%9E%C4%B0RETLER>)

aşiretlerin Osmanlıya karşı İngiltere gibi emperyalist devletlere yakınlaşmalarına sebep olmuştur.

Aşiretler ile alakalı bu kısa açıklamadan sonra Osmanlı Hâkimiyetinde Musul'a gelecek olursak;

Yavuz Sultan Selim, 1514'te İran seferi neticesinde Şah İsmail'i Çaldıran'da yenilgiye uğratmış ve Doğu Anadolu'yu Osmanlı Devletine bağlanmış oluyordu. Yavuz Sultan Selim'in daha önce Akkoyunlu Sarayında görev yaptığı için bölgenin diplomasisini iyi bilen İdrîs-i Bitlîsî'yi yapmayı düşündüğü sefer öncesi bölge halkının ve aşiretlerinin Osmanlı hâkimiyetine girmesi için öncü olarak Tebriz'e gönderdiği görülmektedir.

İdrîs-i Bitlîsî kendisi tarafından yazılmakla beraber tertip edilmesine ömrü vefa etmediği için oğlu Ebu'l-Fazl Mehmet tarafından temize çekilip toparlanan Selim Şah-nâme adlı eserinde şöyle demektedir:

"... Sultan'ın İran ve özellikle Tebriz ve Azerbaycan mazlumlari hakkındaki merhametlerine neden olan iyilik arzusu konusunda o ülke sakinlerinin o ülke sakinlerinin kalplerini ısındırmak ve o korunaksız şehri kötülük sahiplerinin saldırılarından korumak Rabbanî şariatın şiarların ikame edip koruma ve Müslümanlık geleneğini iade yolunda Sultan'ın sayısız adalet ve ihsanını yaymak için bu kerem sahibi vezirlerle birlikte cesur ve atılgan dört yüz yeniçeriye refakat ederek tam bir aceleyle ve tartışmasız bir ihtimamla daha önden gönderdi. Bendeniz, Hoy ovasından Merend otağına dek vezirlerle birlikte Tebriz tarafına yöneldi. Cuma gecesi, akşam vaktinde hep birlikte o mutlu şehre inildi. Gelenlerden duyulduğuna göre düşmanların yenilgiye uğramış ordusundan geriye kalanlar, özellikle bir süre Tebriz valiliği yapan Hüseyin Bey Helvacı, şahlık ve ordu meskenlerinde bıraktıkları para ve mallan toparlayıp almak için beklemiş, İslam sultanının oraya mı yöneleceği yoksa ülkesine mi döneceği konusunda tereddüt olunması yüzünden korku ve ümit arasında kalmıştı.

Bütün caddelere gözcüler ve kontrolcüler yerleştirmişti. İslam sancaktarını yükseltmek ve mübarek ismi minberlerin zirvesinde zikrettirmek amacıyla olan bu fakir kul, gecenin ilk anlarından itibaren vezirlerin önüne geçmişti. Sadık sabahınsancağının, ufku yeşil fezasına ikbal bayraklarını çektiği seher vaktinde, şafakta kalkan beyaz yüzlü mansur ordunun fetih sancağıyla Tebriz şehrine Serabrud sahiline ulaştılar. Ondandan sonra, şehrin eşrafı ve ileri gelenleri, başlarını

ayak yapıp kutlu birlikleri karşıladılar ve İslam'ın sığınağı olan Padişah İslam ordusuyla birlikte gelerek şehri şereflendirdiler."¹⁰⁵

Sultan, 6 Eylül 1514'te Tebriz'in fethettikten sonra kışlamak üzere Amasya'ya giderken İdrîs-i Bitlîsî'yi Doğu Anadolu bölgesine göndermiştir. İdris-i Bitlisi'nin çabaları neticesinde bölge halkı Yavuz Sultan Selim'e biat etmiştir. Osmanlı Devleti'ne tâbi olan emirlere, oturdukları yerler yurtluk ve ocaklık olarak ikta edilmiş, buradaki aşiretlerin Osmanlı Devleti'ne tâbi olmaları sağlanmıştır.

Tebriz'in alınmasından sonra Diyarbakır'da Sultan'a biat ederek Safevilere karşı Osmanlı devletinden yardım istemiştir. Osmanlı Devleti bölgeye Bıyıklı Mehmet Paşa'yı gönderdiği gibi ona yardımcı olması için Karaman Beylerbeyi Hüsrev Paşa ve İdrîs-i Bitlîsî'yi göndermiştir. Osmanlı kuvvetlerinin 4 Kasım 1515'te Diyarbakır'ı almasıyla Bıyıklı Mehmet Paşa'da Diyarbakır Beylerbeyi olmuştur.

Bu bölgede Osmanlı hâkimiyetinin tam olarak tesis edilebilmesi için Mardin, Musul, Kerkük, Hısn-keyf ve Rakka gibi bazı kalelerin ve bir takım aşiretlerin itaat altına alınması gerekiyordu. Musul bu sırada Safevi beylerinden Ahmet Bey Afşar'ın elinde idi. Bıyıklı Mehmet Paşa, Cizre hâkimi Bedir Bey'in de Musul'u 1517 Nisan ayı içerisinde Osmanlı hâkimiyetine katmıştır.¹⁰⁶ Fakat bölge üzerindeki Osmanlı-İran mücadelesi sırasında sık sık el değiştiren şehir Kanûnî Sultan Süleyman'ın 1533-1535 yılları arasında düzenlediği İrakeyn¹⁰⁷ Seferi sırasında kesin olarak Osmanlı egemenliğine geçmiştir.¹⁰⁸

Kanunî Sultan Süleyman, Tebriz seferinde Hemedan ve Kirmanşah yolunu takip edip Cebel-ü Hamrin, Sülükân Çayırı ve Leylan'dan geçerek 1534'te Kerkük şehrine girmiştir. Aynı sene içinde Kanunî, Bağdad'ı fethetmiş ve yeni fethedilen yerlerin dâhilî meselelerini hal için dört ay kadar burada kalarak kışı Bağdad'da geçirmiştir. Kanunî, burada kaldığı süre zarfında Musul bölgesinde Osmanlı hâkimiyeti kesinleştirilerek altı sancak ihtiva eden eyalet merkezi yapmıştır. Bazı kaynaklarda verilen bu bilgiye

¹⁰⁵ İdrîs-i Bitlîsî, *Selim Şah-nâme* (Haz. Hicabi Kırlangıç), Ankara 2001, s. 195-196.

¹⁰⁶ Gündüz, *Age*, s. 27.

¹⁰⁷ İrakeyn (iki Irak veya Irak-ı Arap) Musul, Kerkük, Bağdat, Basra civarı için kullanılan coğrafi bir terimdir.

¹⁰⁸ Saad Kasapoğlu, "Kanûnî Kerkük'te", *Tarih Okulu Dergisi*, S. II (K1Ş), s. 77-78. (www.johschool.com/DergiPdfDetay.aspx?ID=77)

karşılık 1312 tarihli Musul salnamesinde 1090 (1679-80) yılında Musul'un eyalet olduğu ve üç sancağı ihtiva ettiği belirtilmektedir.¹⁰⁹

Kanunî Sultan Süleyman'ın Musul'u kesin olarak Osmanlı topraklarına katması ile uzun süren siyasi istikrarsızlık yüzünden sarsılmış bulunan Musul ve havalisi, Osmanlı idaresinin yeniden ve sağlam bir surette tesisinden sonra ticarî ve ziraî bakımlardan gelişip serpilmeğe başladı. Bununla beraber bu devrede de İranlıların bu havalie taarruzları eksik olmadığı gibi zaman zaman mahallî valilerin başkaldırmaları, aşiretlerin ayaklanmaları ve tabi afetler¹¹⁰ gibi huzur bozucu vakalar sık sık ortaya çıkmıştır. Fakat Musul yine de az çok rahat bir nefes alarak gelişme imkânı bulabilmiştir.¹¹¹

İran hükümdarı Şah Abbas Bağdad üzerine saldırarak 1623 senesinde Bağdad'ı ele geçirmiş daha sonra kumandanlarından Karçakay Han'ı bir kısım kuvvetle Musul ve Kerkük üzerine göndermiştir. Kerkük valisi Diyarbakır'a çekilmek zorunda kaldığı gibi Musul valisi Çerkez Ahmet Paşa birkaç gün şehri müdafaa ettiyse de şehrin İranlıların eline geçmesini engelleyememiştir.

İranlılar, Musul valiliğine Kasım Han'ı tayin etmişlerdir. Ancak, İran'ın Musul'daki hâkimiyeti uzun sürmeyecektir. Diyarbekir'den Bağdad üzerine yürüyen Hafız Ahmed Paşa'nın ordusundaki 500 kişilik öncü kuvvetine kumanda eden Sipahi Küçük Ahmed, Musul önünde görülünce, Kasım han şehri terk edip Bağdad'a çekildi. Bilahare Şah Abbas'ın karşı mukavelesi üzerine burası tekrar İranlılar'ın eline geçmiştir (1624). Bununla beraber İranlılar Musul'u hâkimiyetlerinde uzun süre tutamamışlardır. IV. Murad 1625 yılında vezir-i azam ve serdar-ı ekrem Hafız Ahmed Paşa kumandasında bir kısım Osmanlı kuvvetlerini Musul üzerine sevk etti. Bu ordu İranlıları Kerkük'e kadar kovalayarak, Kerkük'te dâhil bu bölgeyi İranlılardan temizlediler. Kerkük'ün Safevilerden alınmasından sonra, Bağdad da muhasara edilmiş fakat yedi aylık bir bekleme sonucunda muhasara kaldırılmıştır. Bağdad civan tamamen Osmanlı hâkimiyetine alındığı halde, Bağdad hâkimiyeti için Osmanlı-İran mücadelesi 1638 yılına kadar devam edecektir. IV. Murad Osmanlı-İran arasındaki, Bağdad etrafındaki mücadeleyi bitirmek için 1638 yılında Bağdad seferini düzenlemiştir. İstanbul'dan hareket eden Osmanlı ordusu 8 Ekim 1638'de Musul'a varmıştır. Musul'da on gün

¹⁰⁹ BOA, *Musul ve Kerkük Arşiv Belgeleri*, s. 47-48.

¹¹⁰ Zaman zaman meydana gelen kuraklık yüzünden kıtlık ve deprem gibi sebeplerle halk başka bölgelere göç etmek zorunda kalmıştır. Örneğin 1667 senesi Musul'da büyük bir deprem olmuş, 1711 senesinde ise kıtlık yaşanmış ve ekili alanları çekirge sürüleri basmıştır.

¹¹¹ Mısıroğlu, *Age*, s. 48-49.

kalındıktan sonra, tekrar Bağdad üzerine yürünmüş ve 25 Aralık 1638 (18 Şaban 1048) cumartesi günü Bağdad alınmıştır.¹¹² İran'la 1639'da yapılan Kasr-ı Şirin antlaşması ile bölgede genel bir istikrar sağlanmıştır.

Bağdad Seferinden sonra bu bölgede genel bu istikrar sağlanmış olmakla beraber zaman zaman bazı valilerin isyanları ile karşılaşılmış ve bu durum I. Dünya Savaşında buraların elimizden çıkmasına kadar devam etmiştir. Bu vali isyanlarının bir kısmı da Kölemen ocaklarından yetişen valilerden kaynaklanmıştır. 1704 yılında Bağdad Valisi tayin edilen ve Enderun'dan yetişme bir köle olan Eyyubî Hasan Paşa, burada Kölemen Ocağını kurmuştur. Şehir, 1831 yılına kadar bu kölenin yetiştirmelerinin elinde kalmıştır. Hasan Paşa Çerkeş ve Abaza çocuklarını alıp yetiştirerek bunların muhtelif vilâyetlere vali olarak tayinini temin suretiyle mevkiini kuvvetlendirmek siyasetini takip etmiştir. Bunlar 1831 yılına kadar merkezin hiçbir memurunu Bağdad vilâyeti dâhiline sokmamışlardır. Bu durum II. Mahmud'un Bağdad'ı da merkeze bağlaması ile nihayet bulmuştur. Bu tarihten itibaren Irak havalisinde gayet istikrarlı bir Osmanlı idaresi teessüs etmiştir.¹¹³

19. yüzyılın sonları ile 20. Başlarında petrol dolayısıyla çeşitli arkeolojik araştırmalar ve misyonerlik bahanesiyle buraya gelmeye başlayan İngilizler bölgedeki ayaklanmaları desteklemişler, Osmanlı içişlerine karışarak bölgenin istikrarını bozdukları gibi bölgeyi haksız yere ilhak etmişlerdir.

---

¹¹² Gündüz, *Age*, s. 29-31.

¹¹³ Mısıroğlu, *Age*, s. 52-53.

İKİNCİ BÖLÜM

2.OSMANLI DÖNEMİ MUSUL'UN DEMOĞRAFİK YAPISI

Osmanlı Devletinde Musul'un da içinde bulunduğu taşra idaresi, aşağıdan yukarıya köy (=karye), nahiye, kaza, sancak (=livâ) ve eyâlet (=beylerbeylik) şeklinde teşkilatlanmıştır. Kendisine bağlı köylerle birlikte nahiyelerin birleşmesiyle kazalar meydana gelmiştir. Kazaların birleşmesinden sancaklar, sancakların birleşmesinden ise eyaletler ortaya çıkmıştır. Kazalarda yönetici sınıf olarak kadı, alaybeyi ve subaşı bulunurdu. Kazaların birleşmesinden teşekkül eden sancak beyi tarafından idare edilirdi. Sancakların birleşmesi ile oluşan eyaletler ise beylerbeyi veya buna eşit değerdeki mir-i mîranlar tarafından idare edilirdi.¹¹⁴

2.1. Musul'un İdarî Yapısı

Musul, 1517'de Bıyıklı Mehmet Paşa tarafından Osmanlı hâkimiyetine katıldıktan sonra Diyarbekir eyaletine bağlanmıştır. Musul'un bu statüsü 1534 yılına kadar devam etmiştir.

Kanunî Sultan Süleyman, 1534'te Bağdad'ı fethettikten sonra yeni fethedilen yerlerin dâhilî meselelerini hal için kışı Bağdad'da geçirmiştir. Bu müddet zarfında Musul da dâhil olmak üzere bu havali, yeni baştan Osmanlı hâkimiyetine sokmuş ve buraların taşra yönetiminde düzenlemeler yapmıştır.¹¹⁵ Musul'da 1534 yılında eyalet olan Bağdad'a bağlanmıştır.

Musul, 1563-1566 yılında Şehrizor Eyaletine bağlanmışsa da 1566'da tekrar Bağdad Eyaletine bağlanmıştır. 1571'de kısa süre Şehrizor Eyâletine bağlanmışsa da 1586'da eyalete dönüştürülene kadar Bağdad Eyaletine bağlı statüsü devam etmiştir.¹¹⁶ Musul eyalet haline getirilince beylerbeyliğine Canbuladoğlu Hüseyin Bey getirilmiştir.

1587'de Musul Eyaleti, Musul Paşa Sancağı ile birlikte toplam 8 sancaktan oluşuyordu. Bunlar: Erbil, Nusaybin, Sincar, Ağca Kal'a, Bacvân (Bacvânlu), Zaho ve Eski Musul Sancakları idi. 1592'ye gelindiğinde daha önce Bağdad Eyaletinin bir sancağı olan Tikrit de Musul'a bağlanmıştır. XVII. yüzyılın başlarına gelindiğinde bu idarî bölünmede birtakım değişiklikler yaşanacaktı. 1609 tarihli Aynî Ali

¹¹⁴ Halaçoğlu, *Age*, s. 83-85.

¹¹⁵ Mısıroğlu, *Age*, s. 48.

¹¹⁶ Gündüz, *Age*, s. 36-37.

Risalesindeki¹¹⁷ verilere göre vilayet artık Musul Paşa Sancağı, Bacvânlu, Tikrit, Eski Musul, Horun (Harun) ve Bâne Sancaklarından oluşmaktaydı¹¹⁸ 1587 listesi ile 1609 listesini mukayese ettiğimiz vakit, XVII. Yüzyıl başlarında Musul Eyaletini oluşturan sancakların önemli bir değişikliğe tabi tutulduğu görülmektedir. Zira 1587’de Musul Eyaletine bağlı olan Erbil, Nusaybin, Sincar, ağca Kal’a ve Zaho Sancaklarının 1609’da ifraz edildiğini, buna mukabil, 1587 listesinde bulunmayan Bâne ve Horun (Hârûn) adlı iki yeni sancak, eyalete dâhil edilmiştir.¹¹⁹

Musul’un 1631-1632 (1041) tarihli idari taksimatı Koçi Bey Risalesinde yer almaktadır. Bu risalede 7 adet sancak zikredilmişse de bunlardan 6 tanesi şu şekilde zikredilmiştir: Musul (Paşa) Bacvânlu, Tikrit, Eski Musul, Horun (Hârûn) ve Bâne Sancağıdır.¹²⁰

1632-1641 yılları arasındaki idarî taksimatı gösteren sancak tevcih defterindeki verilere göre bu tarihlerde Musul Eyaleti, Paşa Sancağı, Bacvanlu, Eski Musul, Keşşaf, Tikrit, Harun ve Zaho Sancaklarından oluşurken; 1648’de Kâtip Çelebi’nin Cihannüma adlı eserinde ufak değişikliklerle Paşa Sancağı, Bacvanlu, Eski Musul, Tikrit, Harun, Bane ve Kara Dasni Sancaklarını kapsamaktaydı. Çok değil, bundan birkaç yıl sonra kaleme alınan Sofyalı Ali Çavuş Risalesi’nde yine bazı değişikliklerin olduğu gözlenecektir. Şöyle ki, bu risaleye göre vilayetin sınırlarını, Musul Paşa Sancağı, Kerkük, Tikrit, Bacvanlık ve Huden (Harun)-Bane Sancakları belirlemiştir.¹²¹

Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde Diyarbakır Eyaletini sayarken şu bilgileri vermektedir: “19 sancaktır. 5 hükümettir. Bu sancakların 11 tanesi Osmanlı Sancağı olup öteki Osmanlı ülkeleri gibi idare olunur. 8 tanesi Kürt begleri idare eder ki Yavuz Sultan Selim buraları fethettiği zaman onlara yurtluk ve ocaklık olarak ihsan etmiştir. ... Osmanlı Sancakları şunlardır: Harput, Ergani, Siverek, Nusaybin, Hısnıkeyf, Meyâfârikin, Akçakale, Hâbur, Sincar.”¹²² Burada yaptığımız çalışma açısından önemli olan Sincar Sancağının Diyarbakır eyaletine bağlı olduğunu görmekteyiz. Ayrıca Sincar idari yönden Osmanlı sancakları arasında sayılmış ve diğer 8 Kürt sancağından ayrı tutulmuştur. Yine Evliya Çelebi eserinde Musul Eyaletinin, Bâcvânlar, Tekrit, Eski

¹¹⁷ Aynî Ali Efendi’nin I. Ahmed’in veziri Murat Paşa’ya 1609 (1018-1019)’da sunduğu risale (Kavânin-i Al-i Osman Der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân)

¹¹⁸ Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu ve Orhan Özdiç, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, Ankara 2012, s. 14.

¹¹⁹ Gündüz, *Age*, s. 46.

¹²⁰ Koçi Bey Risalesinden Akt. Gündüz, *Age*, s. 46.

¹²¹ Eroğlu vd., *Age*, s. 14.

¹²² *Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler*, (Haz. H. Nihal Atsız), C. I, Ankara 2001, s. 81-82.

Musul, Harun olmak üzere 6 sancaktan oluştuğunu belirtmektedir.¹²³ Burada 2 tane sancak eksik sayılmakla beraber. Musul (Paşa) Sancağı olduğu için sayılmadığı aşikârdır. Ayrıca bir başka yerde Musul'un 7 sancak olduğunu belirtmektedir. Bunlarla ilgili şöyle demektedir: “Evvela Musul Sancağı, Paşa Sancağı tahtıdır. Bâcvânlı Sancağı, Tikrit Sancağı, Esi Musul Sancağı, Horûn [Harun] Sancağı, Yana Sancağı ve Mutûfdağı Sancağı. Bu 7 adet sancakta devamlılık yoktur, kâh Bağdad'a kâh Hille'ye katılırlar. Ama eyaletlerinde iyi tımar ve zeametleri vardır.”¹²⁴

Musul Eyaletinin 1586-1653 tarihleri arasındaki İdarî taksimatında sancak sayısı 5 ile 8 arasında değişmiştir. İlk idari taksimatta (1587) yer alan Erbil, Nusaybin, Sincar ve Ağca Kal'a sancakları, daha sonraki taksimatların hiçbirinde bulunmamaktadır. Zâho sancağı sadece 1587 ve 1631- 1632 idari taksimatlarında mevcuttur. Keşşâf Sancağı ise yalnızca 1632-1641 tarihleri arasındaki taksimatı gösteren listede yer almaktadır. Nihayet, 1653 idari taksimatında Kerkük sancağının da bulunması, Musul eyaletinin XVII. Yüzyılın ikinci yansından sonra İran sınırına doğru genişletildiğini göstermektedir.¹²⁵

XVIII. yüzyıla gelindiğinde, Musul'un idarî taksimatı hakkında Feridun Bey Mecmuası bize bilgi vermektedir. Feridun Beye göre Irak bölgesi, Bağdad, Şehr-i Zor, Musul, Basra ve El-Ahsa eyaletlerinden oluşmaktadır. Musul eyaleti sınırları içerisinde de Eski Musul, Kerşan ve Herven olmak üzere üç sancak yer almaktadır. Yukarıda, yıllara göre verilen idarî taksimatta yer alan İmadiye, Zaho, Tikrit, Bacvan sancakları Bağdad'a; Erbil sancağı ise Şehr-i Zor'a bağlı görünmektedir.¹²⁶

1864'te hazırlanan vilayet nizamnamesi, Mithat Paşa'nın 1864-1871 yılları arasında Tuna Vilayetindeki uygulamalarından sonra, Osmanlı ülkesinin genelinde geçerli hale getirildi. Buna göre Osmanlı toprakları vilayet, sancak, kaza ve köy'lerden oluşan yönetim birimlerine ayrılıyordu. Bu düzenleme ile yöneticilerin unvan ve atanmalarında da değişikliğe gidilmiştir. Eyalet adı vilayete dönüşürken, Vali yönetici olarak durumunu ve unvanını koruyacaktı. Sancak terimi yerine ise zaman zaman liva teriminin kullanıldığı görülecek ve sancak yönetimi kaymakam yerine mutasarrıfa bırakılacaktı. Kaza birimi ise 1842'deki statüsünü korumakla birlikte seçimle göreve

¹²³ *Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler*, Age, s. 87

¹²⁴ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bağdat, Basra, Diyarbakır, İsfahan, Malatya, Mardin, Musul, Tebriz, Van* (Günümüz Tükçesi ile Haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı), 4. Kitap, C. 2, Ankara, 2012, s.785.

¹²⁵ *Gündüz*, Age, s.48.

¹²⁶ *Eroğlu vd.*, Age, s.14.

getirilen kaza müdürü yerine kaza yöneticisi olarak atanmış bir kaymakam iş başına getirilecekti. Böylece en önemli değişiklik kaza yönetiminde yapılmış oluyordu. 1871'e gelindiğinde nahiyeler de yönetim birimi olarak bu teşkilatta yerini alacaktır. Vilayet yönetimi ise Valinin başkanlığında birçok üyeden oluşan Vilayet İdare Meclisi tarafından yürütülmekteydi. Bu bağlamda 1864'ten itibaren Osmanlı Avrupasında 44 sancaklı 10 vilayet; Osmanlı Asyasında 74 sancaklı 16 vilayet ve Osmanlı Afrikasında da 5 sancaklı 1 vilayette bu yeni düzenleme uygulamaya konulmuştur. Bütün ülke çapında XIX. yüzyılda ortaya çıkan bu yeni oluşumları, salnamelerden takip etmek tam anlamıyla mümkündür.¹²⁷

2.1.1. XIX. Yüzyıl Sonu ile XX. Yüzyıl Başlarında Musul'un İdarî Yapısı

3 Kasım 1839'da Tanzimat Fermanının ilan edilmesiyle Osmanlı Devleti için yeni bir dönem başlamıştır. Nitekim Tanzimat Fermanının uygulanması tüm Osmanlı topraklarında aynı zamanda olmamıştır. Şehrizer ve Bağdad'da 1843 yılında hayata geçirilen Tanzimat uygulamaları Musul'da ancak 1848 yılında hayata geçirilebilmiştir.

II. Mahmud'un, saltanatının sonlarına doğru, âyân ve yerel hanedanları etkisiz hale getirerek taşrayı büyük ölçüde merkeze bağladığı ve böylece merkezî otoriteyi sağladığı bilinmektedir. Söz konusu dönemde Irak topraklarında; Şehrizer, Musul, Bağdad ve Basra olmak üzere dört eyâlet bulunuyordu. Aynı dönemde bütün Osmanlı topraklarında ise toplam 29 eyâlet mevcuttu. Tanzimat'ın Musul Eyâleti'nde uygulanmaya başlanmasından (1848) hemen sonra Irak topraklarında önemli idarî düzenlemeler yapılmaya başlandı. Bunlardan ilki, 1850 senesinde, merkezi Kerkük olan ve Süleymaniye ve Revanduz Sancakları'nı da ihtiva eden yeni Şehrizer Eyâleti'nin kurulmasıydı. Şehrizer Eyâleti, aşağıda görüleceği üzere, kısa süre sonra, Musul ile birlikte Bağdad'a bağlanmıştır. Aynı dönemde, Musul ile ilgili idarî düzenlemeler biraz daha karmaşık bir yapıdaydı. Şöyle ki, Hakkâri Eyâleti'nin teşkilinden (1849) sonra, Musul Eyâleti'nin kapsadığı alan küçüldüğünden, Hakkâri Valiliği merci olmak ve muhaberece Bağdad ile olan münasebeti devam etmek üzere Musul'un, "mutasarrıflık" ünvanıyla Mehmed Hilmi Paşa'nın idaresine verilmesi kararlaştırılmıştı (Mayıs 1851). Musul'un mesafe olarak Hakkâri ile yakın münasebeti ve Hakkâri'ye ilhakının işleri kolaylaştıracağı gibi sebepler, bu düzenlemenin gerekçesi olarak ifade edilmişti. 1851 Aralığı'nda, Musul ve Şehrizer Eyâletleri'nin birer mutasarrıflık statüsünde Bağdad'a

¹²⁷ Eroğlu vd., *Age*, s. 14.

bağlanması konusu Meclis-i Vâlâ'da görüşüldü. Ocak 1852'de bu sefer Musul'un, bağlı olduğu Hakkâri'den ayrılarak Şehrizer'a ilhakı hususu Meclis-i Vâlâ'ya havale edilerek; konunun tahkiki ve görüş bildirilmesi için de Serasker ile Irak, Hicaz ve Anadolu Orduları müşirlerine tahrirat yazıldı. İlgili görüşler alındıktan sonra konu Meclis-i Vâlâ'da müzakere edildi. Müzakere neticesinde, Musul Eyâleti'nin mâlî ve mülkî işlerinin önceden olduğu gibi yürütülmekle beraber, Eyâlet'in dağlık ve doğu kısmının (Davudiye, Akra, Dohuk ve Zaho kazalarıyla Zibar ve Aşâir-i Erbaâ taifeleri) mülkî ve asayiş işlerinin Hakkâri Valisine ihalesi, batı ve çöl taraflarındaki (Musul köyleri, Tel'afer ve Şeyhan kazaları) işlerle urban ve aşiret konularının ise Bağdad ve Şehrizer Valilerine müracaatla müzakere ve idare edilmesi kararına varılmıştı. Bütün bu düzenlemeler, idarenin iyileştirilmesi ve asayişin sağlanması amaçlarına yönelikti.¹²⁸

Musul'un 1855'te mutasarrıf statüsüyle Van Eyaletine bağlandığını görmekteyiz. 1861 yılına kadar Van eyaletinin mutasarrıflığı olan Musul bu tarihten sonra Şehrizer ve Bağdad gibi Kaymakamlığa dönüştürülmüştür. 1867 yılına kadar Kaymakamlık statüsünde olan Musul tekrar mutasarrıflığa dönüştürülmüştür.

II. Mahmud'un taşrada bulunan eşraf ve hanedanların gücünü kırma ve taşra yönetiminin olabildiğince merkeze bağlanması düşüncesi 7 Kasım 1864 yılında Vilayet Nizamnâmesinin yayınlanmasıyla kendini göstermiştir. Bu Nizamnâme'ye göre; Osmanlı topraklarındaki muhtelif parçalar, livaların münasebetlerine göre çeşitli dairelere ayrılarak, her bir daireye "vilayet" adı verilecekti. Her vilayet, idare merkezinin bulunduğu sancakla beraber livalara ayrılarak, her bir sancakta mutasarrıf tarafından yönetilen bir mutasarrıflık idaresi kurulacak ve "baş liva" olan şehir aynı zamanda vilayetin merkezi olacaktı. Her sancak kazalardan ibaret olacak ve kazalar, kaymakamlar tarafından yönetilecekti. Kazalar müdürlerce yönetilen nahiyelerden, nahiyeler ise köylerden (kariye) müteşekkil olacaktı.¹²⁹ Osmanlı devleti içindeki eyaletler birkaç yıl içerisinde 1864 tarihli Vilayet Nizamnâmesi, 1867 tarihli Vilâyet-i Umûmîye Nizamnâmesi ve 20 Ocak 1871 tarihli İdare-i Umûmîye-i Vilâyet Nizamnâmesine göre vilayetlere dönüştürülmüş ve neticede 1876 yılına kadar toplam 27 vilayet kurulmuştur.

Musul'da vilayet sistemi, Midhat Paşa'nın Bağdad valiliği döneminde (1869-1872) uygulanmaya başlanmıştır. Bu uygulamaya, Musul'un Kerkük ve Süleymaniye

¹²⁸ Davut Hut, *Musul Vilayeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, İstanbul 2006, s. 24-26.

¹²⁹ Hut, *Age*, s. 32.

ile birlikte idarî bakımdan birer mutasarrıflık olarak Bağdad'a bağlandığı bir dönemde, Haziran 1869'da, bizzat Midhat Paşa'nın direktifiyle geçildi. Paşa, Bağdad'a tayininden kısa bir süre sonra, Mayıs 1869'da, vilayet sistemini tatbik etmek ve idarî düzenlemeler yapmak üzere Musul'a gelmişti. Midhat Paşa'nın, birkaç ay gibi oldukça kısa bir sürede meydana getirdiği bu yeni idarî sistemde; Eski Musul ve Şehrizer eyaletlerinin bulunduğu bölgelerde üç sancak (Musul, Şehrizer ve Süleymaniye) teşkil edilerek bunlar, Haziran 1869'da, yeni düzenlemeyle birlikte toplam on sancağa taksim edilen Bağdad Vilayeti'ne bağlandı. Yapılan değişikliklerle, idarî yapıda yukarıdan aşağıya doğru, sancak-kaza-nahiye birimleri oluşturuldu. Akabinde, Bağdad, Basra, Kerbelâ ve Divaniye Livaları ile birlikte, Musul, Şehrizer ve Süleymaniye Livaları da "kâmil vilayet usulü altına alınarak" merkeze çağrılan mutasarrıflarına gerekli nizamname ve talimatlar verildi ve kendilerinden, vilayet usulünü layıkıyla tatbik etmeleri istendi. Her birinin başında mutasarrıf unvanlı idarecilerin bulunacağı bu sancaklar, kaymakamların idaresindeki kazaların birleşmesinden meydana gelirken; kazalar da müdürlerin idare ettiği nahiyelerden oluşmaktaydı. Musul'un Bağdad'dan ayrılarak, 1879'da müstakil bir vilayet haline getirilmesine kadar, bu idarî örgütlenme devam etmiştir.¹³⁰

1869 yılından 1879'a kadarki on yıllık süreçte, Musul ve Şehrizer livaları Bağdad'a; Süleymaniye livası ise, 1872-1878 arası Şehrizer'a, 1878'de de Bağdad'a bağlanmıştı. 1879 yılı önemli bir değişikliğe gidilerek Musul, Bağdad'dan ayrılarak vilayet olmuştur. Musul'un bu tarihten itibaren sancakları; Musul merkez sancağı, Şehrizer Sancağı (1893'ten itibaren "Kerkük" sancağı adıyla) ve Süleymaniye sancaklarıdır. Merkezi Kerkük olan Musul vilayeti oluşturulduktan bir yıl sonra, 1880'de Musul sancağı; Musul merkez, İmadiye, Zaho, Zibar, Sincar, Akra ve Dohuk kazalarından müteşekkildi. Aynı tarihte, Şehrizer (Kerkük) sancağı; Kerkük merkez, Revanduz, Salahiye, Erbil, Köysancak ve Raniye kazalarından; Süleymaniye sancağı ise, Gülanber, Karadağ, Baziyan, Merge, Şehribazar kazalarından ibarettir.

Ahmet Rifat'ın 1881-1882 tarihlerinde yazdığı Lügat-i Tarihiyye ve Coğrafiyye Eserine göre Musul'un bu tarihlerdeki idari taksimatı şu şekildedir:

---

¹³⁰ Hut, *Age*, s. 40-41.

Tablo II. Ahmet Rifat'a Göre Musul'un İdari Taksimatı

Sancak	Kaza	Nahiye	Sancak	Kaza	Nahiye
Kerkük	Erbil		Kerkük	Râniye	
	Altun Köprü			Ravendüz	
	Bâliyân				Ravendüz
		Beşir			Zerdî
		Cebbârî		Ravendüz	Serçe
		Çınarâ			Seklâve
		Satu Kale			Seydekân
		Halkan			Şâver
		Hayzûb			Şivân
		Dekük			Şeyhler
		Davuda			Şirvân
	Ravendüz	Devariyan		Salahiye	
		Derbend			Akû
		Derkele			Kalınkânû
		Devle			Karatepe
		Devleke			Karahasan
		Deyre			Köktepe
Musul		Ebu Süleyman		Köy Sancak	
		Almûb			Mir Mahmudî
		Bacvan			Mir Yusufî
		Bradost			Herûtiyân
		Pervârî	Süleymaniye		İsmail
		Benânî			Ağçalar
		But			Elân
	İmâdiye	Behtân		Bâziyan	
		Cebûu			Pejdâr
		Harir			Buşter
		Hâzî			Bulak
		Davudiye			Çakır
	Dohuk				Çabuk Kale
	Zaho				Çemçemâl
	Zibâr				Harimabâd
		Erkuş			Devlî
		Seyhan			Remk
	Sincâr				Zenkene
		Sîne			Sezâ
		Şerifân			Sürücek
		Şemkan			Senkâv
		Seyhan			Sivritaş
		Şik			Şemirân
		Şilaza			Şehr-i bâzar
	Akra				Şiynik
		Kaidî			Azizi
		Kerkeri			Asker
		Kelalûn			Aluca

		Maklûb			Karacölen
		Mendân			Karataş
		Nehilî		Gülanber	
		Herkiyân			Mâmeş
					Mâvet
					Mihal

(Kaynak: Ahmet Rifat'tan Akt. Kılıç, *Age*, s. 251-252)

1884 yılında İmadiye Kazası Musul Sancağı'nın; 1888 yılında da Karadağ kazası Süleymaniye Sancağı'nın bir kazası olmaktan çıkarıldı. 1890 ve 1891 yılı kayıtları esas alındığında, mevcut son durumun devam ettiği görülmektedir. Buna göre vilayette, 3 sancak, 17 kaza, 28 nahiyeye ve 2314 köy bulunmaktadır. 1892 yılında, İmadiye Kazası önce Şehrizar (Kerkük), sonra da merkez sancak olan Musul'a tekrar bağlanmıştır. Hakkâri Vilayetinin lağvı sonrasında, kazalarının nereye ait olacağı konusunda, Musul ve Van Vilayetleri arasında yoğun bir mücadele oldu ve sonuçta İmadiye Kazası 1892 yılında Musul Vilayeti'ne ilhak edilmiştir. 1897'de Musul Vilayeti'nin idarî taksimatına göre, Musul ve Kerkük Sancağının kazaları değişmemiştir. Ancak, Süleymaniye Sancağı kazaları; Gülanber, Bazıyan, Şhribazar ve Mamuretü'l-Hamid'den ibaretti. Burada da Merge Kazası yerine, ismi Merge'den Mamuretü'l-Hamid'e çevrilerek yeni ihdas edilen Mamuretü'l-Hamid Kazası Süleymaniye Sancağına bağlanmıştır. Musul vilayetinde yapılan idarî değişikliklerin bir bölümü, bölgede sıkça görülen aşiret karışıklıklarının ve aşiretlerin sebebiyet verdiği sınır anlaşmazlıklarının önlenmesi içindir.¹³¹ 1902 yılında Zibar Musul'un kazası olmaktan çıkarılmışsa da mevcut son durum 1910 yılına kadar devam etmiştir.

H. 1330 (1912) tarihli Musul Salnamesine göre Musul Vilayeti¹³², Musul, Şehrizar (Kerkük), Süleymaniye Sancaklarından oluşmaktaydı.¹³³ Bu Salname de Musul'da Sur içinde ve dışında 18 mahalle, 9126 hane, 3062 dükkân, bulunuyordu. Musul surlarının ise, 18 kule ve 12 kapılı olduğu kaydedilmiştir.¹³⁴

Vilayetin merkez sancağı olan Musul Sancağı; Musul, İmadiye, Zaho, Sincar, Duhok ve Akra olmak üzere 6 kazadan oluşmaktaydı. Ravanduz, Erbil, Salahiye diğer adıyla Kifri), Köysancak ve Raniye Kazaları da Kerkük Sancağını oluşturuyordu. Vilayetin üçüncü sancağı olan Süleymaniye'nin sınırları içerisinde de 4 kaza yer

¹³¹ Hut, *Age*, s. 59-60.

¹³² Bkz. Ek. I Musul Vilayeti Haritası

¹³³ Eroğlu vd., *Age*, s. 16.

¹³⁴ Kılıç, *Age*, s. 250.

almakta idi. Bunlar, Gülanber, Bazyan, Şehr-i Pazar ve Mamure Mamuretü'l-Hamit) kazaları idi.¹³⁵

Tablo III. H.1330 Salnamesine Göre Musul Vilayetinin İdari Taksimatı

Sancak Adı	Kaza	Nahiye	Köy
Musul	6	15	1.598 (salnamenin başka bir sayfasında ise 1.627)
Kerkük	6	17	1.712
Süleymaniye	5	11	1.082
Toplam	17	43	4.392

(Kaynak: Eroğlu vd., *Age*, s. 17)

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya savaşının olağanüstü koşulları içinde bulunduğu bir ortamda; 1916 yılında, Çölemerik (Hakkâri), Gevar (Yüksekova) ve Şemdinan (Şemdinli) kazaları, geçici olarak Musul Vilayeti'ne ilhak edilmiştir.¹³⁶ I. Dünya Savaşının sonlarına doğru her ne kadar Türk ordusu Kutu'l-Ammare'de başarılı olmuş olsalar da İngilizlerin Bağdad üzerine yürüyerek şehre girmelerine mani olamamışlardır. 1918 yılı İngiliz ilerleyişi bu sefer Musul üzerinedir. 30 Ekim 1918'de mütareke imzalanmış olmasına rağmen İngilizler ilerlemelerine devam ederek Musul'u ilhak etmişlerdir.

Musul'un İngiliz işgaline kadar eyalet ve sancak olma tarihleri şu şekildedir:

Tablo IV.

Sancak (1516)	Diyarbakır Eyâleti
Eyâlet (~1600)	Musul Eyâleti
Sancak (1855)	Van Eyâleti
Sancak (1861)	Bağdad Eyâleti
Sancak (1864)	Hakkâri Eyâleti
Sancak (1865)	Van Eyâleti
Vilâyet (1879)	Musul Vilâyeti
Vilâyet	Irak

(Kaynak: Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Ankara 2006, s. 375)

¹³⁵ Eroğlu vd., *Age*, s. 17.

¹³⁶ Hut, *Age*, s. 61.

2.1.2. Musul Vilayetine Bağlı Sancak, Kaza ve Nahiyeler

Burada yaptığımız çalışmayla ilgili olarak Musul Sancağı üzerinde durulacak, Kerkük ve Süleymaniye Sancaklarından detaya girilmeden bilgi verilecektir.

2.1.2.1. Musul Sancağı

Musul Vilayeti'nin merkez sancağı olup, Dicle'nin iki tarafında, doğuda Zibâr, kuzeyde Akra ve Dohuk, batıda Sincar kazaları ile güneyde Çöl ve güney doğuda Şehrizar (Kerkük) Sancağı ile çevrilidir. Sancak H.1330 Musul Salnamesine göre Sancak 6 kaza ile 15 nahiye ve 1627 köyden oluşmaktadır.

Tablo V. H.1330 Salnamesine Göre Musul Sancağının Kaza, Nahiye ve Köyleri

Adı	Kaza	Nahiye	Köy
Musul Kazası	1	4	602
Akra Kazası	1	2	214
Duhok Kazası	1	1	215
İmadiye Kazası	1	5	366
Zaho Kazası	1	2	181
Sincar Kazası	1	1	49
Toplam	6	15	1627

(Kaynak: *Musul Vilayeti Resmi Salnamesi*, 1330 Sene-i Hicriyesine Mahsus olmak üzere 5. Defa, Musul 1330 [1912], s.226)

2.1.2.1.1. Musul (Merkez) Kazası

1890-1894 tarihleri arasında Musul Kazası; Şeyhan ve Aşayir-i Seb'a olmak üzere 2 nahiye ve 506 köye sahiptir. Musul'un içinde 7714 hane, 23 han, 2677 dükkân ve mağaza, 36 hamam, 129 câmi ve mescid, 12 medrese, 6 eczahane, 1 mekteb-i rüşdiye, birer tane Keldânî, Süryânî ve Musevî okulu ve sıbyan mektebi, 4 tekke ve zaviye, 17 kilise ve manastır, 3 kışla, 9 karakolhâne, 1 patrikhâne, 1 hastahane, 135 değirmen, 2 matbaa ve 3 emlak-ı seniyye komisyonu bulunmaktadır.¹³⁷ 1907 yılında hane sayısı 9106, 1912 yılında 9126'a yükselmiştir. 1912 yılı Vilayet ve sancağın merkez kazası olup, Dicle nehrinin her iki tarafında da arazisi bulunmaktadır. Doğuda

¹³⁷ BOA, Musul ve Kerkük Arşiv Belgeleri, s. 28.

Zibar, kuzeyde Akra ve Dohuk, batıda Sincar kazalarıyla güneyde ise çöl ve Kerkük sancağıyla huduttur. Musul kazası, dört nahiye ve 602 köyden ibarettir.¹³⁸

H. 1330 Musul Vilayet Salnamesine göre Musul Kazasının nahiye ve köylerinin sayıları şu şekildedir:

Tablo VI.

Bulunduğu Kısım	Nahiye Sayısı	Köy Sayısı
Doğu Kısmı Köyleri	-	290
Şeyhan Nahiyesi	1	68
Aşair-i Seb'a Nahiyesi	1	78
Batı Kısmı Köyleri	-	70
Şirkat Emlâk-ı Emiriye Şubesi	1	56
Zemar Emlâk-ı Emiriye Şubesi	1	40
Toplam	4	602

(H. 1330 Musul Salnamesi, s. 188)

2.1.2.1.2. Akra Kazası

Musul'un doğu tarafında bulunan bir kalenin eteğinde kurulu olan kazanın doğu ve batı tarafları yüksek dağlarla çevrili olup, güneyde Zibar kazası ile sınırdır. Kalenin üç kapısı olduğu gibi etrafı da duvarlarla çevrilidir. Surci adıyla anılan 1 nahiye ve 200 köye sahiptir. Merkezde 2 tekke, 1 câmi, 1 hamam, 7 mescid, biri Keldânî diğeri Süryânî-i Kadimlere ait 2 kilise ve 1 havra bulunmaktadır.¹³⁹ Kaza ahalisini Herki Aşireti oluşturmaktadır. Kazada bulunan tahminî 1000 hanede erkek nüfus olarak 4921 İslâm, 1747 Katolik ve 494 Yahudi meskûndur.

2.1.2.1.3. Zibar Kazası (Nahiyesi)

Musul vilayet ve sancağında ve sancağın doğu sınırında, Musul'un kuzeydoğusunda bir kaza olup, güneyde Şehrizer Sancağı, kuzeyde Van Vilayeti'nin Hakkâri Sancağı ve doğuda İran toprakları ile çevrilidir. 2 nahiye ve 185 köyden oluşur, arazisi ise dağlıktır. Kaza'nın Şirvan ve Mezuri Bâlâ adlı 2 nâhiyesi vardır. Toplam köy sayısı 1892'de 250 civarında iken, 1894'de 180 köyü bulunmaktadır. Zibar kazasının 1907 yılından itibaren Akra kazasına bağlı bir nahiye konumuna düştüğünü görmekteyiz.¹⁴⁰

¹³⁸ Kılıç, Age, s. 253.

¹³⁹ BOA, Musul ve Kerkük Arşiv Belgeleri, s. 28-29.

¹⁴⁰ Kılıç, Age, s. 254.

2.1.2.1.4. Duhok Kazası

Musul'un kuzeyindedir. Akra, İmadiye ve Zaho kazaları ile çevrilidir. Kaza ahalisini Doski, Artuş, Şerifan, Şemkan ve Benâni aşiretleri oluşturmaktadır. Dohuk kazasının hane sayısı 1892'de 6618, 1894 yılında 3929 olarak kaydedilmiştir. Değişkenliğin sebebi aşiretlerin göçebe olmasından kaynaklanmaktadır. Meruzi nahiyesi ile beraber 211 köyden oluşmaktadır.¹⁴¹

Ahâlîsini Doski, Ergüş, Şerifan, Artuş, Şemkan ve Benani aşiretleri teşkil eder. Artuş aşireti göçebedir ve 300 haneden meydana gelmektedir. Resmî okulun bulunmadığı Duhok'ta on bir adet sıbyan mektebi mevcuttur. Bunlardan yedisi İslâm, ikisi Hıristiyan ve Keldânî, ikisi de Musevî sıbyanlarına mahsustur. Mekteplerde 250 İslâm, 75 Hıristiyan, 43 Musevî çocuğu eğitim görmektedir. Müslüman çocukları tahsillerini Arapça, Farsça ve Türkçe, Hıristiyan ve Musevîler ise kendi dillerinde yaparlar. Duhok'ta 4921 İslâm, 1747 Katolik, 75 Yezidî, 494 Musevî erkek nüfus olup 140 dükkân ve mağaza, 7 han, 61 değirmen, 365 anbar, 4630 bağ, 451 bağçe, 19696 tarla, 45 câmi ve mescid, 10 özel okul, 1 idadiye, 4 tekke ve zaviye, 2 kilise ile manastır ve 1 hastane bulunmaktadır.¹⁴²

2.1.2.1.5. İmâdiye Kazası

Güneyinde Hakkâri sancağı, kuzeyinde Duhok, doğusunda Zibar, batısında Zaho kazaları olup şehrin etrafı sur ile çevrilidir. Zibar ve Musul kapısı olmak üzere iki kapısı mevcuttur. Evliya Çelebiye göre: Sindî ve Selvâne aşireti İmâdiye Kazasında önemli aşiretlerdir. Bunlar Zaho Sancağı Beyine bağlıdılar.¹⁴³ Müslüman, 1007 Katolik, 221 Yahudi ve 28 Protestanın yaşadığı kazanın 200 hanesi vardır.¹⁴⁴

H. 1330 Musul Salnamesine İmadiye Kazasının 5 nahiyesi ve 366 köyü bulunmaktadır. Bunlar 43 tane merkez köy ile 61 köyden oluşan Birvari-i Bala Nahiyesi, 35 köyden oluşan Birvari-i Zir Nahiyesi, 35 Köyden oluşan Reygan Nahiyesi, 35 köyden oluşan Nirve Nahiyesi ve 135 köyden oluşan Davudiye Nahiyesidir.¹⁴⁵

¹⁴¹ Kılıç, *Age*, s. 253-254.

¹⁴² BOA, *Musul ve Kerkük Arşiv Belgeleri*, s. 29-30.

¹⁴³ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C. II*, s. 701.

¹⁴⁴ BOA, *Musul ve Kerkük Arşiv Belgeleri*, s. 28.

¹⁴⁵ Eroğlu vd., *Age*, s.19.

2.1.2.1.6. Zaho Kazası

Kuzeyde Van ve Bitlis, batıda Diyarbakır vilayetleri, güneyde ise Duhok ve İmadiye kazaları ile sınırlıdır ve vilayet merkezine yirmi bir saatlik uzaklıktadır. Zaho'nun Sindigeli ve Silifani adında iki nahiyesi vardır. H. 1330 salnamesine göre Zaho kazasında, iki nahiyeye ile birlikte toplam 181 köy mevcuttur.¹⁴⁶

Kazada 1830 hanenin yanında 145 dükkân, 4 han, 1 hamam, 28 değirmen, 138 anbar, 532 bağ, 307 bağçe, 16 câmi ve mescid, 2 medrese ve kütüphane, 5 manastır ve kilise, 1 telgrafhane bulunmaktadır. 1786 İslâm, 25 Ermeni, 31 Katolik, 324 Keldânî, 542 Musevî erkek nüfusa sahiptir.¹⁴⁷ Bölge kömür ve petrol bakımından zengin kaynaklara sahiptir. Bölge halkının “vahşi karakterli olduğu ve gereği kadar medenileşmediği” salnamelerde geçmektedir. Hemavend olarak adlandırılan bu bedevi halktan Osmanlı arşiv belgeleri de “cahil ve vahşi mizaçlı” olarak bahsetmektedir.¹⁴⁸

2.1.2.1.7. Sincar Kazası

Eski adı Singara olan Sincar, Sincar dağı¹⁴⁹ ile meşhur eski bir yerleşim yeridir. Yezidilerin yoğun olarak Sincar Kazasında yaşamaları nedeniyle çalışmamız için önemli bir kazadır. Hz. Nuh'un evlatlarının tufandan sonra bu bölgede yaşadığına inanılmaktadır. Bilindiği gibi Tufan, Yezidiler için önemli bir inanç ögesidir. Kendilerinin direk Hz. Nuh'un kendisinden geldiklerine inanan Yezidiler için Sincar bölgesi kutsal bir bölgedir. Hac ibadetlerini yaptıkları Ladeş şehri de bu kazanın sınırları içinde kalmaktadır.

Sincar Kazası, Musul şehrinin batısında yer alan Dicle-Fırat nehirleri havzasının ortasındadır. Telafr nahiyesindekiler de dâhil 2048 hane, 580 dükkân, 26 değirmen, 2300 bağçe, 22821 tarla, 2 tekke ve zaviye ile 400 çeşmesi bulunmaktadır. Kazada 17 köy vardır. Köylerin bir kısmı Yezidîlerle meskündür. Sincar'ın nüfusu, erkekler baz alınarak yapılan tahrirde 4271 İslâm, 4 Katolik, 2352 Yezidî olarak tespit edilmiştir.¹⁵⁰ Burada şunu unutmamak gerekir. Kur'a kanunun çıkmasıyla beraber Yezidiler, askere gitmemek için nüfus sayımlarına katılmamaya çalışmışlardır. Bu nedenle resmi

¹⁴⁶ Eroğlu vd., *Age*, s.19.

¹⁴⁷ BOA, *Musul ve Kerkük Arşiv Belgeleri*, s. 30.

¹⁴⁸ Osmanlı Devleti, bu bedevi halkın eğitilmesi için çalışmalar yapmıştır. Bkz. BOA. Y. E. E, nr. 36/139-81, 3-4; Akt. BOA, *Musul ve Kerkük Arşiv Belgeleri*, s. 193-196.

¹⁴⁹ Evliya Çelebi bu dağın bir bölümüne Saçlı Dağı dendiğini söylemektedir. Bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C.I*, s. 91.

¹⁵⁰ BOA, *Musul ve Kerkük Arşiv Belgeleri*, s. 30.

belgelerde verilen sayılar her zaman mevcut sayıdan azdır. Nitekim Evliya Çelebi XVII. yüzyılda Sincar dağlarında 44-45 bin Yezidinin yaşadığını söylemektedir.¹⁵¹ Bu sayı abartılı görünmekle beraber Evliya Çelebi'nin Seyahatlerini yazdığı XVII. Yüzyıl ile Nüfus sayımının yapıldığı XIX. Yüzyıl arasında Yezidi nüfusunun kadınları da dâhil edersek 5 binlere indiği kabul edilemez.

H. 1330 Musul Salnamesine göre Sincar kazasına bağlı 42 ve Telafer nahiyesine bağlı 7 köyle birlikte kaza sınırları içerisinde toplam 49 köy bulunmaktadır.¹⁵² H. 1330 Musul Salnamesine göre Beled, Sincar Kazasının idare merkezi olarak geçse de Beled 1890-1907 yılları arasında kaza merkezi olmuş, 1912 yılında ise Telafer kaza merkezi olmuştur. Kazanın doğusunda yer alan ve Musul ile Sincar kazasının ortasında bulunan Telafer nahiyesi, Beled'den sonra en düzgün yerleşim yeridir.

2.1.2.2. Süleymaniye Sancağı

Musul Vilayeti'nde, Süleymaniye Sancağı'nın merkez idaresi olan kasabanın adıdır. Süleymaniye XVIII. yüzyılda inşâ olunmuş bir üretim ve ticaret merkezidir. Ova'ya doğru kurulmuş olup, İran ile Osmanlı arasında dört nâhiye, 104 köyü vardır. Sancak olarak; Gülanber, Bâziyan, Şehr-ibâzar, Süleymaniye, Merke adlı beş kaza; 11 nahiye ve 353 köye sahiptir.¹⁵³

2.1.2.3. Kerkük Sancağı

Musul vilâyetinin doğusunda yer alan Kerkük sancağı; kuzeyden Süleymaniye sancağı ve İran, güney ve doğudan Bağdad Vilâyeti, batıda ise Musul ve Hakkâri sancakları ile sınırdır. Kerkük sancağı vilayet arazisinin orta kısmında, yani Musul ve Süleymaniye sancakları arasında; güney ve güneybatısında Bağdad hududundan kuzeydoğusunda İran hududuna kadar uzanan bir daire içerisinde olup; (sancağın) doğu ve kuzey tarafları dağlık, güney ve batı tarafları düzlüktür. Merkez kazasından başka Ravanduz, Erbil, Salahiye, Köysancak ve Raniye kazalarına sahiptir.¹⁵⁴

Musul Vilayeti'ne bağlı Şehrizar Sancağı'nın merkez idaresi ve kazanın merkezi olup, eski ismi "Kerkura"dır Irak'ın kuzeyinde bulunan şehirlerinden olup, bugünkü Kerkük şehri, eski Şehr-i Zûr değildir. Eskiden Şehrizar denen yerin harebeleri şimdi

¹⁵¹ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. I, s. 91.

¹⁵² Eroğlu vd., *Age*, s. 20.

¹⁵³ Kılıç, *Age*, s. 255.

¹⁵⁴ Eroğlu vd., *Age*, s. 21.

Süleymaniye kasabasının güneyinde bulunmaktadır.¹⁵⁵ Kerkük bir tepe üzerine kurulmuştur. Nitekim Kerkük Sancağı 1309 (1892) senesi ortalarına kadar resmî yazışmalarda “Şehr-i Zor” olarak geçerken, bu ismin “Zor Mutasarrıflığı” ile olan benzerliğinin birçok idarî karışıklığa sebep olmasından dolayı değiştirilmesine karar verilmiş ve 1310 (1893) tarihli bir irâde-i seniyye ile “Kerkük” isminin kullanılmasına başlanmıştır.¹⁵⁶

2.1.3. Musul’un Nüfus Dağılımı

1892-3 yılında yayımlanan salnameye göre Musul halkı üç kısma ayrılır: Birinci grup, şehir, kaza ve köylerde yaşayan halktır ki medenî olarak vasıflandırılırlar. Bunların çok azı okuma-yazma bilir. İkinci kısım ise aşiret ve kabileler şeklinde yaşayan Kürtler ve bazı Arap kabileleridir ki genellikle Akra ve Zaho cihetlerinde bulunurlar. Üçüncü grup Hemvend olarak adlandırılır ki bunlar sırf bedevî olan aşiretlerdir. Bu senede tahrir tam olarak yapılmadığından, özellikle ikinci ve üçüncü kısım ahalinin nüfusu belli değildir ve salnamede nüfus miktarı hakkında bilgi mevcut değildir.¹⁵⁷

Tablo VII a. 1881/82-1893 Genel Nüfus Sayımına Göre Musul Vilâyeti¹⁵⁸

	Müslim	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Protestan	Toplam
Musul(Merkez)	27.881	1	45	2.809	692	74	31.502
Duhok	4.834	-	1.742	496	-	7.072	-
Akra	6.183	-	170	283	-	6.636	-
Zaho	1.655	-	228	543	-	2.426	-
Zibar	2.610	-	76	57	-	2.743	-
Sincar	3.442	-	-	-	-	3.442	-
Kerkük	22.008	2	-	243	441	-	22.694
Salâhiye	9.559	-	-	157	-	9.716	-
Erbil	10.677	-	340	620	-	11.637	-
Râniye	5.389	-	-	-	45	5.434	-
Köysancak	8.680	-	205	134	-	9.019	-
Revanduz	11.147	-	-	359	-	11.506	-
Süleymaniye	14.556	-	54	218	-	14.828	-
Gülenber	6.316	-	-	59	-	6.372	-

¹⁵⁵ Kılıç, *Age*, s. 256.

¹⁵⁶ BOA, *Musul ve Kerkük Arşiv Belgeleri*, s. 31.

¹⁵⁷ H. 1308 Musul Vilayeti Salnamesinden Akt. Tellioglu, *Age*, s. 79-80.

¹⁵⁸ Tablo VII a ve VII b’de kadın nüfus sayımı yapılmadığı için sadece erkek nüfus yer alınmıştır.

Merge	6.320	-	-	34	-	6.355	-
Şehr-i Pazar	5.330	-	-	-	-	5.330	-
Bâziyân	4.408	-	2	26	-	4.463	-
İmâdiye	13.601	-	-	-	121	28	-
Toplam nüfus	16.459	3	45	7.082	4.286	102	176.111

(Kaynak: BOA, *Musul ve Kerkük Arşiv Belgeleri*, s. 35-36)

Tablo VII b. 1881/82-1893 Genel Nüfus Sayımına Göre Musul Vilayeti Etnik Dinsel Cemaatler

İslam	Rum	Ermeni	Bulgar	Katolik	Yahudi	Protestan	Diğer	Yabancı	Toplam
164.593	3	45	-	7.082	4.286	102	-	-	176.111

(Kaynak: Cem Behar (Haz.), *Osmanlı İmparatorluğunun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927 Tarihi*

İstatistikler Dizisi, C. II, Ankara 1996, Tablo 2.18, s. 39-41)

Tablo VIII. 1895 Nüfus Sayımı¹⁵⁹

	Musul	Kerkük	Süleymaniye	Toplam
İslâm	63.962	73.909	40.267	178.138
Keldânî	1.322	-	-	1.322
Süryânî	1.159	-	-	1.159
Katolik	4.482	1.117	54	5.653
Ermeni	83	-	-	83
Protestan	135	-	-	135
Rum	13	-	-	13
Yahudi	2.388	1.854	43	4.675
Yezîdî	5.358	-	-	5.358
Toplam Nüfus	78.892	76.880	40.754	196.526

(Kaynak: BOA, *Musul ve Kerkük Arşiv Belgeleri*, s. 36)

1904 tarihli salnameye göre, vilayet genelinde Müslim ve Gayr-i Müslim 193848 kişi yaşamaktadır. Bu kişilerin 182967'si Müslüman, 10881 kişisi gayr-i Müslim'dir. Genel nüfus ise -sayımda sadece erkekler sayıldığı için- bu rakamın iki katıdır. Musul şehrinde ise Müslim ve Gayr-i Müslim 68883 kişi yaşar ki bu nüfus şehrin yerlisine mahsus olup dışarıdan şehre gelenlerle şehrin nüfusu iki misline çıkmaktadır. Ahalinin büyük kısmı Arapça konuşurken küçük bir kısmı Osmanlıca

¹⁵⁹ Sayımda sadece erkek nüfus dikkate alınmıştır.

konusmaktadır. Şehrin haricindeki halkın konuştuğu dil ise genellikle Türkçe ve Kürtçe'dir.¹⁶⁰

Tablo IX.1906/7 Nüfus Sayımına Göre Musul Vilâyeti

	Musul (Merkez)	Kerkük	Süleymaniye	Musul Vilayeti Toplam
Müslim	43.775	67.458	36.929	148.162
Greek	1	2	56	59
Ermeni	45	788	-	833
Ermeni Katolik	3.882	1.758	-	5.640
Protestan	74	-	-	74
Keldânî	719	-	-	719
Yakubi	1.024	-	-	1.024
Yahudi	2.071	-	336	2.407
Yezidî	2.830	-	-	2.830
Toplam Nüfus	5.4421	70.006	37.321	161.748

(Kaynak: BOA, *Musul ve Kerkük Arşiv Belgeleri*, s. 36-37)

Tablo X. H. 1330 (1912) Salnamesine Göre Musul Sancağı

	Musul Şehri	Musul Kazası	Akra Kazası	Duhok Kazası	İmadiye Kazası	Zaho Kazası	Telafer - Sincar	Toplam	
Müslüman	29.165	19.934	6.393	4.592	3.583	3.216	4.767	71.650	Erkek
Katolik Keldani	2.185	4.796	167	433	-	355	-	7.936	
Katolik Süryani	1.848	2.489	-	-	554	77	16	4.984	
Kadim Süryani	1.877	970	-	-	-	-	-	1.877	
Protestan	142	-	-	-	-	-	-	142	
Ermeni	93	-	-	-	-	31	-	124	
Rum	42	-	-	-	-	-	-	42	
Musevi	1.303	-	456	238	120	978	1	3.096	
Müslüman	2.661	7.042	41	-	-	2.988	2.829	15.561	Kadın
Katolik Keldani	-	-	4	100	-	209	-	313	
Katolik Süryani	-	-	-	-	-	-	71	71	
Kadim Süryani	-	-	-	-	-	-	-	-	
Protestan	-	-	-	-	-	-	-	-	
Ermeni	-	-	-	-	-	37	-	37	
Rum	-	-	-	-	-	-	-	-	
Musevi	-	-	-	-	-	575	-	575	

(Kaynak: H. 1330 Salnamesinden Akt. Eroğlu vd., *Age*, s.43)

¹⁶⁰ H. 1320 Musul Vilayet Salnamesinden Akt. Tellioglu, *Age*, s. 80.

Tablo XI. H. 1330 (1912) Salnamesine Göre Musul Vilâyetinin Kayıtlı ve Kayıt Dışı Tahmini Nüfusu

	Kadın	Erkek	Toplam
Nüfus Dairesince Verilen Kayıtlı Nüfus	22.187	224.726	246.913
Kayıt Dışı Olarak Yerleşik Nüfus	256.813	54.374	311.187
Toplam	279.000	279.000	558.000
Seyyar Aşiretlerin Kayıtlı Olmayan Tahmini Nüfusu	135.000	135.000	270.000
GENEL TOPLAM	414.000	414.000	828.000

(Kaynak: H. 1330 Salnamesinden Akt. Eroğlu vd., *Age*, s.45)

H. 1330 yılı Musul Salnamesinde vilayet geneline ait verilen nüfus bilgileri, çok basit bir incelemeye tabi tutulduğunda şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır: Kayıtlı olan erkek ve kadın toplam nüfusu 246.813 iken; kayıt dışı erkek ve kadın nüfus da hesaba katıldığında vilayetin toplam nüfusu 828.000'ne ulaşmaktadır. Genel nüfus içerisinde çocukların da var olduğu düşünüldüğünde bu sayının çok daha fazla olacağı ortadadır.¹⁶¹ Burada özellikle dikkat edilmesi gereken Musul'un sağlıklı bir nüfus sayımının yapılamamış olmasıdır. Bunun en önemli sebebi bölgede bulunan aşiretlerin askere gitmemek için nüfus sayımına katılmamalarıdır. Ayrıca yapılan nüfus sayımı bölgenin etnik kimliğini de ortaya koymaktan uzaktır.

¹⁶¹ Eroğlu vd., *Age*, s. 45.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. YEZİDİLER VE YEZİDİLİK DİNİ

3.1. Yezidi Coğrafyası

Yezidiler bugünkü Irak, Suriye, İran, Ermenistan, Gürcistan ve Türkiye arasında bulunan bölgede oldukça dağınık olarak yaşıyorlardı. Bu bölgenin Ermenistan, Gürcistan ve İran dışında kalan kısımları Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi altındaydı.¹⁶² Bugün Yezidilerin büyük bir kısmı Türkiye, Irak (özellikle Sincar bölgesi), Suriye ve Ermenistan'ın Laçın koridoru olarak tabir edilen bölgede yaşamaktadır.¹⁶³ 1980 darbesi sonrası Güneydoğu Anadolu Bölgesinde karışıklıklar meydana gelmiş, bu karışıklıklardan yararlanan PKK, 1984 yılından itibaren bölgede bölücü-bölgeci faaliyetler yürütmeye başlamıştır. PKK'nın bu faaliyetleri sonucu bölgede devletle halk karşı karşıya gelmiştir. Bu karışık ortamda arada kalmak istemeyen pek çok Yezidi önce siyasi sığınmacı olarak, daha sonra işçi olarak Avrupa'ya göç etmiştir. Bunları en çok göç ettikleri ülkeler Almanya, İsviçre, Belçika ve Fransa'dır.¹⁶⁴ Göçmen Yezidilerin en yoğun buldukları yerler ise Aşağı Saksonya'da Celle bölgesi, Kuzey Ren-Vestfalya'da Emmerich kenti yakınları ve Saarland'dır.¹⁶⁵

Atlas Dergisi şöyle demektedir:

*“Göçenlerin çoğu Almanya'ya gitmiş. Beşiri, Kurtalan, Bismil, Midyat, İdil, Cizre, Nusaybin, Viranşehir, Suruç ve Bozova'nın 80'den fazla köyünde barınan Türkiye Yezidileri, 1980 başlarında 60 bin kadar nüfusa sahipti. Bugünkü sayıları üç dört bini ancak buluyor. Hemen hepsi batıya, Avrupa'ya göçmüş.”*¹⁶⁶

Yezidiliğin Şam'da ortaya çıktığına dair görüşler olsa da¹⁶⁷ bu dinin ve mensuplarının dar bir coğrafyada yaşamadıkları aşikârdır. Öyle ki Sincar Dağları'ndan Ararat Dağı'na, Aras'ın öbür tarafında ki Alagöz Dağı'ndan ve Gökçe Göl kıyılarından Karabağ'a kadar geniş bir ülkeye yayılmışlardır. Bununla birlikte tarih boyunca büyük

¹⁶² Yurdaer Abca, *Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler*, Eskişehir 2006, s. 38.

¹⁶³ Davut Okçu, “Yezidiliğin Oluşmasında İslam ve Mecuziliğin Etkisi”, *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, C. 1, S. 1, Batman 2012, s. 262.

¹⁶⁴ Şakire Çelik, “Yezidilerin Yaşam Pratikleri ve Kimlik Algıları”, *Mukaddime*, 2011, s.162.

¹⁶⁵ Sabiha Banu Yalkut, *Melek Tavus'un Halkı Ezidiler*, İstanbul 2013, s.46.

¹⁶⁶ Faik Bulut ve Ayaz F. Pınar. “Yezidiler: Güneşe Yakaranlar” *Atlas Dergisi*, Sayı 89, Ağustos 2000. (<http://www.Kesfetmekicinbak.com/kultur/din/06024/>) Erişim Tarihi: 09.11.2013.

¹⁶⁷ Yezidiliğin kurucusu sayılan ve Adevilik inancının kurucusu olan Şeyh Adî b. Musâfir'in Şam'ın Baalbek nahiyesinin Beytifar köyünde 1072 yılında doğması nedeniyle Yezidiliğin Şam'da ortaya çıktığı görüşünü savunanlar vardır. Nitekim Yezidiliğin inanç esasları daha eski dini ritüellere dayanmaktadır.

çoğunluğu bugün ki Irak sınırları içerisinde bulunan Musul merkezli bölgede yaşamışlar ve Seyhan idari bölgesinde bulunmuşlardır.¹⁶⁸ Yezidiler burada Sincar tepesinde ve burayı çevreleyen çöllerde yoğun olarak yaşamaktadırlar.¹⁶⁹ Musul'a bağlı Seyhan ve Sincar bölgesini dinlerince kutsal sayarlar.

Musul Tahkik Komisyonununun 1925'te Cemiyet-i Akvam'a verdiği raporda Yezidi coğrafyası ile ilgili şöyle denilmektedir:

“... Çalışmalarımız sırasında Yezidilerin eskiden daha geniş olduğu memleketinin haritasını bulduğumuzu tahmin ediyor ve buna dikkat çekmeyi faydalı buluyoruz. Bu 1765'te Fransız Akademisi tarafından yapılmış “L'Armania Majeure Dressée sur les Auteara Armeniensé” adlı haritadır. Bu harita tüm Ermenistan mntıklarının sınırını gösteriyor. Ülkenin güney hududunu aynı yönde doğuya doğru giderek Cezire, İmadiye, Neri dağları civarını takip ediyor. Bu hattın kuzeyinde Zağros dağ silsilesini kesen, ancak kuzeye doğru sınırlandırılmamış bir arazi vardır ki Kürtler ülkesi adını taşıyor. Batıda bu araziden ayrılan küçük bir kısma Munc yahut Mecusiler ülkesi deniliyor. Bu; Musul, Dicle İmadiye, Akra arasında ki mntıkadır. Şu halde bu havali de Mecusî dinleriyle ilişkili yegâne dinin sâlikleri olan Yezidilerin tapınak bölgesidir. Bu harita mösyö Hanzadyan'ın Ermenistan'ın Tarihi Haritaları Külliyyatı içerisinde yayınlanacaktır. ...”¹⁷⁰

Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu Bölgelerinde bulunan Şanlıurfa (özellikle Viranşehir), Siirt, Mardin (özellikle Midyat), Batman, Diyarbakır, Van, Hakkâri illerinde yaşayan Yezidilerin sayıları oldukça azalmış olmakla beraber, bu inanç sahipleri Avrupa, Suriye, Irak (özellikle Musul'un Sincar Bölgesi), İran, Ermenistan ve Kafkasya'da da dağınık olarak yaşamaktadırlar.¹⁷¹

3.2. Yezidiler'in Kökeni ve Konuştukları Diller

Yezidiler kendilerinin Mezopotamya'nın eski halklarından olan Asur'lardan geldiklerini düşünmektedirler.¹⁷² Ahmet Teymûr Paşa'ya göre Yezidiler bir Kürt topluluğudur.¹⁷³ Dil olarak günümüze kadar yoğunluklu olarak yaşadıkları bölgelerin

¹⁶⁸ Abca, Age, s. 38.

¹⁶⁹ Kaymaz, Musul Sorunu, s. 34.

¹⁷⁰ Musul Raporu, s. 201-202.

¹⁷¹ Abca, Age, s. 39.

¹⁷² “Yezidiler'in lideri Prens Anvar Muaviye İsmail'in Ağustos 1992 bildirgesinde Yezidilerin Asur kökenli bir halk olduğunu vurgulanmış ve Kürtlerle hiçbir alakalarının olmadığı belirtilmiştir.” Abca, Age, s. 42.

¹⁷³ Ahmet Teymûr Paşa, Arap Kaynaklarına Göre Yezidiler ve Yezidiliğin Doğuşu, (Çev. Eyüp Tanrıverdi), İstanbul 2008, s. 1.

Kürtlerin yaşam alanı olması nedeniyle Kürtçeyi benimsemişlerdir. Yezidilerin Kutsal kitaplarının Kürtçe olması, çok az kullanılan Arapçayı saymazsak dini törenlerinde Kürtçe kullanmaları bu durumu göstermektedir.

Elbette ki bir ırkın Kürtçe konuşuyor olması Kürt ırkından geldikleri anlamına gelmemektedir. Bilindiği gibi antropolojik bulgular sonucu benzer özellik gösteren ırkları akraba kabul edilmektedir. Burada sadece Yezidilerin linguistik açıdan Kürt olabileceğini söyleyebiliriz. Musul Meselesinin çözümünde bu konu gündeme gelmiş her iki taraf kendi eğilimleri doğrultusunda, bilimsel verilerin dışında yorum getirmişlerdir.

Musul Tahkik Komisyonunun 1925'te Cemiyet-i Akvam'a verdiği raporda şöyle denilmektedir:

"... İrksal açıdan İngiliz muhtıraları Yezidilerin büyük ihtimalle Kürt olduklarını ancak Muhammedi olmadıklarını, bilakis dini Muhammediye'yi küfür saydıklarını söylüyor. İngiliz hükümetinin arz ettiği ırklar haritasında Yezidileri gösteren renk Kürtlerden farklıdır. 1910 yılında Londra Kraliyet Coğrafya Cemiyeti tarafından yayımlanan ve Türk hükümetine tevdi olunan haritada Yezidiler, Kürtlerle aynı renk gösteriliyor. İngiliz yardımcı azadan bu farkı anlatmasını istedik. Alınan cevap keyfiyeti açıklamaktan uzaktır. Ancak, iki haritanın ayrı olduğunu söylemekle yetiniliyor.

*Türk hükümeti, Yezidilerin açıkça Kürt ırkından olduklarını, Kürtlerle aynı gelenek ve göreneğe sahip olduklarını ifade ediyor. ..."*¹⁷⁴

Burada İngilizlerin Yezidileri Kürt ırkından ayırma çalışmaları ve Türk hükümetinin Yezidileri Kürt ırkından saymaları siyasidir. Ancak bu iki milletin birbirinden ayırtılamayacak kadar en azından Kürt dili bakımından birbirine benzediği görülür. Nitekim Türk hükümetini savunduğu Kürtlerle aynı gelenek ve görenek kısmı doğru değildir.

Yine aynı raporda Yezidi dili ile ilgili şu bilgiler verilmektedir:

"...Yezidiler Kürtçe konuşurlar ve başka dilleri de yoktur. Şuna da dikkat etme gerekir ki ellerinde bulunan birkaç mukaddes kitap Arapça olduğu halde başlıca duaları Kürtçedir. Şeyh tarafından okunan vaftiz duası Kürtçedir. İlahiler Kürtçe söylenir ve inançlarına göre Allah Kürtçe konuşur. Kitaplarının Arapça olmasına dayanılarak Yezidilerin bilahare Kürtleştirilmiş Arap oldukları tahmin edildi, ancak

¹⁷⁴ Musul Raporu, s. 196.

başka bir delil yoktur. Bilakis, her şey böyle bir iddiayı çürütecek yöndedir. Zira Kürt dili, bugün kadar hiç yazılmadığı için Arap yazısıyla birlikte alınmıştır. ...”¹⁷⁵

Burada kitaplarının Arapça olması Kutsal Kitaplarının Arapça olduğu anlamına gelir ki bu doğru değildir. Yezidi dini bir sır dini olduğu için uzun zaman bu dinin kitapları saklı kalmıştır. Nitekim Kitab-ı Celve bu din hakkında Yezidi olmayanlarla konuşmayı yasaklar ve kitabın gizli tutulmasını telkin eder. Ama bu din ile ilgili ilk tercüme Arapçadan yapıldığı için Arapça dini lisan üzerinde duranlar olmuştur. Yezidilerin Şeyhlerinin bir kısmının Arapça dualar bilmesi dışında diğer ritüeller Kürtçedir.

3.3. Yezidi [Êzîdi] Adı

Yezidi [Êzîdi] adına geçmeden önce kısa bir açıklama yapmamız gerekmektedir. Tarih ilminde bir olgunun veya kavramın tarihi ve dönemi hakkındaki yanlış, anakronizm sorunu olarak kabul edilmektedir. Anakronizm şimdi olan bir şeyi geçmişte varmış gibi göstermedir. Olgu, dil ve yaklaşım olarak üç türü bulunan anakronizm tarih yazımının kaçınılmaz bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Söz gelimi:

Doğu Roma'nın kendisine Bizans demediği halde sonradan Bizans olarak isimlendirilmesi,

İlig Hanlar (el-Hakaniye)'nin kendisine Karahanlı ismini vermediği halde Tarihçi V. V. Grigoev'in 1874'te yazdığı makalesine Karahanlı Devleti adını vermesinden dolayı (aynı soydan gelen hükümdarların ünvanları arasında Kara sözünün sık geçtiği için) bu makaleden sonra İlig Hanlar (el-Hakaniye)'nin Karahanlılar olarak isimlendirilmesi,

Sebükteginogullarının kendisine Gazneli ismini vermediği halde sonradan Gazneliler olarak isimlendirilmesi,

Yahya Kemal ile Ahmet Refik Altınay'ın Paris'te bir sohbetleri esnasında Yahya Kemal'in 1718-1730 arası Osmanlı tarihini “Lale Devri” olarak isimlendirmesi ve Ahmet Refik'in yazmış olduğu eserine “Lale Devri” ismini vermesiyle bu dönemin “Lale Devri” olarak anılması gibi.

Yezidilikle ilgili yapılan adlandırma konusunda da çeşitli sıkıntılar söz konusudur. Yezidi sözcüğü Sünnilerin ve Alevilerin “lanetle andıkları” Emevi Halifesi

¹⁷⁵ *Musul Raporu*, s. 197-198.

Yezîd b. Muâviye'yi hatırlatmaktadır.¹⁷⁶ Günümüz Yezidileri, özellikle Avrupa'da diasporanın oluşmasından sonra, bu sözcüğü kullanmaktan vazgeçmiştir. Burada bir anakronizm sorunu mevcut mu diye baktığımızda; kaynaklarda ve arşiv belgelerinde Yezidilerin "Yezidi" adıyla anıldığı görülür. Temelde bir isim benzerliğinden doğmuş olsa da buldukları coğrafyada sapkın bir ırk olarak anılmaktansa Yezîd b. Muâviye'ye bağlantılı sayılmayı yeğlemişler ve bu durumu sineye çekmişlerdir. Bu nedenle Yezidi ismi Yezidi tarihi boyunca olagelmıştır. Kimi Yezidilerin gerçekten Yezîd b. Muâviye'yi saygı ile andıkları da bir gerçektir. Bu nedenle Yezidi kelimesinde bir anakronizm sorunu yoktur. Hatta ana kaynaklar ve arşiv belgeleri Yezidi adını kullanılırken bunu Êzîdi olarak değiştirmek bir anakronizm sorununa yol açacaktır.

Temelde günümüz Yezidiliğin araştırıldığı çalışmalarda bu halkın kendilerine Êzîdi demeye başladıkları tarihten itibaren Êzîdi adının kullanılması gerekmektedir. Tarihi olay ve olguların açıklanmasında ise tarihi kaynaklar ve arşiv belgeleri kullanılacağı için Yezidi adının kullanılması kaçınılmaz olacaktır. Bu nedenle bizim çalışmamız Musul Meselesi ile sınırlı olduğu için Yezidi adı tercih edilmiştir.

Yezîdî ismi konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Fırka mensuplarının İran'ın Yezd şehri sakinlerinden olması sebebiyle bu isimle anıldığı, Yeni Farsça'da "melek, tanrı" mânasında ized, Avesta dilinde "saygı ve ibadete lâyık" anlamında yezata, Pehlevîce'de ve modern Farsça'da "tanrı" mânasındaki yezdân kelimeleri yanında "tanrıya kulluk eden kimseler" anlamında ezidî, izidî, izdî kelimelerinden geldiği de söylenmiştir.¹⁷⁷ Yezidilerin Yezîd b. Muâviye'ye¹⁷⁸ nisbetle bu adı aldıkları da söylenir. Yezidiler Yezid'i aşırı derece saygı ile anarlar.¹⁷⁹ Yezid, Yezidi geleneğinde dinin yenileyicisi sayılmaktadır. Yezidiliğin kurucusu sayılan ve Adeviye Mezhebinin kurucusu Şeyh Âdi b. Musafir'in Yezid b. Muâviye'ye konusunda mutedil davrandığı görülmektedir. Ahmet Teymûr Paşa, Şeyh Âdi b. Musafir'in inanç ile ilgili eserinden şu alıntıyı yapmaktadır:

"Yezîd bin Muâviye, Allah ondan razı olsun, imamdır ve bir imamın oğludur. Halife olmuş, Allah yolunda çalışmıştır. İlme ve hadise hizmet etmiştir. Kendisi Rafizîlerin eleştirdiği konu olan Hüseyin'in, Allah ondan razı olsun,

¹⁷⁶ Yalkut, *Age*, s. 101.

¹⁷⁷ Ahmet Taşğın, "Yezidiyye", *DİA*, C. 4, s. 525.

¹⁷⁸ I. Yezid (60-64 / 680-684) Ayrıntılı bilgi için Bkz. İrfan Aycan ve İbrahim Sarıçam, *Emeviler*, Ankara 1999, s. 25-35.

¹⁷⁹ Neşet Çağatay ve İbrahim Ağah Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara 1985, s. 219.

öldürülmesinden sorumlu değildir. Bu noktada onu eleştirenler dikkate alınmaz, terk edilir.”¹⁸⁰

Ahmet Teymûr Paşa, Yezidilerin Şeylerinin Yezîd b. Muâviye görüşünü alarak aşırıya gittiklerini; onu önce veli, sonra peygamber sonra da yedi ilahtan biri yaptıklarını söylemektedir.¹⁸¹ Bu nedenle bazı bilim insanları Yezidi inancının oluşumunu Emevilerin giriştiği karşı harekete bağlamaktadır. Tarih boyunca Yezidilerin Muâviye'nin oğlu Yezîd'in soyundan geliyor sayılmaları, olumsuzlayıcı bir intiba bıraksa da İslam tarihinde bir yer edinmelerini sağladığı için bir süre bu ismi kabullenmişler ve böylece şeytana tapanlar damgasından kurtulmayı düşünmüşlerdir. Nitekim bu görüşü kabul etmeyenlerde vardır. Yezidilere göre tarihte Yazid bin Êzîdiyan ve Emevi halifesi Yezid bin Muaviye arasında, isim benzerliği dışında bir benzerlik bulunmamaktadır. Asıl saygı duyulan Yezid muhtemelen gerçek bir tarihi kişilik değil, efsanevî bir kişiliktir.¹⁸²

Sabiha Banu Yalkut, 1991'de Mardin Midyat'ta Ayhan isimli kaynak kişiyle yaptığı söyleşide kaynak kişi şunları söylemektedir:

*“Biz Melek Tavus'un seçilmiş halkı olduğumuza inanıyoruz. O, Tanrının ilk yarattığıdır. Hemde yaratıldığının ilk bilincine varan. İşte bu yüzden Êzîdiyan demişiz kendimize. Bilince götüren yolun uzun bir süreç olduğunu görüyoruz, bir peygamberin ve onun kitabının vahyi değil. Gerçeği bulmamıza yardım eden yok göstericiler olduğunu kabul ediyoruz. Yazid bin Êzîdiyan, Zerdes und Şeyh Hadi bizim yol göstericilerimizdir.”*¹⁸³

Yezidi din mensupları ise Kürtçede “beni yaratan”, “yaratıcı”, “tanrı verdi” anlamına gelen Ez-da'nın farklı telafuzları “yezidi”, “izîdi” veya “ezdayî”, “êzîdi”¹⁸⁴ nedeniyle bu adı aldıklarını savunurlar. Yezidiler; Muaviye'nin oğlu Yezid'in peşinden gitmediklerini, kendilerini “Ezdai” olarak adlandırdıklarını ve “Ezdai” kelimesinin anlamının ise “Allah'a aracısız inanan halk” olduğunu ifade etmektedirler. Tanrıyı ise “Ezda”¹⁸⁵ olarak isimlendirdiklerini belirtmiştir.¹⁸⁶ Yezidilerin son zamanlarda yaptıkları panel vb. çalışmalarda Ezidi ismini kullandıkları görülmektedir. Bu durum

¹⁸⁰ Ahmet Teymûr Paşa, *Age*, s. 61.

¹⁸¹ Ahmet Teymûr Paşa, *Age*, s. 62.

¹⁸² Yalkut, *Age*, s. 103.

¹⁸³ Yalkut, *Age*, s. 103.

¹⁸⁴ İlhan Kızıllan, “Yezidilik”, (<http://www.kurdistan-aktuel.org/roportaj/4984-prof-drlhan-kizilhan-vezdlk-nanci-ve-tarhces.html>) Son Güncelleme Tarihi: 16.05.2010.

¹⁸⁵ Yezidilere göre Adem Peygamberden sonraki ikinci ataları Ez-da (Tanrı verdi) Bkz. Abca, *Age*, s. 5.

¹⁸⁶ Çelik, *Agm*, s. 163.

bize artık Emevi Halifesi Yezîd b. Muâviye ile beraber anılmak istemediklerini göstermektedir.

Ölü gömme telkinin de şu şekilde geçmektedir:

“...Ey ölü kişi!(Mürşit kişi!) Gelecektir üzerine Münker ve Nekir melekleri!
Sana soracaklar: hangi dindensin? Sen, de ki ben Ezidiyim (Yezîdiyim)...”¹⁸⁷

Yezidilerin Şavariş (Chavaridsch) adıyla bilinen Şia’ya bağlı İbadiye mezhebine bağlı oldukları da söylenir.¹⁸⁸ Şehrestânî’nin Mihel ve Nihal adlı eserinde “Yezidiye, Haricilerin Ezârîka şubesinde evvelki muhakkimei ûlâ mezhebini kabul eden Zeyd bin Uneyse’nin (doğrusu Yezid bin Ebî Uneyse) ashabının meshebidir. ... Yezid, Muhammed Mustafa aleyhisselamın peygamberliğini ikrar edip de onun dinine girmeyen kimseleri de kendi mezhebine kabul etmiştir. ...”¹⁸⁹ demektedir. Yezidi isminin buradan geldiğini söyleyenlerde vardır. Şehrestânî’nin Mihel ve Nihal adlı eserinde bahsettiği ve İbadiye’nin kurucusu olarak gösterdiği Yezid bin Ebî Uneyse ile bugünkü Yezidilerin bir bağı olmasa gerektir.¹⁹⁰ Bazı Arap tarihçiler, Yezidi inancının, Hariciliğin İbadiye kolundan ayrıldığını ve Yezid bin Ebi Uneyse’ye dayandığını iddia ederlerken, İran kaynakları da, Yezidi adının eski İran inançlarındaki İyilik Tanrısı İzd ya da Yeda’dan geldiğini savunuyorlar.¹⁹¹

Yezidler için tarih boyunca farklı adlandırmalar yapılmakla beraber bunlar içinde Dasin, Dasni, ceminde Davasin, Davaşım, Duasin adlarda dikkat çekmektedir. 1534’te Kanuni Sultan Süleyman Yezidilerin başı Hüseyin Bey Dasni’ye Erbil Sancağı ve Suhran Livasının Beyliğini vermiştir.¹⁹² Şeref Han, Kürt Beylikleri’ni incelerken, Dasni Beyliği adlı bir Yezidi Beyliği’nden bahsetmektedir.¹⁹³

3.4. Yezidilerin Dini, Yezidiliğin Ortaya Çıkması ve Şeyh Adı

Yezidilik’in Asurlu, Zerdüş, Hıristiyan ve Müslüman unsurlar ile karışmış Maniheizm’den doğan bir din olduğunu söylemektedir. Yezidilik’in dini kökenleri için

¹⁸⁷ Sami Kılıç, “Yezîdilik ve Yezîdilikte Harrânî İzleri”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/3 Summer 2011, s. 288.

¹⁸⁸ *Musul Raporu*, s. 197.

¹⁸⁹ Yusuf Ziya Yörükân, *Ebû'l Feth Şehristânî Milel ve Nihal Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl* (Haz. Murat Memiş), Ankara 2002, s. 146-147.

¹⁹⁰ Çağatay ve Çubukçu, *Age*, s.219.

¹⁹¹ Erdal Şimşek, “Gizemli Bir Din: Yezidilik” (http://www.sabah.com.tr/ozel/yezidilik2475/dosya_2475.html) Erişim Tarihi:15.10.2008.

¹⁹² Turgut Akpınar, “Yezidler Şeytana mı Tapar?” *Tarih ve Toplum Dergisi*, C. 22, S. 131, İstanbul Kasım 1994, s. 15.

¹⁹³ Mehmet Akça, *Yezidiler, İnanç Esasları ve Ritüelleri*, İstanbul 2006, s. 8.

Haricilik, Paganizm, Hıristiyanlık, Yahudilik, Zerdütlük, Sabiilik, Samanizm ve Mecuslik'e kadar uzanan birçok görüş ileri sürülmektedir.¹⁹⁴ Yezidiler ne Müslüman ne Hıristiyan ne de Yahudiler gibi bir dini topluluk sayılmamaktadır ve bu yüzden ehli kitap değildirler. Yezidilik bir çok dinden esinlenmiş; ancak tam anlamıyla Müslüman, Hıristiyan yada Zerdüşt olarak tanımlanamayan unsurlar içermekle beraber; genel manada senkretistik (birleşik) gibi görünmektedir.¹⁹⁵

Yezidilerin Kuran-ı Kerim'den ayrı iki kutsal kitaba ve Hz. Muhammed'den ayrı bir peygambere inanması, Kâbe'den ayrı bir hac merkezlerinin bulunması, Yezidiliğin farklı bir dini grup olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Zira günümüzde hiçbir Yezidi kendisini Müslüman olarak tanımlamamaktadır.¹⁹⁶ Bu manada Yezidiliğin, tarihi süreç içerisinde eski putperest inanç ve uygulamaların İslam'ın yanı sıra Yahudilik, Hıristiyanlık gibi dinlerin de bir takım prensiplerini içine alarak, kendisine mahsus dinsel bir statüye dönüştüğünü söyleyenler de bulunmaktadır.

Esasında Yezidiler Hüda¹⁹⁷ olarak zikrettikleri deist olarak nitelendirilebilecek bir tanrı inancına sahiptirler. Onlara göre Tanrı yeryüzünü yaratmış ancak imarını, Adem'e secde etmeyerek imtihanı geçen Melek Tavus'a bırakmıştır. Tek tanrılı inanç sistemlerinde yer alan şeytan kötülüklerin sembolü iken Yezidi inancında kötülüklerin Allah'a yakıştırılmasını engelleyen ve bu sebeple de hürmete layık olan bir melek olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁹⁸

3.4.1. Şeyh Adî b. Musâfir ve Adeviye Tarikatı

Ortadoğu kökenli tek tanrılı dinlerin ve gnostik düşüncenin ağırlıkta olduğu sır dinlerinin kurucularının bilinmesinin aksine Yezidilik'in kurucusu bilinmemektedir.¹⁹⁹ Yezidiliğin isminin kaynağı konusunda olduğu gibi teşekkül süreci de Adî b. Musâfir²⁰⁰

¹⁹⁴ Abca, *Age*, s.1.

¹⁹⁵ Muzaffer Telimen, "Anadolu'nun Damgalanmış Halkı: Yezidiler", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, C. 1, S. 1, Batman 2012, s. 964.

¹⁹⁶ Kılıç, *Agm*, s. 287-288.

¹⁹⁷ Xweda (Khuda)

¹⁹⁸ Ayşe Güç Işık, "Müslüman-Yezidi İlişkileri Örneğinde Arındırıcı Bir Madde Olarak Toprak", *Acta Turcica Çevirimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Y. IV, S. 1, Ocak 2012, s. 275.

¹⁹⁹ Sever, 1996'dan Akt. Çelik, *Agm*, s. 163.

²⁰⁰ Adî b. Musâfir'in isminin tashihin de kayhıklara göre farklılık vardır. Yezidilerin her iki kitabında ismin yazımı 'Âdî (ayn-elif-dâl-ye) şeklinde yazılmıştır. Ayrıca Hâdî ve 'Adiy şeklinde yazanlarda vardır. Bkz. Ahmet Teymûr Paşa, *Age*, s. 13-14.

ve Yezîd b. Muâviye merkezli izah edilmektedir.²⁰¹ Yezidiler, Adî b. Musâfir kutsal bir insan olarak tanırırlar.

Şeyh Adî b. Musâfir'i anlatan kaynaklar, doğum tarihi hakkında herhangi bir bilgi vermemektedirler. Ancak Şeyh Adî'nin 557/1162 yılında vefât ettiğini kaydeden Zehebî, İbn Halikân gibi târihçiler; Şeyh'in doksan yaşında vefat ettiğini aktarmaktadırlar. Buradan Şeyh'in vefâtını 557/1162 olarak kabul eden genel görüşten hareketle 467/1075'te doğduğunu söyleyebiliriz.²⁰² Şeyh Adî, Şam'ın o zamanlar Baalbek (veya Ba'lebek)²⁰³ olarak bilinen nahiyesinin Beytfâr köyünde doğmuştur. İlk eğitimini doğduğu çevrede almış, ardından Şam'a daha sonra da dönemin önemli ilim merkezlerinden olan Bağdad'a geçmiştir.²⁰⁴

İbn-i Hallikân, Vefeyâtu'l-a'yân'da Şeyh Adî şöyle geçmektedir:

*“Şeyh Adî bin Mûsâfir bin İsmâîl bin Mûsâ bin Mervân bin Hasan bin Mervân'dır. Bir akrabası nesebine bu şekilde yazdırdı. Hakkari bölgesine yerleşmiştir. Erdemli ve ünlü bir kişidir. Kendisine bağlananlara Adevîler denilmiştir.”*²⁰⁵

Şerefeddin ve Ebü'l-Fezâil gibi lakaplarla da anılan Adî b. Mûsâfir'in nesebi, Emevî halifelerinden Hakem b. Mervân'a, tarikat ve hırka silsilesi Ebû Saîd Harrâz'a ve onun vasıtasıyla Hz. Ömer'e dayandırılmaktadır.²⁰⁶ İbnül Verdî, Târîh adlı eserinde Şeyh Adî'nin nesebini aynen İbn-i Hallikân gibi kaydetmiştir. II. Mervân'dan sonra “bin el Hakem bin Mervân el Emevî” kaydını ilave etmiştir. Bu ilave kısmı tartışmalıdır.²⁰⁷ Yezidilerin, Emeviler ve Yezid bin Muaviye ile beraber anılması İslam âlemi içerisinde Emevî soyundan geldikleri görüşünün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Şeh Adî'de yazdığı eserde Yezid bin Muâviye ile ilgili “Yezid bin Muâviye ... Hüseyin'in, öldürülmesinden sorumlu değildir. Bu noktada onu eleştirenler dikkate alınmaz, terk edilir.”²⁰⁸ Şeklinde görüş bildirmesi onun Emevî soyundan geliyor olarak adledilmesine sebep olmuştur. Gerek nesebi gerekse tarikat silsilesiyle ilgili rivayetlerin

²⁰¹ Kılıç, *Agm*, s. 289.

²⁰² Ferzende İdiz, “Adî b. Mûsâfir, Adevîyye Tarîkatı ve Yezîdîlik”, *EKEV Akademi Dergisi*, Y. 17, S. 55 (Bahar 2013), s. 187.

²⁰³ Ahmet Teymûr Paşa bu köyün isminin doğru yazımının Beyt-fâr olduğunu söylemektedir. Bkz. Ahmet Teymûr Paşa, *Age*, s. 16.

²⁰⁴ Metin Bozan, “Şeyh ‘Adisiz Yezidîlik: Yezidilerin Âdi b. Musafir Algısında Yaşanan Farklılaşma”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 53:2 (2012), s. 27-28.

²⁰⁵ İbn. Hallikan'dan Akt. Ahmet Teymûr Paşa, *Age*, s. 14-15.

²⁰⁶ Süleyman Uludağ, “Adî b. Mûsâfir”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Dİ.A.)*, C. 1, s. 381.

²⁰⁷ Ahmet Teymûr Paşa, *Age*, s. 15.

²⁰⁸ Ahmet Teymûr Paşa, *Age*, s. 61.

tamamıyla asılsız olduğunu ifade eden İbn Teymiyye, Şeyh Adî ve ona tâbi olanların İslâm'a bağlı sâlih ve takvâ sahibi kişiler olduğunu ısrarla belirtmektedir.²⁰⁹

İbn-i Teymiyye Şeyh Adî ile ilgili şöyle demektedir:

*“Şeyh Adi, Ümeyye oğullarından salih, abid ve fazıl bir kişiydi. O, ancak şeyhi Ebô'l-Ferac el-Makdisi ve benzerlerinin davet ettiği tarikata davet ederdi. Akfdesi şeyhinin akfdesine uygundu. Fakat sonradan tartkatiarına mevzfi hadisler, batıl teşbih, Şeyh Adi ve Yezid konusunda aşınıklar, Rafızllere saldırı hususunda bir takım aşırılıklar; Rafızilerin tevbesinin kabul edilmeyeceği ve benzeri yalan ve sapıklıklar ilave edildi.”*²¹⁰

Bağdad'daki eğitiminin ardından münzevi bir hayat yaşamaya karar veren Şeyh Adî, Hakkari dağlarına çekilmiştir. Zamanla Lâleş'te büyük bir zaviye inşa etmiş, ömrünün sonuna kadar da burada münzevi hayat yaşayıp, ilim ve irşad ile meşgul olmuştur. Kendisine nispet edilen bazı eserler yakından incelendiğinde Adî b. Musâfir'in Ehl-i Sünnet akidesinin Ashabu'l-Hadis/Selefi çizgideki yorumunu benimsediği görülmektedir.²¹¹ Şeyh Adî mürîdlerine zühd ve takvâya dayalı olan bir yol öğretmiştir. Takip ettiği ve öğrettiği bu yola kendi ismiyle Adeviyye Tarikatı denilmiştir. Tarikat eğitiminin verildiği yer, Lâleş'te bulunan ve kendi ismiyle anılan zâviye olmuştur.²¹²

Adî bin Müsâfir'in önemi, daha sonraki asırlarda Yezîdîler'in kendisine sahip çıkıp onu pîr olarak kabul etmelerinden ileri gelmektedir. İslâm esaslarına bağlı Sünnî bir mutasavvıf olan Adî'nin İslâmiyet'ten tamamıyla uzaklaşmış Yezîdîler tarafından rehber olarak kabul edilmesinin sebebi, onun İslâm âlemindeki yaygın şöhretinden faydalanmak istemeleridir. Yezîdîler'in Şeyh Adî'ye sahip çıkmaları, zâhir ulemâsını diğer bir Adî'nin daha mevcut olduğunu kabul etmeye zorlamıştır.²¹³ Yezidîlerin, Şeyh Âdi b. Musafir'in ölümünden sonra farklı etkilenmelere maruz kalarak İslam'dan uzaklaştıklarını savunan görüşler vardır. Nitekim bu görüşü savunan araştırmacılar, dışa kapalı olan bölge halkının (Sincar bölgesinin) İslam dinini de yeterince bilmemelerinden dolayı eski inançları Zerdüştlük ve yörede mevcut olan Hıristiyanlık dininden etkilenerek karma ve tutarsız bir din ortaya çıkardıklarını savunurlar.²¹⁴

²⁰⁹ Uludağ, *Agm*, s. 381.

²¹⁰ İbn-i Teymiyye, *Külliyat*, C. IV, s.389'tan Akt. Adnan Demircan, “İbn Teymiyye'ye Göre Yezîd b. Muâviye'nin Durumu”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. II, Şanlıurfa 1996, s.140.

²¹¹ Bozan, *Agm*, s. 28.

²¹² İdiz, *Agm*, s. 188.

²¹³ Uludağ, *Agm*, s.381.

²¹⁴ Çelik, *Agm*, s. 162

Kaynaklarda Şeyh Adî'nin birçok eserinin bulunduğu bahsedilirse de Keşfü'z-zunûn, Hediyyetü'l-ârifîn ve Brockelmann'da onun yalnız bir eseri zikredilir. Kâtip Çelebi ve Bağdadlı İsmâil Paşa'nın Akıdetü's-Şeyh Adî b. Müsâfir diye kaydettikleri bu risâle, İtikadü Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a adıyla neşredilmiştir (Musul 1975). Geniş ölçüde İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn'in tesiri altında kaleme alınmış olan risâlede Selefî bir görüş hâkimdir. İbn Teymiyye, Şeyh Adî'ye nisbet edilen bir risâleyi ona bağlı kişilerden birinin kendisine gösterdiğini, ancak bu risâlenin Ebü'l-Ferec el-Makdisî'nin et-Tabsıra'sından aynen alınmış olduğunu, sadece bazı önemsiz ilâve ve çıkarmaların yapıldığını ve Yezîd ile ilgili hususların Ebü'l-Ferec'in eserinde yer almadığını ifade eder. Bundan başka, biri bir halifesine, diğeri müridlerine yaptığı vasiyetleri ihtiva eden iki "vesâyâ"sı ve bir kasidesi ile Âdâbü'n-nefs adlı bir risâlesi vardır. Behcetü sultânî'l-evliyâi'l-ârifîn ve'l-aktâbi'l-kâmilîn eş-Şeyh b. Müsâfir el-Ümevî isimli menâkıbnâmesi, müridlerinden biri tarafından kaleme alınmış olmalıdır.²¹⁵

Şeyh Adî'nin M. 1166 tarihinde Kuzey Irak'ın Musul vilayetinin kuzeyinde yer alan Laleş'te ölümünden sonra vasiyeti gereği yerine yeğeni Ebu'l-Berakât b. Sahr seçilmiş, takipçileri de Adevîler (Adevîlik) olarak anılmaya başlanmıştır. Adevîliğin antik inançlarla sentezlenmesi, Şeyh Adî'nin torunu Hasan b. Adî döneminde olmuştur. Moğolların bölgeyi istilasından sonra 13. ve 14. yy.da bölgedeki otorite boşluğundan yararlanan Ezidilik faaliyeti Musul, Hakkâri, Botan çayı yöresi, Cizre, Nusaybin, Mardin, Van ve Urmiye'deki aşiretler arasında kök salmışlardır.²¹⁶

3.5. Yezidilerin Kutsal Kitapları

Yezidilerin dinleri, hele kutsal kitapları hakkında yabancılara bilgi vermeleri kesin bir şekilde yasaktır. Bu yüzden Yezidilik dünya ilim âlemi için uzun süre bir muamma olarak kalmıştır.²¹⁷ Yezidilerin iki tane kutsal kitabı vardır. Bunlar Kitâp ül-Cilve veya Celve (Vahiy/Tecelli Kitabı) ve Mushaf-ı Reş (Kara Kitap)'tir. Kitâp ül-Cilve, Yezidilerce Melek Tavus tarafından Şeyh Adî'ye vahyolunduğu kabul edilir. Burada Melek Tavus, Dünyayı yaratan Tanrının Dünya işlerini havale ettiği baş melek, Şeyh Adî ise vahy geldiği için bir peygamber konumundadır. Erol Sever; kitapla ilgili olarak "bu kitabın kimin tarafından yazıldığı bilinmiyor. İmzasız bir kitap. Tek bir kişi

²¹⁵ Uludağ, *Agm*, s. 381.

²¹⁶ Muammer Ulutürk, "Etno-Dinsel Bir Topluluk olan Ezidilerin Batman ve Çevresindeki Son Yerleşim Yerleri ve Nüfusları Üzerine", *Turkis Studies*, Volume 8/5, Ankara 2013, s.843.

²¹⁷ Turgut Akpınar, "Yezidilik ve İlgi Çekici İnançları, Adetleri" *Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi*, C. 23, S. 133, İstanbul Ocak 1995, s. 44.

veya kolektif çalışmanın sonunda uzun bir zaman dilimi içerisinde ortaya çıkmış olduğu belli oluyor”²¹⁸ demektedir. Genel yargı ise Kitâp ül-Cilve’nin Şeyh Adî tarafından sekreteri Fahrettin’e dikte ettirildiği kabul edilmektedir. Bu kitap, Tanrısal bir açıklama kitabı olduğu için Yezidi dinine bağlı olanların uyması gereken kuralları içermektedir. Diğer kitap Mushaf-ı Reş ise yazıldığı zaman ve yazarı veya yazarları belli olmamakla beraber Hasan el Basrî tarafından yazıldığı düşünülmektedir. Mushaf-ı Reş’te, Yezidi mitolojisini ve cemaat üyelerinin uyması gereken kurallar yer almaktadır. Kitab ül-Cilve sekiz sayfa ve 109 satır; evrenin yaratılışının anlatıldığı Mushaf-ı Reş ise 12 sayfa 152 satırdır.²¹⁹

Bir sır dini olması nedeniyle bu kitaplar uzun süre bilinmezken bu kitaplardan ilk bahseden Arapça mecmualardan, Beyrut’ta çıkan (مجلة الجنان) sahibi olmuştur. Daha sonra (مجلة المقتطف) da bir Avrupalı onlarla beraber bir müddet kaldıktan sonra, hulasa olarak Yezidilerden bahsetmiştir. Neticede (مجلة الضياء) onlardan geniş geniş bahisler vermiştir. Ve nihayet (مجلة المشق) diğer birçok konulardan yayınlar yapmıştır. Ve daha sonra, bir büyük yazar; Musul’da onların Arapça yazma kitaplarına muttali olmuştur. Bu kitapları metinleri ve İngilizce tercümeleri ile birlikte Lir Amerika mecmuasında neşretmiştir.²²⁰ Kitapların ilk bilinen Arapça metinleri O. H. Parry ve I. Joseph tarafından²²¹ yayınlanmasıyla, bu kitapların getirdiği öğretti dinler tarihi araştırmacıları tarafından öğrenilmiş olmuştur.

Dünya genelinde kitapların çeşitli nüshaları vardır. Avusturya nüshasının Kürtçe metni oldukça düzensiz ve karışık olup asılsız yargılar içermektedir. Amerika nüshası, Avusturya nüshasından biraz farklıdır. Amerika nüshasında bazı ilaveler; ibarelerde de bazı takdim ve tehirler mevcuttur. Bu nüshada bir de ek kısmı mevcuttur. Bu ekte bazı dini kurallar ile Yezidi emir ve şeyhlerin mertebeleri açıklanmış, Yezidi evliyalarının kerametleri anlatılmıştır. Ekte ayrıca vezin ve ibareler değişken biri Şeyh Adî’ye övgü, diğeri Yezidilerin namazda okuduğu bir ilahi olmak üzere iki tane ilahi vardır. Ekte ayrıca Osmanlı devletinin Yezidileri zorunlu askerlik hizmetini yapmaya çağırması üzerine Yezidilerin yazdığı dilekçenin metni vardır.²²²

Her iki kitap Arapça/Kürtçe yazılmıştır. Yezidiler Tanrı’nın Cennette Kürtçe konuştuğunu düşündüğü halde neden Arapça yazdıkları sorusu gündeme gelmiştir. Aslı

²¹⁸ Erol Sever, *Age*, s. 61.

²¹⁹ Sami Kılıç, “Yezîdilik ve Yezîdilikte Harrânî İzleri”, *Turkish Studies*, Volume 6/3, 2011, s. 289.

²²⁰ Mehmet Aydın, ”Şeytana Tapma Yezidilerin İnanç Esasları”, *Ankara Üniversitesi Dergisi*, s.359

²²¹ Akpınar, *Agm*, s. 45.

²²² Ahmet Teymûr Paşa, *Age*, s. 4-5.

bugün bilenen en eski nüshalar Şu anda elimize geememiŐ olan Kürtçe nüshalardan istinsah edilmiş olabileceği gibi Arap dilinin zenginliği nedeniyle mutasarrıflar tarafından bu Şekilde yazıldığı da düşünülmektedir. 20. Yüzyılın başında Arapça, Farsça Şifreli harf sistemiyle Kürtçe yazılmış bir metnin bulunmasıyla ve yazı siteminin Bağdadlı Karmelit Papazı Anastaste Marienin bir Yezidi dönmesinden bu metinleri alıp istinsah etmesiyle bilinen metinlerden daha eski metinler czlmŐtr. Asıl metnin dili, Süleymaniye civarında yaşayan Bebe Kürtlerinin kullandığı Mukri lehçesine benzemekte ise bugünkü konuştukları dilden farklıdır. Bu Şifreli metnin daha evvel Arapça yazılıp yazılmadığı veya böyle bir metne dayanıp dayanmadığı kesin olarak bilinmemektedir. Papaz Anastaste Marie, sonradan temin edebildiği iki Arapça metninde yararlanarak, her iki kitabı da Şifreli metinden Arap harflerine cvirmeyi baŐarmıŐtır.²²³

Konunun daha iyi anlaşılması işin bu iki kitabın iŐeriĐini verecek olursak;

3.5.1. Kitab'l Cilve:²²⁴

Kitab-1 Celve bir mukaddime ve beş fasıldan meydana gelmektedir:

Mukaddime:

- 1- Bütün mahlukattan evvel mevcut olan Melek-i Tavus'tur.
- 2- Onu Abd-Tavus, kendi has milletini temyiz ve tefhim etmek ve dalaletten kurtarmak işin hu âleme gönderdi.
- 3- Ve hu işin başlangıcı Őifahen, kelamı teslim ile olup sonra Cilve namı ile adlandırılan bu kitap vasıtası oldu. Ki bunu, dinden hariÇ olanların okumaları caiz değildir.

Birinci Fası:

- 1- Ben var oldum. Şimdi de mevcudum. Mahlkat üzerinde, saltanat ve tahtı idarende olanların cümlesinin mesalih ve işlerini tedhir suretiyle ilanahihaye kalacağım.
- 2- İhtiyaÇ anında, bana itimat edip beni cĞıranların yanında hemen hazır olurum.
- 3- Bütün Őerler benim iŐtirakimle olur.

²²³ Akpınar, *Agm*, s. 45.

²²⁴ Aydın, *Agm*, s.364-365.

- 4- Bana mukavemed eden mahzun veve nadim olur.
- 5- Diğer ilahlar benim işime karışamazlar. Ve ben kati kaide olarak vaz'ettim ki her insan o veya bu tanrılara tapmaktan içtinap etsin.

İkinci Fası:

- 1- Yeryüzünde olan her şey benim kudretimle olmaktadır.
- 2- Bana sadık olanlara, her türlü surette görünürüm.
- 3- Ben verir ve geri alırım, fakir ve zengin ederim.
- 4- Bu dünyada tarafımdan tehdit olunan müddetten ziyade kimsenin yaşamına müsaade yoktur. İstersem, diğer bir âleme tenasuhi ervah tariki ile gönderirim.

Üçüncü Fası:

- 1- Ben kitapsız irşad ederim. Göze görünmeyen türlü türlü sebeplerle beni sevenleri ve havassımı doğru yola sevk ederim.
- 2- Yerin altında saklı olan hazine ve defineler malumumdur.
- 3- Mucizelerimi gösteririm.
- 4- Âlemin top yekûn idaresi benim elimdedir.

Dördüncü Fası:

- 1- Hükmümü benden başka diğer ilahlara vermem dört anasır, dört zaman ve dört erkanı, mahlukatın zürriyeti için lûfettim.
- 2- Yahudi, Hristiyan, Müslüman ve sair eenebilerin kitaplarından benim vaz'ettiğim kaidelere mutabik ve muvafık olanları makbuldur.

Beşinci Fası:

- 1- Ey bana iman edenler! Şahsımı ve sureti mi tekrim edin. Çünkü senelerden heri ihmal ettiğiniz işi derhatır ettirir.
- 2- Şeriatime kulak veriniz.
- 3- Talimatımı saklayınız. Yahudi, Hristiyan, İslam ve sairler gibi hariç olanlara söylemeyiniz. Kitabımızı vermeyiniz.

3.5.2 Mushaf-ı Riş (Reş) = Kara Kitap:²²⁵

- 1- Bidayette sırrı azizinden Allah beyaz bir inci halkayı yarattı. Yine Angar namında bir kuş halk ederek, halkayı onun sırtına koydu. Kırk bin sene hu inci kuşun sırtında kaldı.
- 2- İlk gün, pazar günü Allah Azazil namındaki bir Melek yarattı ki bu, cümlenin reisi olan Tavusu'l-Melektir.
- 3- Sonra yedi kat göğü ve yeri yarattı. Fahrettin insan, hayvan ve kuş yarattı. Bunları, keten torbaların içine koydu. İşte o vakit beraberinde ki, İnci ayrılıp dört parça oldu. Ve inciden su çıktı, deniz oldu. Dünya deliksiz yuvarlak oldu. Ve Allah Cebraili bir kuş suretinde yarattı.
- 4- Allah'ın emri ile Cebraile beyaz incinin iki parçası geldi. Bir parçasını yerin altına, diğer parçasını da semanın kapısına, sonra semaya güneş ve ay yerleştirildi.
- 5- Beyaz incinin kalıntılarından yıldızlar yarattı ve süs olmak üzere onları göğe yükseltti. Ve ziynet olsun diye meyveli ağaçları yarattı.
- 6- Sonra Ferş üzerinde Arş halketti. İşte o zaman Allah Adem ile Havva'yı yaratacağım, ondan, Şaharbin Cebri vücuda getireceğim. Ondan yeryüzünde bir millet olur. O milletde Melek-i Tavusa hürmet edecektir. Ve milleti Yezidiye diye anılacaktır. Sonra, Şeyh Adi'yi Lâleşe gönderdi.
- 7- Sonra da Allah Karadağ'a indi. Ve haykırdı ve otuz bin Melek yarattı. Sonra onları Melek-i Tavusa teslim etti. Ve onları göklere çıkardı. Sonra, Allah, Kudüs diyarına indi.
- 8- Cebraile dünyanın dört köşesinden toprak, hava, ateş ve su getirmesini emretti. Bunların cümlesinden Âdemi yarattı. Ve Cebraile, Âdemi Firdevse ithal etmesini söyledi. Ve Âdeme "Buğday" yemeği yasak etti.
- 9- Melek Tavus Allah'a, "Eğer Âdem bu meyveden yemezse onun nesli nasıl çoğalır?" diye sordu. Allah ona: "Bütün emir ve tedbiri senin eline teslim ettim" dedi.

3.6. Dünyanın Yaratılması ve Melek Tavus

Yezidilerin kutsal kitabı Mushaf-i Reş'te evrenin yaratılışının anlatıldığı bölümde, önce bir inci tanesi olarak evrenin bilahare de yedi günde yedi meleklerin

---

²²⁵ Aydın, *Agm*, s. 365-366.

yaratıldığı ifade edilmektedir.²²⁶ Yezidilerin inançlarına göre evren yaratılmazdan önce Allah karanlık bir fezada dolaşırdı. Nihayetinde Allah bir papağan yarattı, 40 sene ona hükmetti, neticede kızıp onu öldürdü. Onun tüylerinden dağları ve ovaları yarattı. Nefesinden hava, kanıdan da gök meydana geldi. Allah kendi nur ve cevherinden de güneşi, ayı, fecir ve şafağı ve yıldızları yarattı. Sonra melekleri yarattı.²²⁷ Buna göre, ilk yaratılan Azrail isimli Melek-Tanrı'ydı; diğer adı Melek Tavus²²⁸ yani ateşten olma Şeytan'dı. Yedi meleğin en ulusu oydu. Ve Pazartesi Derdail yaratıldı. (Bu meleğin ruhunu Yezidi ulularından Şeyh Hasal-al Basri temsil eder.) Salı, İsrail oldu ve vekâletini Yezidi ulularından Şeyh Şemseddin'e verdi. Çarşamba, melek Mikail yaratıldı ve Sucedettin kılığında görüldü. Perşembe, Semail oluştu ve Şerafettin oldu. Cuma, Cebrail yaratıldı ve Nusreddin olarak görüldü. Cumartesi yaratılan Nurail (Turail) ise Fahrettin evliya kılığında insanlar arasında dolaştı.²²⁹ Yezidiler bu meleklerin periyodik olarak yere indiklerine ve insanlara yeni kanunlar verdiklerine inanırlar. Bu inanca göre her bin yılda yedi melekten biri bu dünyayı ve Yezidi dinini düzenlemek için gelir. Yezidi toplumuna kutsal metinler ve emirler vahyeder. Görevi biten melek cennete çıkar ve oradaki yerini alır.²³⁰

Yezidi inancı içinde Melek Tavus inancı oldukça önemli bir yer tutar. Bu öneminin yanında niteliği de problem oluşturur. Yezidiler Melek Tavus'a olan inançlarından ötürü küçümsenmiş ve çok ciddi baskılara maruz kalmışlardır. Yezidi inancı dışındakiler Melek Tavus'un şeytan olduğuna ve Yezidilerin şeytana taptığına inanırlar. Melek Tavus'un niteliğinin, mahiyetinin neden bu kadar belirsiz olduğu bilinmiyor. Yezidiler Melek Tavus'un mahiyeti hakkında pek konuşmak istememektedirler.²³¹ İslam inancında bilindiği gibi şeytan Hz Âdem'in yaratılmasından sonra kibire kapılmış ve bu hareketi sonucu lanetlenmiş bir cindir.²³²

Kuran-ı Kerim şöyle geçmektedir:

²²⁶ *Yezidilik*, (<http://www.dunyadinleri.com/yezidilik.html>)

²²⁷ Çağatay ve Çubukçu, *Age*, s. 219-220.

²²⁸ Melek-i Tavus, Tavus Melek, Tavus'ul-Melaike

²²⁹ *Yezidilik*, (<http://www.dunyadinleri.com/yezidilik.html>) ; Akpınar, “Yezidilik ve İlgi Çekici İnançları”, s. 44.

²³⁰ Akça, *Age*, s. 45.

²³¹ Hatice Küpra Ergun, *Yezidilerde Sosyo Kültürel Hayat ve Din Viranşehir Örneği*, Konya 2008, s. 21.

²³² *Şeytan kimi ayetlerde melek olarak gösterilse de “... iblis cinlerdendi; Rabbin emrinden dışarı çıktı...” ayetinde de görüleceği gibi aslında o bir cindir.* Bkz. *Diyanet İslam İlmihali*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s. 98.

*"Hani biz meleklerle Âdem'e secde edin demiştik. İblis hariç hepsi secde ettiler. O yüz çevirdi, büyüklük tasladı ve kâfirlerden oldu."*²³³

Yezidiler bu noktada Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerden ayrılmaktadır. Onlar dünyayı yaratan Allahın cezalandırdığı şeytan, cehennemde kaldığı 7.000 yıl boyunca tövbe göz yaşlarıyla doldurduğu yedi testi ile cehennem ateşini söndürdüğünü²³⁴ ve bağışlandığını düşünmektedirler. Onlara göre şeytan yani Melek Tavus, Allah'ın yarattığı dünyanın koruyucusu, yöneticisi ve Allahın iradesinin yürütücüsüdür. Hatta Allah dünyayı onun için yaratmıştır. Onların inancında beden öldükten sonra ruh başka vücutlara girebilmektedir. Melek Tavus'un Yezid, Şeyh Âdi gibi kişilerde vücut bulduğuna inanmaktadırlar.

Yezidi inancına göre Tanrı, dünyanın idaresini Melek Tavus'a bırakmıştır. O, dünyanın yöneticisi ve koruyucusudur. Melek Tavus Kavli, Melek Tavus'un Yezidi inancındaki konumu şöyle anlatılmaktadır:

*"Ey Rabbim, sultanlığınla, makamınla, mucizenle
Sensin cömert, Sensin merhamet sahibi,
Ey Rabbim, ebedi olan Sensin
En güzel övgülere layık olan Sensin
Ey Rabbim dünyanın sultanı olan melek Sensin
Ey Rabbim cömert olan melek Sensin
Arşı Âlânın meleği Sensin
Ey Rabbim ezelden beri var olan yalnız Sensin
...
Sensin taam, mutluluk ve öz
Rabbimiz sensin ebedi ilah
Sensin mutlak
Ve Sensin ebedi övgüye mazhar
...
Ey Rabbimiz, insin ve cinin meleği Sen
Ey Rabbimiz, arşın ve Kürsünün meleği Sen
Ey Rabbimiz, öküzün ve balığın meleği Sen
Ey Rabbimiz dünyanın ve kutsalın meleği Sen
...*

²³³ Kuran-ı Kerim, Bakara Süresi 2/34.

²³⁴ Kimi inanışlarda ise Yedi küpte bulunan gözyaşları Şeyh Âdi'nin arzdan ahrete dönmesine kadar Cehennemi söndürmek üzere üzere orda olduğu yönündedir. Çağatay ve Çubukçu, Age, s. 220.

Sensin ışığın kaynağı ebedi ilah

...

Sensin yaratan biziz yaratılan

*Sensin sevilen biziz seven.*²³⁵

Bu Kavil’de, Melek Tavus’un Rab, kerim, sonsuz, yaratan, rahmet sahibi, âlim gibi tanrısal sıfatlarla isimlendirilmesi dikkat çekmektedir.

Melek Tavus’u kutsal saymaları hatta Tanrının Melek Tavus ile birleştiğine inanmaları onların sapkın bir ırk olarak anılmalarına, Şeytana Tapanlar olarak nitelendirilmelerine neden olmuştur. Hatta o kadar kirli ve sapkın olarak görülmüşlerdir ki Müslümanlar onların dokundukları şeylerin ancak toprak ile temizleneceğine inanmışlardır.

Ayşe Güç Işık yaptığı alan araştırmasında şu sonuca ulaşmıştır:

*“...Müslüman görüşmecilerin anlatımlarında Yezidiler ile komşuluk ilişkileri olduğu ancak onların dokunduğu kapların toprak ile yıkanmadan kullanıl(a)madığı görülmektedir. Yezidilerin dokunduğu kaplara, sanki su ya da temizlik maddeleri ile giderilmesi mümkün olmayan tarzda bir kirlilik bulaşmaktadır. Dinî ve kültürel yaklaşımlar sonucunda gelişmiş olan bu tutum, Yezidi bir bireyden bir nesneye sirayet eden/edebilen ve helal olan şeyleri haram yapabilecek soyut bir kirliliğin varlığına inanıldığını göstermektedir. Bu kirlilik ise ancak toprakla temizlendiğinde o nesne kullanılabilir hâle gelmektedir.”*²³⁶

Melek Tavus inancından dolayı Yezidi inanç sisteminde bir takım yasaklar gelişmiştir. Hamam ve helanın şeytanın bulunduğu yerler olmasından dolayı hamamda yıkanmak ve heleya gitmeyi yasaklanmıştır. Yezidilerin Şeytan, kaytan (ip), şad (sel), şer (fenalık), me’lun (lanetli) ve nal kelimelerini söylemeleri yasaktır.²³⁷ Hatta içinde şeytan isminin harfleri geçen harfleri dahi söylemekten kaçınırlar. Yezidiler camii ve mescitlere girmezler ve İslam ibadetleri kabul etmezler. Çünkü bir müslümanı şeytandan Allah’a sığındığını işiten Yezidi onu öldürmelidir. Bunu yapmazsa kendini öldürmelidir. Böylece Melek Tavus’a kendini kurban etmiş olur. Bunu da yapmazsa bir hafta oruç tutmalıdır.²³⁸

²³⁵ Kreyenbroek’ten Akt. Zehra Işık, *Yezidilik Teolojisi*, İstanbul 2008, s. 27.

²³⁶ Güç Işık, *Age*, s.276.

²³⁷ Çağatay ve Çubukçu, *Age*, s. 219.

²³⁸ Çağatay ve Çubukçu, *Age*, s. 222.

Dini rütüelde Yezidilerin, Tanrı diye taptıkları "Melek Tavus" Sencik denilen horoz²³⁹ şeklinde tunçdan bir heykeldir. Yine tunçtan bir kaide üzerine oturtulmuştur. Bu horozun ayakları yoktur. Yezidiler, Senede üç defa (Nisan, Eylül, Kasım) aylarında Melek Tavusu ziyaret ederler. Melek Tavusları (Köçek) denilen şeyhler muhafaza etmektedirler. Köçekler, bir Yezidi köyüne gelince, en çok para veren adamın evine misafir olur. Bu evin bir odasına şeytan olan Melek Tavusu koyar. Köydeki Yezidiler bu eve gelirler. Biraz sonra köçekler, uzun saçlarını salıverip, Melek Tavusun etrafında raks etmeye başlarlar. Aynı zamanda kavallar, teflerde çalınarak ilahiler okunur, Melek Tavusun önüne paralar bırakılır.²⁴⁰

İran'da bulunan Yarasanlar tıpkı Yezidiler gibi Melek Tavus'a inanmaktadırlar.²⁴¹

3.7. Yezidilerde İbadet

Yezidilerde yılda bir kez Laleş'te Şeyh Adi'nin türbesine yapılan hac esnasında gerçekleştirilen toplu ibadetin haricinde toplu ibadet etme yoktur. Yezidilerin yerine getirmesi şart olan dini vecibeleri şahadet, namaz, oruç, zekât ve hacdır.

3.7. 1. Şahadet

Yezidilerde şahadet, tanrının sonsuz kudret sahibi, Şeyh Adi bin Müsafir'in tanrının meleği ve Yezidilerin mürşidi, Sultan Yezid'in tanrının meleği, yerin nuru ve insanlığın sevinci, Melek Tavus'un da Tanrı'nın meleği ve elçisi olduğuna inanmaktan oluşur. Bunu aksam yatarken, sabah kalkarken de tekrarlarlar.²⁴²

3.7. 2. Namaz

Yezidilerde namaz ismi verilen günlük ibadet güneş doğarken ve batarken olmak üzere günde iki kez yapılır.²⁴³ Namazdan önce eller ve yüz yıkanır. Sabah namazı için dışarıya çıkılarak güneşin²⁴⁴ sarılığı belirgin olduğunda güneşe karşı ayakta durulup üç defa eğilmek (rükûa varmak) suretiyle dua okunur. Aksam namazında da yine dışarıda

²³⁹ Yezidiler horozu da kutsal sayarlar ve horoz eti yemek yasaktır. Her türlü balık ve geyik eti de yemek yasak sayılır.

²⁴⁰ Aydın, Age, s. 362.

²⁴¹ (<http://www.kurdistan-aktuel.org/roportaj/4984-prof-drlhan-kizilhan-yezdilk-nanci-ve-tarhces.html>)

²⁴² Yezidilik, (<http://www.dunyadinleri.com/yezidilik.html>)

²⁴³ Sami Kılıç, "Batman ve çevresinde Yezidilik", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008)*, Bildiriler II, İstanbul 2009, s. 461.

²⁴⁴ Yezidiler Mecuzi bir gelenek olarak güneşi de kutsal saymaktadırlar.

güneşe karşı durularak dua okunur. Yezidiler ibadetlerini kimsenin görmesini istemezler. Bir yezidi ibadet ederken başka dinden biri görürse rükûa varmaz ve sadece acunun içini güneş ışığına tuttuktan sonra elini ağzına götürüp öper.²⁴⁵ Yezidilerin namaz kılarken güneşe doğru yönelmeleri, onların güneşe taptığı yanlışlığının oluşmasına olmuştur. Yezidiler güneşe güneşe yaratıcının tanrısal gücünü göstermesi nedeniyle hürmet etmekle beraber güneşe tapmamaktadırlar.²⁴⁶

3.7.3. Oruç

Yezidilerde genel ve özel olmak üzere iki tür oruç vardır:

3.7.3.1. Genel Oruç

Yezidi inancına göre Allah, her Yezidinin üç gün oruç tutmasını emretmiştir. Eylül ayının 4, 5 ve 6. günleri tutulan bu oruca Yezit orucu da denilmektedir. Ayrıca Hızır İlyas için üç gün oruç tutmak da Yezidi geleneklerindedir.²⁴⁷ Yezidiler tutulan üç günlük orucun otuz olarak kabul olunacağına inanırlar. Yezidilerin kutsal kitaplarında oruçla ilgili yazılan üç gün kelimesini yabancılar tarafından yanlış olarak otuz şeklinde anlaşılmıştır. Sabahleyin güneşin sarılığı ile başlayan ve akşam gün battıktan sonra sona eren oruçta yemek içmek yasaktır.²⁴⁸

3.7.3.2. Özel Oruç

Yalnızca din adamlarına özgü olan özel oruç, Aralık ayında 20, Temmuz ayında 20 ve 15-20 Eylül tarihleri arasında Şeyh Âdi'nin türbesine yapılan ziyaretin ardından da²⁴⁹ 40 gün olmak üzere toplam 80 gün tutulur.²⁵⁰

3.7.4. Zekât ve Fitre

Yezidilerde zekât müritlerin gelirlerinin % 10'u şeyhlere, % 5 pîre ve % 2,5'ini fakire vermekten oluşur. Yezidilerde zenginlerden alınıp fakirlere verilen bir zekât yoktur. Mürit topluluğu din adamlarına (her mürit kendi Şeyh ve Pirine) yılda bir kez

²⁴⁵ Çağatay ve Çubukçu, *Age*, s. 221; *Yezidilik*, (<http://www.dunyadinleri.com/yezidilik.html>)

²⁴⁶ Akça, *Age*, s. 69-70.

²⁴⁷ “Yezidiler aralık ayında üç gün oruç tutarlar.” Çağatay ve Çubukçu, *Age*, s. 221.

²⁴⁸ *Yezidilik*, (<http://www.dunyadinleri.com/yezidilik.html>)

²⁴⁹ “Şeyh Âdi b. Müsafir’in mezarını ziyaret ettikten sonra üç gün oruç tutarlar. Köylerine dönünce din adamları oruçlarını kırk güne tamamlarlar.” Çağatay ve Çubukçu, *Age*, s. 221.

²⁵⁰ *Yezidilik*, (<http://www.dunyadinleri.com/yezidilik.html>)

zekât vermekle mükelleftir. Verilecek miktarın belli bir nisabı yoktur. Bunun dışında bayram, saç kesimi, sünnet, kurban, mezar ziyaretleri, ölü gömme törenleri, doğum ve düğün gibi çeşitli münasebetlerle de birçok zekât, fitre ve bahşış din adamlarına verilmektedir.²⁵¹

3.7.5. Vaftiz

Vaftiz Yezidilerde doğum sonrası önemli bir yer tutmaktadır. Yezidiler yeni doğan bir çocuğu bir hafta içinde, en çok da iki seneye kadar vaftiz ederler.²⁵² Mor Kırın adı verilen vaftiz: Yeni doğan çocuğun kutsal mekân olan Laleş'te Kaniya Sippi adı verilen kutsal suya üç defa sokulup çıkarılması suretiyle yapılır. Günümüzde ise göçler nedeniyle bu ibadet esnetilmiştir. Laleş'ten alınan Kaniya Sippi kutsal su ile çocuk Laleş'e gelmeden Mor Kırın yapılabilmektedir.²⁵³

3.7.6. Hac

Yezidilerin hac mekânı Laliş olarak ifade edilir. Laliş onların gözündeki kutsal nitelik taşır. Bu bölgenin Tanrı'nın ikamet ettiği bir yer olarak dünyadan daha önce yaratıldığına inanırlar. Bu yüzden de Laliş, Yezidi kültüründe merkezî bir öneme sahiptir. Hac ibadetlerini yerine getirmek için Ekim ayının ilk haftasında Şeyh Âdi b. Musafir'in kabrinin bulunduğu bu şehre gidilir. Laliş'te Hristiyanlıktaki rahibelik sistemine benzer bir şekilde "fakarâ" olarak adlandırılan hiç evlenmemiş kadınlar da görev yapmaktadırlar. Baba Çavuş adlı bir başka dini görevi yerine getiren kimseler ise sürekli olarak Laliş'te kalır, tapınaktaki hizmetleri yerine getirir ve hiç evlenmezler.²⁵⁴

Şeyh Âdi b. Musafir'in sandukasını üç kez tavaf edip kaideye yüz süren her Yezidi, hacı olmuş sayılır. Şeyh Âdi b. Musafir'in Laleş Vadisi'ndeki dağın eteğinde olan mabedine Sırat Köprüsü denilen bir köprüden geçerek giden Yezidiler, kaynağı mabette bulunan kaniya sippi (=zemzem) adını verdikleri su ile çocuklarını vaftiz ederler. Bu hac merasimi; nehirlerde yıkanma, sancakların yıkanıp vaftiz edilmesi²⁵⁵,

²⁵¹ Yaşar Kaplan, *Günümüz Yezidiliği*, Van 2011, s. 75.

²⁵² Çağatay ve Çubukçu, *Age*, s. 221.

²⁵³ Taşgım, *Yezidi Bibliyografyası*, s. 27.

²⁵⁴ Çelik, *Age*, s.164.

²⁵⁵ "Laleş vadisinde bir kayadan çıkan su, Şeyh Adiy'in türbesinin eşiğinin altından geçer geçmez kutsallaşarak havuzumsu taç çukurda birikip zemzem adını alır. Zemzem suyunun akıp gittiği yere çıplak ayakla yaklaşan Yezidiler, el ve yüzlerini yıkamak suretiyle kendilerini vaftiz edilip kutsanmış saymaktadırlar." *Yezidilik*, (<http://www.dunyadinleri.com/yezidilik.html>) "Yezidiler yeni doğan çocuğu

rahiplerin dansları, mukaddes kabul edilen mezarlara kandil yakılması, kurban edilen bir öküzün etinin dağıtılması, özel yapılmış yemeklerin yenmesiyle kutlanır. Ayrıca bu hac sırasında saygı gösterilen ve şahıs isimleri verilen dut ağaçları ziyaret edilir. Çevreden tek ağaç dalı kesmek bile günahdır. Kutsal vadinin hiçbir yerinde ayakkabıyla dolaşmaz; kadınla cinsel ilişki kurulmaz ve içki içilmez.²⁵⁶

3.8. Yezidilerin Duaları

Yezidilerin güneş doğarken ve batarken ona doğru yönelerek dua okuma adetleri, güneşe ve aya taptıklarına dair yanlış bir telakkiye sebep olmuştur. Gerçekte bu duanın nedeni Yezidilerce Tanrı (Melek Tavus)'nın, "Ay ve karanlığın", ve "Güneş ve aydınlığın" efendisi olarak kabul edilmesidir. Yezidi duaları dört tanedir. Bunlar;

1. Sabah duası,
2. Evger duası: Bu duada sabahları okunur,
3. Güneş batışı duası: Bu duaya güneş duası da denir.
4. Aksam duası: Bu duaya şahadet duası da denir. Yatağa yatınca okunur. Bu dua Melek Tavus'a hitaben ve ayrıca yapıp yedi meleğe hitap edilir.²⁵⁷

3.9. Yezidilikte Tenasüh İnancı

Yezîdîliğin inanç esasları arasında ahirete inanmanın yanı sıra tenasüh inancı da yer almaktadır. Tenasüh, Yezidi dininin temelini teşkil eden önemli inançlarından biridir. Yezidiliğe göre, zaman zaman aziz bir şahsiyet bilinçli ya da bilinçsiz olarak dindar bir Yezidinin ruhu ile doldurulur. Sırası geldiğinde o kişi de bunu başka birine geçirir.²⁵⁸ Tenasüh inancı Kitab-ı Cilve'de Şöyle izah edilmektedir: "Eğer istersem öldürdüğüm kimseyi, ruhların tenasühü yolu ile bu dünyaya bir, iki veya üç defa gönderirim". Buradan hareketle, Yezîdîlerin ahiret inancını farklı yorumladıklarını söylemek mümkündür.²⁵⁹

Tenasühe inanan Yezidiler, insanı ruh ve beden olarak ikiye ayırmakta ve bedeni önemsiz görmektedirler. Onlara göre ruh esastır, beden ise sadece bir elbisedir.

---

bir hafta içinde, en çok da iki seneye kadar vaftiz ederler. Adi b. Musafir'in mezarı civarındaki bir suya çocuğu üç kere sokup çıkarmak suretiyle bunu yaparlar. " Çağatay ve Çubukçu, Age, s. 221.

²⁵⁶ Yezidilik, (<http://www.dunyadinleri.com/yezidilik.html>)

²⁵⁷ Yezidilik, (<http://www.dunyadinleri.com/yezidilik.html>)

²⁵⁸ Zehra Işık, "Yezidilik Teolojisi: Batman Yezidileri Örneği", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008)*, Bildiriler II, İstanbul 2009, s. 473-474; Işık, *Yezidilik Teolojisi*, s. 54-55.

²⁵⁹ Kılıç, *Agm*, s. 289.

Yezidiler beden kelimesine karşılık olarak ‘kiras’ kelimesini kullanmaktadırlar. Bu kelime ‘elbise’ anlamına gelmektedir. Yezidilerde ölüm ‘Kiras Guhartın/Guhastın’ olarak isimlendirilmektedir. Bu da ‘elbise değişimi’ anlamına gelmektedir. Ruhun yeni hayatında nasıl bir elbise giyeceği önceki hayatındaki yaşayış biçimi ile orantılıdır. Eğer iyi bir insan değilse, dünyaya özürlü ya da bir hayvan olarak da gelebilir. Kötüler köpek, domuz şeklinde tekrar dünyaya gelirler, iyiler yedi kez ruh değiştirirler, sonra insan olarak tekrar dünyaya gelirler, koyun, keçi, maral (ceylan), at gibi merhalelerden geçmek zorundadırlar. En son mertebeye tekrar insan olarak cisimlenirler.²⁶⁰

3.10. Ahiret Kardeşliği (Xweşka/Birê Axretê)

Bir Yezidinin birer şeyh, pîr, üstad (hostayê rûhani), mürebîye (merebî, mamostayê rûhanî) sahip olmasının yanında bir de ahret kardeşine de sahip olması gerekir. Böylece beş farz tamamlanmış olur. Ahiret kardeşliği, aralarında hiç kan bağı olmayan iki kişiyi yaşam boyu kardeş sayılması, bu iki kişinin birbirlerine karşı sorumlu olması ve birbirlerini koruyup kollamaya and içmeleri; Yezidilerin toplumsal dayanışmanın temellerini oluşturmaktadır. Kişi ahret kardeşi olarak hemcinsini ya da karşı cinsini seçme özgürlüğüne sahiptir.²⁶¹ Ayandan Mustafa Nuri, Yezidilerin 1872 Dilekçesine dayanarak her Yezidinin biri erkek diğeri kadın olmak üzere iki ahiret kardeşi olması gerektiğini söylemektedir.²⁶² Belli bir kasttan olma zorunluluğu olmamakla beraber, genel eğilim farklı kastlardan olması yönündedir. Ahiret kardeşlerinin birbirleriyle evlenmeleri kesinlikle yasak oldu için Ahiret kardeşlerinin birbirleriyle evlenmelerine hâlihazırda izin verilmeyen kastlardan seçmeye çalıştığı görülmektedir.²⁶³ Ahiret kardeşleri, her sabah birbirlerinin ellerini sıkmak zorundadırlar. Erkek yeni bir giysi aldığı anda, yakasının ahiret bacısı tarafından açılması gerekir. Ölümü halinde, din adamlarının nezaretinde söz konusu kardeşler cenaze işlemlerini yürütürler.²⁶⁴

²⁶⁰ Işık, “Yezidilik Teolojisi: Batman Yezidileri Örneği”, *Age*, s. 473-474.

²⁶¹ Fahriye Adsay, *Kültürel Sınırların Edilgen Taşıyıcıları, Kadınlar: Viranşehir Yezidileri Örneği*, Diyarbakır 2011, s. 46.

²⁶² Ayandan Mustafa Nuri, *Abede-i İblis Yezidi Taifesinin İtikatı, A'dâtı, Evsafı*, (Haz. Amed Gökşen), İstanbul 2013, s. 37.

²⁶³ Adsay, *Age*, s. 46.

²⁶⁴ Deniz Aydın, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Yezidilerinin Günümüzdeki Sosyal Konumu*, Diyarbakır 2007, s. 86.

3.11. Yezidilik'e Göre Yasaklanan Hal, Durum ve Hareketler

Yezidilik inancı kendi içinde bir dizi yasaklamayı ve düzenlemeyi barındırmaktadır. Çarşamba günleri²⁶⁵ banyo yapma yasağı, kadınların beyaz iç çamaşırı giyme zorunluluğu veya lahana ve marul yemenin yasaklanması gibi bir dizi yasaklar bu dinde yer almaktadır. Buna karşın inanç sistemi gibi gözükken bir dizi dini yasaklar da Yezidi cemaatinin ortak hafızasında saklanan ve kuşaktan kuşağa aktarılan rivayet ve öykülere dayalı kalmaktadır.²⁶⁶

Yezidilerde ahiret kardeşi ile evlenmek yasaktır. Farklı ruhani gruplar içinde de evlilik yasaktır. Bir baba kızının kocası öldüğü takdirde kızını altı kez evlendirebilir. Bir kız kocasını seçebilir. Seçince babasına haber vermelidir. Nikâh özel merasimle yapılır.²⁶⁷ Yezidiler eylül ayında evlenmeyi doğru bulmazlar ve bu ay evlerini tamir etmezler.

Yezidi kadınlar renkli ve ipekten elbise giyemez. Pamuktan dokunmuş beyaz elbise giymelidir.²⁶⁸ Yezidilerin mavi renkte elbiseler giymelerinin ve mavi rengin bu dinde yasak olmasının nedeni de sözlü anlatımla nesilden nesle geçen bir rivayete dayanmaktadır. Bu rivayete göre eskiden Yezidi kadınları tıpkı Arap kadınları gibi, sabundan kazanmak maksadıyla çivitle boyanmış mavi entari giyerlerdi. Ancak bir sabah köçeklerden biri tarikat şefinin huzuruna çıkarak o gece mavi rengin uğursuzluk belirtisi olduğu ve şeytanın hoşuna gitmediği yolunda bir vahiy aldığını söyler. Böylece mavi rengi yasak etmek, bu renkteki bütün giyecekleri ortadan kaldırmak, beyaz elbiseleri giymek yolunda karar alınır.

Yezidiler'in şiddetle riayet ettiği dini yasaklardan bir diğeri ise marul yeme yasağıdır. Yezidiler marul yememeye özen gösterirler; çünkü şeytanın taşlandığı zaman marul tarlasına saklandığına inanırlar.²⁶⁹ Ayrıca Bakla ve lahana da yemezler. Lahana yememe tutumu, Şeyh Âdi'nin oğullarından birinin Musul'da bir bahçede katledilmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Yezidiler, bahçedeki bir lahananın bu genci yaprakları arasına alıp sakladığına inanırlar. Bu yüzden Şeyh Âdi'nin "Musul'un lahanası, marulu bana haramdır" dediğine inanılmaktadır.²⁷⁰

²⁶⁵ Yezidilerin kutsal saydığı gün Çarşamba sayıldığı için bu yasak konmuştur.

²⁶⁶ Abca, *Age*, s. 37.

²⁶⁷ Çağatay ve Çubukçu, *Age*, s. 221.

²⁶⁸ Çağatay ve Çubukçu, *Age*, s. 222.

²⁶⁹ Abca, *Age*, s. 37.

²⁷⁰ Çelik, *Age*, s. 165.

Öte yandan tüm yasaklar sözlü anlatıma dayanmaz. Mushaf-ı Reş'e dayandırılan yasaklarda vardır. Yiyeceklerden baklanın yenmesinin yasak olması; balık, geyik ve horoz gibi hayvanların etinin yenmesinin yasak olması bu tür yasaklardandır.

Ayrıca Yezidiler'de hamam ve helalar, şeytanların oturdukları yerler olarak görüldüğünden bu tür yerlere gitmek yasaktır. Şeytan, kaykan (ip), şatt (sel), şer (fenalık), mel'un la'ne ve nal kelimelerini de söylemek bu dince konulan yasaklar arasındadır.²⁷¹ Bu gibi sözcüklerin ağza alınmalarının şiddetle yasaklanmasının nedeni şeytan kelimesi ile bu kelimeyi herhangi bir şekilde hatırlatan, benzer kelimeler olmalarıdır. Şeytan kelimesi, çok büyük saygı duyulan hatta tapınılan Melek Tavus'un ismi olduğundan ağza alınmadığı gibi, bu kelimeye söylenişi veya harfleri bakımından hatırlatan benzer kelimeleri kullanmak bile yasaklanmıştır.²⁷²

Tıraş olmak, bıyıklarını tamamen kesmek, başkasının tarak ve usturasını kullanmak yasaktır.²⁷³

Testi gibi, içinden su içilirken lık lık, veya glu glu sesler çıkaran kaplardan su içmek de Tanrı'ya saygısızlık sayıldığından yasaklanmıştır.²⁷⁴

Yezidi adetlerine göre bir başka ilginç yasakta Yezidiler'in bir seneden fazla bir yere gitmelerinin yasaklanmasıdır. Eğer giderse karısı boş olur. Bu durumda karısı başkasıyla evlenebilme hakkına sahip olur.²⁷⁵ Yezidi erkeğin Yezidi olmayan bir kadının suratına bakması yasaktır. Yezidi bir kadın başka din mensupları ile yemek yiyemez.

Yezidiler herkesin okumasını doğru bulmaz Okuma hakkı sadece Şeyh Hasan soyundan gelenlere aittir.

İslam dininde tüketimi yasak olan alkol konusunda ise Yezidi kültüründe herhangi bir yasak söz konusu değildir. Yezidilerin şarap ve diğer alkollü içecekleri tükettikleri ifade edilmektedir.²⁷⁶

Yezidilerin "çember" tabusu vardır. Bu, dairenin Yezidilerin kendilerini gerçekleştirilebilecekleri yer olarak kabul edilmesiyle ilintilidir. Nitekim böyle bir daire çizilmesi de ötekilerin Yezidilere karşı meydan okuması olarak algılanmaktadır. Dairenin dışına çıkmak küfr olarak algılanmakta, bu yüzden Yezidiler, daireden

²⁷¹ Kılıç, *Agm*, s. 461.

²⁷² Abca, *Age*, s.37-38.

²⁷³ Çağatay ve Çubukçu, *Age*, s. 219.

²⁷⁴ Abca, *Age*, s. 38.

²⁷⁵ Çağatay ve Çubukçu, *Age*, s. 222; Abca, *Age*, s. 38.

²⁷⁶ Açık Yıldız'dan Akt. Çelik, *Age*, s. 165.

çıkılmamak için direnmekte, ancak daireyi çizmiş kişi tekrar daireyi sildiği zaman dışarı çıkabilmektedirler. Dairenin silinmesi ise bir an bile olsa başka cemaatten birinin Yezidi kimliğini kabul ettiği anlamına gelir.²⁷⁷

3.12. Yezidilerde Sosyal Yapı

Yezidiler, müritler ve ruhaniler olmak üzere iki toplumdandır.

3.12.1. Müritler

Yezidi toplumunun en büyük kastini müritler oluştururlar. Her Yezidi, her gün elini öpmek, yanında şarapla orucunu bozmak, hacla ilgili her türlü hizmetini yerine getirmek mecburiyetinde olduğu bir şeyh ya da pirin mürididir. Köylerde çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşan müritlerin görevleri kendi üstlerindeki sınıflara hizmet etmek ve vergi vermektir.

Müritler din adamları dışında kalan topluluklardır. Bunlar aşiretlerden oluşurlar. Her bir aşiretin yerleşik olduğu bir bölgesi ve bölgelerinde isimleri vardır. Bu isimlendirme her bölge için var olan Sincak ya da Sancak ile daha belirgin bir hale gelmektedir. Sancaklar yedi adettir. Günümüzde üç adet Sancak faaldir. Bunlar ilkin Şeyhan, İkincisi Sincar üçüncüsü de Suriye, Türkiye, Kafkasya ve Avrupa Sancağı isimleriyle Kavvallar tarafından dolaştırılmaktadır. Bu sancaklarda yedi şeyhin adıyla bölgelere göre ayrılmaktadır: Şerafettin, Sincar; Fahrettin, Halep ve Mardin; Sicaddin Van; Şemsettin Tebriz ve Moskof; Şeyh Ebubekir Diyarbakır; Nasiriddin Şeyhan.²⁷⁸

3.12.2. Ruhaniler

Bunlara olağanüstü saygı gösterilir. Bazı hallerde ruhanilik irsi olarak kadınlara da geçebilmektedir. Ruhaniler (Rahip) aşağıdaki altı sınıfa ayrılmışlardır:

3.12.2.1. Şeyhler

Şeyh tabakası üçe ayrılmaktadır. Âdanîler; Şeyh Adî'nin soyundan gelenlere bu isim verilmektedir. Bu soydan gelenler arasında Şeyh Hasan, Şeyh Şerafettin gibi kişiler yer almaktadır. Şemsânîler; en eski geleneği sürdüren, Yezidilerin emir koludur.

²⁷⁷ Çelik, Age, s.165.

²⁷⁸ Ahmet Taşgın, "Yezidilerde Sosyal ve Dini Yapı", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008) Bildiriler*, C. II, İstanbul 2009, s. 454.

Katânîler; emir soyunun devam ettiği tabakadır. Pesmir bu soydan gelmektedir.²⁷⁹ Buradan da anlaşılacağı gibi Şeyhlerin Şeyh Adi'nin, müritlerinin veya kardeşlerinin soyundan olmaları gerekir. Şeyhler, beyaz bir elbise giyip, siyah bir sarık sararlar; evleri Yezidiler için mabet olarak kabul edilir. Okuma-yazma işleriyle uğraşırlar, cenaze törenlerini yönetirler. Oruçta, bayramlarda, evlenmelerde ve sünnet merasimlerinde de görev yaparlar.

3.12.2.2. Pirlar

Şeyhlerden sonra Yezidilere yol gösteren yaşlı ruhanilerdir. Elbiseleri siyah olup başlarına siyah veya kırmızı tüylü sarık takarlar. Hacca gelenlerin yiyecek, içecek ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması bunların görevi olup dini törenlerin düzenlenmesinde şeyhlere yardım ederler. Şeyhler ve pirlar, dokunulmazlık haklarına sahip ruhani reislerdir. Vazifeleri, müritlerini ve cemaatlerini kötülükten uzak tutmaktır. Bayram günlerinde, oruçlarda, evlenme ve ölümlerde, vaftiz, sünnet ve hastalıkların tedavisindeki dini görevleri yerine getirirler.

İran Gorani Kürtlerinde de Pir inancı mevcuttur. Hatta Gorani Kürtleri Zerdüş inancın izlerini taşıyan ritüellerle 21 Ocak-20 Şubat arasında (Kürt takviminde Rebendan ayı) Pir Şaliyar anması yapılır. Bu ayın 10. Günü ise Pir Şaliyar merasimi yapılmaktadır.²⁸⁰

3.12.3. Fakirler ve Karabaşlar

Sadaka ile dünyevi zevklerden kaçınan Fakirler, aileler arasında arabulucu ve barışı sağlayıcı olarak Yezidi toplumunda görev yaparlar.

3.12.4. Kavvalar

Bunlar Şeyh Adi b. Musafir'in türbesi civarında oturan görevlilerdir. Dini bayramlarda ve dinsel törenlerde ilahiler söyleyip çalgı çalarak ruhanilere hizmet ederler. Kavvallar, Yezidiler arasında birliği sağlamak, imanı kuvvetlendirmek ve köy halkının verdiği zekâtı toplamak amacıyla Yezidi sancakları (Melek Tavus'un heykeli) ile yılda bir defa köyleri dolaşırlar.

²⁷⁹ Taşgın, “Yezidilerde Sosyal ve Dini Yapı”, *Agm*, s. 454.

²⁸⁰ Mehmet Sait Taşkiran ve Umut Kaçar, “İran Gorani Kürtleri Pirlarin Düğünü”, *Atlas Aylık Coğrafya ve Keşif Dergisi*, S. 240, Mart 2013, s. 48.

3.12.5. Kuçekler

Irak 'ın Laleş bölgesinde oturan Kuçeklerin sayıları azdır. Şeyh Adiy'in türbesinde hizmet ederler. Kavvallara yardımcı olarak köylere gezilerde, sancakları (Melek Tavus heykeli) taşırlar.

3.12.6. Çömezler (Avhan veya Avanlar)

Ruhanilerin en alt tabakasını oluşturur. Şeyh Adî'nin türbesinin bakım ve temizliğinden sorumludurlar. Dini yapının hiyerarşik zirvesinde biri Sayh Nasir olarak adlandırılan dini, diğeri de Mirza-Beg veya Amir al-Umara denilen dünyevi islere bakan iki reis bulunur. Sayh Nasir en üstün (Mir-i Sayhan) şeyh olup en yüksek manevi makamı temsil eder. Mukaddes yazıları en iyi onun bildiğine, tefsirlerinde hiç yanılmayacağına inanılan Sayh Nasir'in evi, Şeyh Adî'den sonra Yezidilerce en kutsal yer sayılır. Yezidilere, Yezidilikten çıkarma cezası yalnızca Sayh Nasir tarafından verilebilir. Mirza-Beg, Yezidilerin emiri olup en yüksek siyasi makamı temsil eder. Bütün dünyevi işlerde verdiği kararlar kesindir. Yezidi halkını, dışarıda temsil etme yetkisine sahiptir. Yezidilerde emirlik, babadan oğula geçmektedir.

Geleneksel Yezidi dini geleneği; Şeyh Adî b. Müsafir tarafından kurulmuş olan Adevi tarikatının tecrit, baskı, etkileşim, toplumsal yapı gibi sebeplerden dolayı aşamalı bir şekilde İslam'dan uzaklaşmasıyla beraber yeni bir din haline gelmiş ve eski folklorik birçok unsur bu yeni dinde önemli bir yer edinmiştir. Geleneksel Yezidi dini geleneği genel olarak Senkretik (bağdaştırmacı), esoterik (batını-gizemci), etnosentrik (soy-klan merkezli) bir hüviyet kazanmıştır. Buna göre Tanrı'nın birliğini ve yüce kudretini kabul etmekte ve kendilerinin Tanrı ve Melek Tavus'u ilk olarak gerçek manada hakkıyla tanıyan topluluk olduklarına inanmaktadırlar. Yezidi milletinin, Melek Tavus'un sırrı olduğuna inanmakta ve bununla beraber Tanrı ve Melek Tavus'un güç ve kudretinin birçok azizde yer ettiğine inanmaktadırlar. Bundan dolayı aziz, havas, kalender ve evliyalar onların nazarında büyük bir mertebeye sahiptirler. Bu azizlere ait mezar, yatır ve mekânlar kutsiyet kazanmakta ve bu mekânlar etrafında onlar için bayramlar kutlanmakta ve çeşitli merasimler düzenlenmektedir.

Geleneksel Yezidi dini geleneği modernite karşısında değişime uğramak zorunda kalmıştır. Bu değişim kendi doğallığı içerisinde kısmen ani, kısmen de zamana yayarak ilerlemiştir. Tarihi şartlar içerisinde dini bir inanç haline gelen uygulamalar bu değişim karşısında yok olurlarken kimi inançlar revize edilerek devam ettirilmektedir. Yezidi

toplumunu yok olmaktan koruyan hiyerarşik ve sınıfsal toplumsal yapı varlığını hala devam ettirmektedir. Batılı toplumlar arasında yaşayan yeni nesillerin bu yapıyı koruyamayacakları ve asimile olacakları düşünülmektedir. Yezidiliğin modern dünyada ayakta tutabilmek için keskin inanç ve uygulamalar terk edilmektedir. Bundan dolayı şekli ibadet ve merasimlerin uygulanma alanı oldukça sınırlanmıştır.²⁸¹

---

²⁸¹ Kaplan, *Age*, s. 150-151.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. OSMANLI DEVLETİ'NİN ZORUNLU ASKERLİK UYGULAMASI

4.1. Osmanlı'da Zorunlu Askerlik

Osmanlı idaresinde Musul ve Diyarbakır'ın da içinde bulunduğu kimi eyaletler has ile idare ediliyordu ve bu eyaletlerden salyâne (yıllık) alınmıyordu. Osmanlı toprak sistemi içerisinde bu salyâne alınmayan mîrî toprakların önemli bir bölümü savaşlarda yararlılık göstermiş olan kişilere verilen dirliklere ayrılmıştı. Bu dirliklerde kendi içerisinde elde edilen gelire göre has, zeamet ve timara ayrılmış olup; Has Voyvodası, Zeamet Zaîmi ve Tımar Sahib-i Arzı elde ettikleri gelir üzerinden devlete cebelü denilen silahlı ve zirhli asker yetiştirmek zorundaydılar. Eyaletlerin güvenliği bu askerler sayesinde sağlanırken savaş zamanı da bu askerler Osmanlı ordusuna katılıyordu.

Eyalet askerleri yalnızca Müslüman olanlardan seçiliyordu. Gayr-i Müslîmler ise İslam hukukuna göre askerlikten muaf tutulmuştur. Askerlik yapmama karşılığı Kur'an-ı Kerim ile Sünnet'ten kaynaklanan Şer'î Vergilerden (Tekâlif-i Şer'iyye) olan cizye vermekle mükellef kılınmışlardır. İslâm hukukuna göre cizye, devletin, Müslüman tebeadan aldığı zekât karşılığıdır denebilir. Zira Müslüman olmayan tebeayi cizyeye bağlamakla, devlette bir denge sağlanmış bulunuyordu. Gayr-i Müslîmler, Müslümanlarla aynı haklardan faydalanmakta ve aynı ölçülerde devletin imkânlarından yararlanmaktaydılar. Bu sebeple, Müslümanların ödediği zekâta karşılığını, askerlik hizmetleri yapmamaları ve korunmalarının bedelini devlete cizye yoluyla ödemeye mükellef kılınmışlardı. Osmanlı Devleti'nde cizye vermekle yükümlü tutulan kimseler ise sadece ergenlik (bulûğ) çağına gelmiş akil ve vücutça sağlam olan erkeklerdir. Ayrıca sadaka ile geçinen rahipler, çalışamayacak derecede bir rahatsızlığı olup fakir düşenler, 14-75 yaşlarından küçük veya büyük olanlar ile kadınlar cizyeden muaf tutulmuştur.

Osmanlının önemli bir asker gücünü karşılayan Eyalet askerleri XVI. Yüzyıl itibariyle bozulmaya başlamıştır. XVII. Yüzyılda hizmet bölüklerinin kaldırılmasıyla tımarlı sipahiler geri hizmetlerde kullanılmaya başlanılmıştır. Tımarlı sipahi askerinin azalması neticesinde valiler kapılarında besledikleri derme çatma levend, sarıca, sekban

gibi kuvvetlerle bunların yerlerini doldurmaya çalışmış buda devletin dirlik ve düzenini bozan celâli denen eşkıyalar grubunun ortaya çıkmasıyla neticelenmiştir.²⁸²

II. Mahmut'un önce Nizam-ı Cedit Ocağı yerine kurduğu Sekban-ı Cedit Ocağı Yeniçeri ayaklanması sonucu kapatılması ve akabinde padişahın kurduğu Eşkinici Ocağına Yeniçerilerin "Eğitim İstemezuk" diyerek ayaklanması, 1826'da Vakay-i Hayriye ile Yeniçeri Ocağının kapatılması ile neticelenmiştir. Yeniçeri Ocağı yerine Asakir-i Mansurey-i Muhammediye Ocağı kurulmuştur. Osmanlı topraklarında yaşayan askerliğe elverişli erkeklerin sayısını belirlemek için 1831 yılında ilk defa nüfus sayımı yapıldıysa da merkezden uzaklaşıldıkça sağlıklı bir nüfus sayımından ne yazık ki söz edilemez.

Bu dönemde özellikle Güney ve Doğu Anadolu'da aşiretler nedeniyle iç güvenlik daha da sarsılmış bulunuyordu. Birçok aşiret, nüfus sayımını yaptırmak istememiş, yenilik hareketlerinden kuşkulanan derebeyiler, devleti uzun yıllar uğraştırmışlardır. Örnek verilecek olursa; Dersim ve Hani dolaylarında başlayan bu tür bir isyanı (1830-1834) Sivas valisi Reşit Paşa güçlkle bastırdıktan sonra göçebe aşiretlerden bir kısmını mecburî iskân'a tabi tutmuştur. Bu Paşa doğuda irili ufaklı birçok isyanı bastırdıktan sonra Revandız'da isyan eden Bey'in üzerine yürümüş, onu da yenip dönerken Diyarbakır yakınlarında hastalanarak ölmüş, yerine atanan Hafız Paşa'da isyancılarla uğraşmış, özellikle Sincar ve Akçadağ taraflarında başkaldırmış Yezid'leri tenkilde başarılı olduğu için Padişah tarafından taltif edilmiştir.²⁸³

Kısa sürede eyaletlerde asayişsizlikler baş göstermesi nedeniyle 1834 yılında Asakir-i Redife-i Mansure (Yedek Birlikler) oluşturulmuş ise de tam manasıyla istenilen verim alınamamıştır.

26 Şaban 1255 (3 Kasım 1839) yılında Mustafa Reşit Paşa tarafından okunan Gülhane Hattı Hümayunu olarak veya Tanzimat-ı Hayriye olarak bilinen fermanın okunmasıyla askerlik tüm Osmanlı tebaası için bir vatan görevi haline getirilmiştir. Fermenda askerlik şu şekilde geçmektedir:

"... asker maddesi dahi ber minval-i muharrer mevadd-ı mühimmeden olarak eğerçi muhafaza-i vatan için asker vermek ahalinin farize-i zimmeti ise de şimdiye kadar cari olduğu veçhile bir memleketin aded-i nüfusu mevcudesine

²⁸² Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 1998, s. 58.

²⁸³ Takvim-i Vekayı, defa 157'den Akt. Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın İlânı Sırasında Anadolu'da İç Güvenlik" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 13, S. 24, Ankara 1979, s. 51-52.

bakılmıyarak kiminden rütbe-i tahammülünden ziyade ve kiminden noksan asker istenilmek hem nizamsızlığı ve hem ziraat ve ticaret mevadd-ı naftiasının ihlâlini mucip olduğu misullü askerliğe gelenlerin ilanihayetül ömür istihdamları dahi füturu ve kat-ı tenasülü müstelzim olmakta olmasıyle her memleketten lüzumu takdirinde talep olunacak neferat-ı askeriye için bazı usul-i hasene ve dört veyahut beş sene müddet istihdam zımmında dahi bir tarik-i münavebe vaı ve tesis olunması icab-ı haldendir. ...”²⁸⁴

Sadeleştirilmiş:

“Askerlik önemli konulardandır. Vatanın korunması için ahalinin asker vermesi kutsal bir görevdir. Ancak, şimdiye kadar olduğu gibi memleketin çeşitli bölgelerinin nüfusuna bakılmıyarak, kimisinden kaldırabileceğinden fazla, kimisinden ise az asker istenmiştir ki, bu ise hem düzensizliğe sebep olmakta, hem de tarım ve ticaret gibi işleri aksatmaktadır. Kaldı ki, askere gelenlerin, hayatlarının sonuna kadar askerlik yapmak zorunda olmaları kendilerinde ruhi yorgunluk meydana getirmekte ve nüfusun azalmasına sebep olmaktadır. Bu yüzden, her bölgeden gerektiği vakit istenecek asker için bazı iyi usuller kabul edilmesi ve askerliğin dört ya da beş sene süre ile münavebeli olarak yürütülmesi gereklidir.”²⁸⁵

Abdurrahman Şeref Efendi; Tanzimat fermanı öncesi askerliğin vatan görevi haline gelemediğini, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra oluşturulan yeni ordunun esaslı bir düzene kavuşturulamadığını, Askere alma usulünün çok sert olması ve askere gidenlerin terhis olma ümitleri olmadığı için Asker toplama memurları geldiği zaman gençlerin köylerinden kaçtıkları ya da saklandıklarını Tanzimat-ı Hayriye: Tahlili makalesinde anlatmaktadır. Tanzimat ona göre askerlik anlamında bir düzen getirecek, uzun süre asker olmayan kişiler ziraat ve ticaret gibi işleriyle meşgul olabileceklerdi.²⁸⁶

Nitekim Tanzimat Fermanı merkezi otoritenin zayıf olduğu yerlerde hemen uygulanamamıştır. Kimi yerlerde merkeze uzaklık kimi yerlerde ise özel durumların varlığı sebebiyle Tanzimat Fermanı uygulanması gecikmiştir. Söz gelimi; Diyarbakir Eyaletinde Tanzimat tam altı yıl sonra 1 Mart 1845’de uygulanmaya başlamıştır. Takvim-i Vekayi’ye göre: “Defterdar olarak ise Osman Beğ tayin edilmiştir. Diyarbakir

²⁸⁴ I. Tertip Düstur, C.I’den Akt. Suna Kili ve A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, İstanbul 2000, s. 22.

²⁸⁵ Mehmet Aktel, “Tanzimat Fermanı’nın Toplumsal Yansıması” *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 3 (Güz), Isparta 1998, s. 182.

²⁸⁶ Abdurrahman Şeref, “Tanzimat-ı Hayriye: Tahlili” *Tarih Musâhabeleri*, İstanbul 1339, s. 56-57.

Müşiri İsmail Paşa'ya ise bu durum bir emr-i âli ile bildirilerek, tüm eşraf ve vücuhun huzurunda okunup halka ilan edilmiştir. Müşir ve Defterdar'm Tanzimat'ın uygulanmasından dolayı halkın memnuniyet ve teşekkürlerini bildiren cevaplar ise Anadolu Ordusu Hümayunu Müşiri Rüstem Paşa tarafından Padişah'a bildirilmiştir."²⁸⁷ "Fakat Tanzimat'ın gereklerinin uygulanması üzerine Akçadağ ahali tarafından bazı istenmeyen ve huy edinilmiş davranışlar görülmüş ancak kısa bir süre sonra pişman olarak Tanzimat'ın uygulanmasını kabul ettiklerinden asayiş tekrar sağlanmıştır."²⁸⁸ Yine Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı Malatya Sancağı Kaymakamı Hacı Haşan Ağa, Arabgir Sancağı Kaymakamı Ahmed Tevfik Efendi ve Behisni Sancağı Kaymakamı Şakir Beğ, memuriyetlerindeki başarısızlıkları nedeniyle azl ve tebdil edilmişlerdir.²⁸⁹ Ayrıca bir süre sonra Diyarbakır Müşiri İsmail Paşa'da uyguladığı "...usûl ve meslek-i âdilesi devlet-i âliyye ber-vechle tevâfuk itmemek..." sebebiyle azl ve tebdil edilmiştir.²⁹⁰ Görüldüğü üzere Tanzimat'ın esaslarının uygulanmasına titizlikle gayret edilmiş, memuriyetlerinde başarısız ve ehliyetsiz olanlar derhal azl edilerek halkın tepkisi önlenmeye çalışılmıştır.

Tanzimat'ın tüm reform uygulamalarının kaynağı olan Meclis-i Vâla'nın, 1849 tarihinden itibaren işlerinin yoğunluğu karşısında yetersiz kalması ve verimli çalışmaması nedeniyle yeni bir müessesenin kurulması fikri ortaya atılmıştır. Yapılan çalışmalardan sonra 26 Eylül 1854 tarihinde, halkın durumunu düzeltmek, refahım artırmak ve ülkenin mamur hale getirilmesi için ihtiyaç duyulan kanun ve nizâmları yapmak üzere Meclis-i Tanzimat adıyla yeni müessese kurulmuştur.²⁹¹

Osmanlı Devleti içişlerine karışılmasını önlemek ve Paris Konferansında Rusya'ya karşı İngiltere, Fransa gibi devletlerin desteğini almak için Islahat Fermanını 11 Cemaziyülahir 1272 (28 Şubat 1856) tarihinde ilan etmiştir. Islahat Fermanıyla zorunlu askerliğin kaldırılarak, Gayr-i Müslimlerin bedelini ödemek (Nakd-i Bedel) suretiyle askerlikten muaf olması yer almıştır.

Islahat Fermanının Askerlikle İlgili Maddesi şu şekildedir:

"... Velhasıl bu kavanin-i nizamiye hasıl olmadıkça tahsil-i kuvvet ve manat-ı seniyyemden vazı kılınan nizamat-ı inzibatiyeye muvafık olan mu- amelatten

²⁸⁷ Takvim-i Vekâyi, def'a 288, (5 C 1261 / 11 Haziran 1845)'den Akt. Erdoğan Keleş, "Tanzimat Dönemi'nde Rüşvetin Önlenmesi İçin Yapılan Düzenlemeler (1839-1858)" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 38, Ankara 2005, s. 267.

²⁸⁸ Takvim-i Vekâyi, def'a 289, (19 C 1261 / 25 Haziran 1845)'den Akt. Keleş, *Agm*, s. 267.

²⁸⁹ Takvim-i Vekâyi, def'a 292, (7 L 1261 / 9 Ekim 1845)'den Akt. Keleş, *Agm*, s. 267-268.

²⁹⁰ Takvim-i Vekâyi, de'fa 293, (8 Za 1261 / 8 Kasım 1845)'den Akt. Keleş, *Agm*, s. 268.

²⁹¹ Keleş, *Agm*, s. 273.

maada hiçbir gûna mücazat-ı cismaniye ve eziyet ve işkenceye müşabih kaffe-i muamele dahi kamilen lağv ve iptal kılınması ve bunun hilafında vuku bulacak hareket şediden men ve zecrolunacağından maada bunun icrasını emreden memurin ile bilfiil icra eyleyen kesamn dahi ceza kanunnamesi iktizasınca tekdir ve tedip olunması ve Darüssaltanat-ı seniyyem ve eyalet ve bilâd ve kurada umur-ı zaptiyenin tanzimi maddesi asude-i hal olan kaffe-i tebaa-i mülukaneme kendi mal ve canlarının muhafazasına sahihen ve kaviyyen emniyet verecek surette tanzim kılınması ve verginin müsavâtı tekalif-i sairinin müsavâtını mucip olduğu misillu hukukça olan müsavât dahi vezaiifçe olan müsavâtı müstelzim olduğundan Hıristiyan vasir tebaa-i gayrimüslime dahi ehal-i İslâm misillû husse-i askeriye itası hakkında muahharan verilen karara inki- yat mecburiyetinde bulunması ve bu hususta bedel vermek veya nakten akçe itasıyle hizmet-i fi'liyeden muaaf olmak usulünün icra olunması ve İslâmdan maada tebaanın sunufi içinde suret-i istihdamları hakkında nizamâtı lazıme yapılıp müddet-i kalile-i mümkinde zarfında neşru ilan kılınması ...”²⁹²

Zorunlu askerliğin kalkmasına rağmen İslam dininde olmayan her grup bu imkândan yararlanamamıştır. Yukarda bahsettiğimiz gibi Yezidilerin Osmanlı idaresinde yaşadıkları en büyük memnuniyetsizlik askerlik meselesindedir. Gayr-i Müslümler gibi askerlik yapmak istemedikleri zaman ilk önce buna müsaade edilse de daha sonra zorla askere alma ve dinden dönmüş sayıldıkları için Müslümanlaştırma faaliyetleri başlayacaktır. Bu nedenle Aşiretlerin etkili olduğu bölgelerde Osmanlıya karşı İngiliz yaklaşması başlamıştır.

Abdülhamid’in Şeyhülislâmı Cemalettin Efendi şöyle demektedir:

“Padişah'ın hükümranlığı altında bulunan ülkelerin, genişliği ve coğrafi konumlarının ne kertede önem taşıdığını belirtmeye gerek yoktur. Bu ülkelerin sakinleri ise ırk, mezhep, mizaç ve âdetler bakımından birbirlerinden ayrı unsurlardan oluşmuşlardır. Yine, daha önceleri eğitim ve öğretimin her yana yayılmamasından ötürü, bu insanların medenî yetenekleri, içinde bulunduğumuz çağın gelişme düzeyine erişememiştir. ... Örneğin Yemen, Hicaz, Şam ve Irak'ı da içine alan Arabistan'ın, Arnavutluk ve Kürdistan'ın diğer vilayetler gibi yönetilmesine şu anda imkân olmadığı kesinlikle kabul edilmesi gereken bir gerçektir. Çünkü geniş toprakları olan Yemen ile Hicaz'ın ahalisi yalnızca Müslüman ve çoğunluk itibarıyla da medenîlikten yoksun Araplar'dan ibaret olduğundan, bunların ahkâm-ı şeriyyeden başka yasalara, askere alınmaya ve bunun gibi çeşitli

²⁹² I. Tertip Düstur, C. I'den Akt. Kili ve Gözübüyük, Age, s. 27-28.

yaptırımlara itaat etmeyecekleri şimdiye kadar edinilen tecrübelerle bilinmektedir. Arnavutlar, Hıristiyan Malisörler, Anadolu'nun dağlık ve ıssız yerlerinde yaşayan Kürtler ve Suriye'deki Dürzîler de yaratılış itibarıyla zeki ve cesur olmakla birlikte, çoğu eğitimden yoksun olduklarından, yürürlükteki yasaların diğer vilayetlerde olduğu gibi bunlara da tamamen uygulanması hem güç hem de zararlı olacaktır. Bu bakımdan şiddet göstermek ve zora başvurmak gibi geçici önlemler yarar sağlamayacağı gibi birçok güçlük ve mahzurlar doğuracağı da benzer örneklerde açıkça görülmektedir.”²⁹³

Her ne kadar Osmanlı Devleti savaşlar ve yenilgiler nedeniyle “en uzun yüzyılımı” yaşıyor olsa da Merkezi otoriteden uzak bölgeler bu duruma seyirci kalmayı tercih etmiştir. Dönemin önemli gücü olan İngiltere askerlik meselesini kendi lehine çevirerek Osmanlının içişlerine karışmakla kalmamış, Osmanlı idaresine ve yerel yönetimlere karşı memnuniyetsiz olan grupları da Osmanlı devletinden koparmak adına faaliyetlere başlamıştır.

4.2.Yezidiler’in Askerlik Meselesi ve İngiliz-Yezidi Yakınlaşması

İslam hukukuna göre dünya üzerindeki insanlar din bakımından iki ana gruba ayrılmaktadır. Bunlardan Müslümanlar bir grubu oluştururken, Müslüman olmayan topluluklar ise kendi içinde iki ana gruba ayırmıştır: Müşrikler (Putperestler) ve Ehl-i kitaplar (Kitabîler). Müşriklerin İslâm devleti topraklananda yaşayabilmesi ancak Müslüman olmalarıyla mümkün kılınmıştır. Müslüman olmayanların ülkeyi terk etmesi veya ölüm cezasına çarptırılması gerekmektedir. Ehl-i kitaplar; İslâm egemenliğinde yaşıyorsa, Ehl-i zimmet veya kısaca Zimmî adıyla anılmaktadır. İslâm Hukuku genellikle dört din mensubunu Ehl-i kitap saymıştır. Bunlar: Musevîler, Mecusiler, Sabiîler ve Hıristiyanlar’dır.²⁹⁴ Burada da görüleceği gibi İslam hukuku genel bir çerçeve çizmiştir. İslam mezhepleri zimmîler hakkında farklı görüşler öne sürdükleri gibi görüşlerinin yetersiz kaldığı yerde zimmîler dışında kalanları da dinden dönmüş (bozulmuş, sapkın) saymıştır. Özellikle Yezidiler bu gruptandır. Yezidilerle ilgili 1724 tarihinde fetva veren (Behcet-ül-fetâvâ) Abdullah Efendi er-Rubtaki; Yezidiler’in bu inançlarının açık ve seçik bir şekilde küfür olduğunu şu şekilde vurgulamıştır:

²⁹³ Cemalettin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, (Haz. Selim Kutsan), İstanbul 2005, s. 25.

²⁹⁴ Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bazı Sorunlar ve Günümüze Yansımaları*, Ankara 2002, s. 8.

“... Bağdâdda birçok kimse, kendilerine müslimân dedikleri hâlde, harâma halâl diyor, güneşe tapıyor ve İblîse ta’zîm ediyorlar. Ülül-emre isyân edip, buldukları yerde, başkanları ile birlikde, küfr ahkâmını yapıyorlar. Buldukları yer, (Dâr-ül-harb) olur. İslâm askeri bunlarla harb edip, erkekleri müslimân olursa öldürülmez. Kadınları irtidâddan vaz geçip müslimân olurlarsa, câriye olarak vaty halâl olur.”²⁹⁵

Zimmî olarak değerlendirilmeyen Yezidilerin özellikle Osmanlının son dönemlerinde dine döndürme çabaları arşiv belgelerine yansımıştır:

“Bâb-ı Âlî

Dâ’ire-i Sadâret

Âmedî-i Dîvân-ı Hümâyûn

Musul vilâyetinde bulunan Yezîdiler’e akâ’id-i İslâmiyye telkîni zımnında ber-mantûk-ı emr ü fermân-ı hümâyûn bâb-ı vâlâ-yı Meşîhat-penâhîden ta’yîn kılınan hâce efendilerle berâber gidecek olan Binbaşı Abdülkadir ve Kolağası Mehmed Hilmi efendilerin harc-ı râhları için muhâberât cereyânıyla bunların azîmetleri te’ehhür eylemekde idüğü mesmû’-ı âlî olduğundan mezkûr harc-ı râhun hemen i’tâ etdirilmesi emr ü fermân buyurulduğunu mübellîğ tezkire-i husûsiyye-i devletleri alındı. ...

Fî 9 Cemâziye’l-âhire sene [1]308

Fî 8 Kânûn-ı Sâni sene [1]306

Sadr-ı a’am Mehmet Kâmil”²⁹⁶

1892 yılında Yezidilerden gecikmiş vergileri almak üzere bölgeye gönderilen Ömer Vehbi Paşa Seyhan Emirine bir ultiatom göndermiştir: Buna göre Emirler, Tarikat üyeleri ya Kur’an tarafından onaylanan bir dine gireceklerdi ya da bütün müritlerinin kılıçtan geçirilmesini göze alacaklardı. Seyhan Emiri Prens bu emiri reddetmiştir. Bunun üzerine Şemmarların ve Kürtlerin yardımıyla, Ömer Vehbi Paşa, Sincar’ı ve Şeyhanı istila etmiş ve son kişisine kadar bütün halkı yok etmeye karar vermişti. Bu katliamdan kurtulmak için 15 bin Yezidi’nin din değiştirdiği söylenmektedir.²⁹⁷

²⁹⁵ Er-Rubtaki’dan Akt. Hüseyin Hilmi Işık, “Bozuk Dinler” (<http://www.tamilmihal.de/kitap/2-21-samaniler-behailer-ahmediyye-durziler-yezidiler-selefiler>)

²⁹⁶ BOA. Y. A. HUS, nr. 243/23; Akt. BOA, *Musul ve Kerkük Arşiv Belgeleri*, s. 208-209.

²⁹⁷ Roger Lescot, *Yezidiler, Din Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri Üzerine Alan Araştırması*, (Çev. Ayşe Meral) İstanbul 2009, s. 116.

Zorunlu askerlikle beraber Yezidiler dinden dönmüş bir grup olarak kabul edildiği için askere alınmaları gündeme gelmiş, Gayr-i Müslim sayılmadıkları için de nakd-i bedel uygulamasından yararlanmalarına izin verilmemiştir. Yezidilerin askerlik konusuyla ilgili yaşadığı sıkıntılar İngiliz misyonerlerinin gözünden kaçmamış ve bu vesile ile her fırsatta Osmanlı Devletinin içişlerine müdahale etmişlerdir.

1839 tarihli Tanzimat Fermanının tüm Osmanlı vatandaşlarına zorunlu askerlik getirmiş olsa da merkezden uzaklık nedeniyle 1845 yılına kadar Musul ve Diyarbakır'ın da içinde bulunduğu bölgelerde uygulamaya konulamamıştır. Yezidiler, Kürt asilerin kendilerine karşı giriştikleri saldırılarla uğraştıkları gibi bu tarih itibariyle bir yandan da zorunlu askerlik meselesinin çözümü ile uğraşmak zorunda kalmışlardır. Söz gelimi Osmanlı'ya karşı Bohtan merkezli bir ayaklanma çıkaran Bedirhan Bey bir Kurban Bayramı Yezidileri toplayıp, İslam dinine girmeyi kabul etmedikleri için elleriyle kurban keser gibi kesmiştir.²⁹⁸ Bu trajedinin yaşandığı 1846 senesinde Yezidilerin İngiliz himayesine girmeye başladıkları görülmektedir. Henry Layard İngilizlerin bu iş için görevlendirdiği Musul temsilcisiydi. İngilizlerin dikkatini çeken şey ise Yezidilerin mutsuzluğu olmuştur.²⁹⁹ 1847 yılında bir Yezidi yedek kuvvetiyle takviye edilen Osmanlıların Bedirhan Bey'i yakalayıp Girit'e sürgüne göndermesiyle Güneydoğu Anadolu ve Musul bölgesinde devlet otoritesi tekrar güçlenmişti. Osmanlı devleti bölgede yayınladığı yönetmeliklerle vergi yükümlülüğü ve zorunlu askerlik getirmesi üzerine mükellefiyeti getirmiştir. 1849'un başında Yezidiler; bir dini önderleri ve Diyarbakır Eyaletinden dört aşiret reisiyle birlikte, askeri yükümlülüklerini Hıristiyanlarla aynı şekilde yerine getirme hakkını, adaleti ve hoşgörüyü belirten bir dilekçe yazmışlar ve bunu İngilizlerin Musul Konsolosluğu aracılığıyla Sadrazama sunmuşlardır.³⁰⁰ Layard'ın Yezidilerle ilişki kurması Yezidiler açısından olumlu sonuçlar vermiştir. Daha sonra İngiliz büyükelçisi Stradford'un müdahalesi sayesinde İstanbul'dan Yezidiler'in askerlikten muaf tutulmalarını sağlayan bir ferman çıkartılmıştır.³⁰¹

Layard, Ninova ve Babil Kitabında fermanla ilgili şöyle demektedir:

“Bu ferman Yezidileri bütün yasadsız yükümlülüklerden kurtarıyor ...

Dinlerine tam anlamıyla sahip çıkmalarını garanti ediyor ve onları imparatorluğun

²⁹⁸ Rassam'dan Akt. John S. Guest, *Melekē Tawus ve Mishefa Reş'in İzinde*, (Çev. İbrahim Bingöl) İstanbul 2012, s. 171.

²⁹⁹ Abca, *Age*, s. 77.

³⁰⁰ Guest, *Age*, s. 182.

³⁰¹ Lescot, *Age*, s. 116.

idaresi altında yaşayan diğer mezheplerle aynı konuma sokuyordu. Bundan başka orduda da, dini görevlerine sıkı bir biçimde uymalarıyla bağdaşmayan hizmetlerden kurtulacakları sözünü veriyordu."³⁰²

Bunun üzerine Hüseyin Bey, Şeyh Nasır ve 28 Yezidi Aşireti Reisi sadrazama Ekim 1849 tarihli bir teşekkür mektubu yazmışlardır. Bu mektupta Sultana olan sadakatlerini teyit ederek, tıpkı bir zamanlar atalarının IV. Murat ordusunda askerlik görevlerini yapmış oldukları gibi kendilerinin de bu görevi yapmaya hazır olduklarını belirtiyorlardı. Bununla birlikte önceki çatışmalarda büyük oranlarda adam kaybettikleri için orduya adam vermek yerine gelecek beş yıl için vergilerini ödemelerine izin verilmesini rica ediyorlardı. Daha sonra askeri hizmet görevini kabul edeceklerdi. Ama Yezidiler'in bağımsız birimlerden oluşmasını ya da Müslüman askerler arasına sokulmaktansa Hristiyan askerlerle beraber askerlik görevlerini tercih ettiklerini bildiriyorlardı.³⁰³ Bu Ferman ile Yezidiler tarihlerinde ilk defa dini bir grup olarak değerlendirilmiş ve Gayr-i Müslimlerin yararlandıkları haklardan yararlanabilmişlerdir. Onlar için büyük bir gelişme olan bu duruma ulaşmalarında hiç kuşkusuz İngilizlerin payı büyüktür.

1856 yılında Islahat Fermanı yayımlanmış bu Ferman ile Gayr-i Müslimlerin nakd-i bedel karşılığında askerlik hizmetinden muaf tutulması kimi aksaklıklara rağmen Yezidi taifesini de kapsamıştır. Askerlik hizmetine girmemek için daha önceden Rusya'ya kaçan Yezidilerin 1865 tarihinde bedel-i nakdiye vermek karşılığında yeniden Osmanlı ülkesine gelmek için Erzurum Vilayeti Kaymakamlığı aracılığıyla başvuruda buldukları görülmektedir.³⁰⁴

1869 tarihi itibarıyla Osmanlı, Tabiyet-i Osmani Kanunu'nu çıkarmış ve Osmanlı idaresi altında yaşayan bütün herkesi din, ırk ve mezhep ayrımı yapılmaksızın Osmanlı vatandaşı kabul etmiştir. 1872 yılında Kur'a Kanunu ile zorunlu askerlik tekrar gündeme gelmiştir. Bu tarihte Musul'un Seyhan nahiyesinde oturan Yezidilerin, Müslüman gruplar adı ile askere alınmalarına teşebbüs edilmiş, bu çağrıya uymayan Musul ve çevresindeki Yezidilerin üzerine Sultan Abdülaziz, İstanbul'dan Albay Tahir

³⁰² Layard'dan Akt. Guest, *Age*, s. 182-183.

³⁰³ FO 195/301'e kayıtlı Rassam'ın Elçiliğe yolladığı raporlardan Akt. Guest, *Age*, s. 190.

³⁰⁴ BOA Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı'na ait Dosya No: 351 Gömlek Sıra No: 6; Dosya No: 353 Gömlek Sıra No: 66; Dosya No: 354 Gömlek Sıra No: 37; Dosya No: 357 Gömlek Sıra No: 79; Dosya No: 359 Gömlek Sıra No: 15'ten Akt. Amed Gökşen, *Osmanlı ve İngiliz Arşiv Belgelerinde Yezidiler*, İstanbul 2012, s. 36-43.

Bey'i göndermiştir. Yezidîler, “İslâm milletinin askeri ile birlikte, askerlik yapmamak ve asker olmamak için” o zamanki Bağdad Valisi Vezir Rauf Paşa aracılığı ile devlet makamlarına bu isteklerini duyurmak üzere Emirlerini, Şeyhlerini, Pirlerini ve Muhtarlarını gönderirler.³⁰⁵ Osmanlı yönetimi ile yapılan uzun münakaşa ve pazarlıklardan sonra 14 [giriş maddesiyle beraber 15] maddelik mazeretlerini sunmuşlardır. Yezidiler, Osmanlı yönetimine dini inançlarından dolayı askerlik yapamayacaklarını bildirip bunun yerine bedel ödemeyi teklif etmiş, bu durum Sultan tarafından kabul edilmiş ve bir çatışma yaşanmamıştır.³⁰⁶

Musul valisi olan Giritli Mustafa Nuri Paşa (Ayandan Mustafa Nuri) Kur’a Kanunu ve Yezidilerin nakd-i bedel karşılığında askere alınmamayı istemeleri ile ilgili Abede-i İblis yahud Bagie-i Yezidiyeye Bir Nasar (sonraki adı Abede-i İblis –Yezidi Taifesinin İtikadatı, A’datı, Evsafı) adlı bir eserinde şöyle demektedir:

“Risale-i mezkûrenin sebab-i te’lifine gelince: bu havalide tahrîr-i nüfusu müteakip kadim kur’a kanûnnâme-i hümayunun mevki-i faal ve tatbikî vaz’ıyla ahâli-i muharrere-i İslamiye gibi Şeyhan nahiyesinde sâkin Yezidi taifesinde bir fırka-yı İslamiye addıyla dâhil-i silk-i askeri edilmelerine teşebbüs olundukta âdem-i mutavaatla ya milel-i gayr-i müslîme gibi cizye tarzında bedel-i askeri ahziyle iktifa veyahut kur’a-yı şer’iyesi isabet eden Yezidiler aran- mayıp bedelat-ı askeriyelerinin kabulüyle muamele edilmesini taleb ve iddia etmelerine mebni bu babta tedkikat-ı mukteziya bi’l-icra muâmelât-ı askeriyenin temami-i tatbiki memuriyetiyle 1289 tarihinde ba’s ve isrâ buyrulmuş olan erkân-ı harb miralay Tahir Bey Efendi canibinden ifa buyrulan muamelât-ı muhikkası ve tedabir-i siyasiye ve cebriye ile de taife-i merkume kabul-i hak ve savâbda cidden muhalefet ve ısrafeyledikleri gibi ol zaman Bağdad valisi ve Altıncı Ordu-yu Humayun Müşiri bulunan devletlü Rauf Paşa hazrederi vesâtetiyle der-bar-ı saltanat-ı seniyyeye takdim olunmak üzere bi’l-umûm Yezidi ümerâ ve meşayihleriyle muhtarânı taraflarından Arabî ve Türkî ve Firansevî lisanlarıyla bi’t-tanzim mir-i mümâileyhe itâ olunan üç kıt’a arzuhal mufassalda ahiren ifşa ve işaa etmeleri dahi memnu olan ve on dört maddeden ibaret bulunan akaid-i batıllarını bi’l-mecburiye derc ve tasrih etmeleriyle efendi-i mümâileyh ile hem mir-i mümâileyhin tedabir-i icraat musîbesini takdir ve hem de

³⁰⁵ Ahmet Turan, “Yezidilerin İnanç ve İbadetleri”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun, s. 137-138. (http://dergi.ilahiyat.omu.edu.tr/1292451650_198601090346.pdf)

³⁰⁶ Ahmet Turan, “Yezidiliğin Aslı, Kurucusu ve Tarihçesi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3, Samsun, 1989, s.72. (http://dergi.ilahiyat.omu.edu.tr/1882287335_198903020323)

mevadd-ı mezkûrenin her birisi ayat-t beyyinât-ı Kur'aniye ve ehâdis-i sahiha-i nebevviye ile red ve tenkit etmişlerdir.

İş bu on dört maddenin her birisi Yezidilerce ehl-i İslam vesair-i milel ve enâm ile ihtilatı mâni işlenmesi elzem ve Türkî zu'mlarınca küfrü müstel- olan âdât-i cahiliyelerinden ve kezalik kendilerince ittibâ' aynı muâmaleyi icap eden şe'a'ir-i İslamiye ve âdâb-ı askeriyeden vech-i müba'adetlerinden ibaret olup bâlâdaki mebâhis-i mahsusada münderic oldukları cihatle tekrar tafsilinden sarf-ı nazar olunmuştur.”³⁰⁷

Yezidi ileri gelenleri bu dilekçe ile: “Biz Yezidi kavminin evlatlarının, Osmanlı hükümetinin mecbur kıldığı askerliğe gitmemek için yeterli dinsel ve töresel nedenleri bulunmaktadır. Hıristiyan ve Yahudilerin yaptıkları gibi, askere gitmek yerine hükümete mali katkıda bulunabiliriz. Bizi askerlik yapmaktan alıkoyacak sebepler çoktur ancak on dördünü belirtmekle yetiniyoruz.” şeklinde bir açıklama yaparak 14 maddelik mazedertlerini şu şekilde sıralamıştır.³⁰⁸

Bunlar:

1. *Yezidilerin orduda görev yapması imkânsızdır.*
2. *Her Yezidi, Rumi takvimin Nisan, Eylül ve Kasım aylarında olmak üzere yılda üç kez Melek Tawus'un süretini ziyaret etmelidir. Bunu yerine getirmezlerse inançsız olurlar.*
3. *Cemaatin her üyesi, her yıl en az bir kez 15 Eylül'den 20 Eylül'e kadar Şeyh Adî'nin türbesini ziyaret etmelidir.*
4. *Gün doğumunda cemaatin her üyesi güneşin doğuşunu görebileceği ve hiçbir Müslüman, Hıristiyan veya Yahudi'nin bulunmadığı bir yere gitmelidir.*
5. *Her Yezidi, Mehdi'nin hizmetkârı olan “Ahiret Kardeşi”nin ve Şeyhi veya Pirinin elini her gön öpmelidir.*
6. *Müslümanlar sabah namaz kılarken “Allah'a sığınıyorum vs.”der. Bir Yezidi bunu duyarsa, bu sözleri söyleyen kişiyi ve kendini öldürmelidir.*
7. *Bir Yezidi öldüğünde, “Ahiret Kardeşi”, ya da Şeyhi veya Piri veya Kavvallardan biri yanında olmalıdır ve ona şöyle demelidir: “Melek Tavvus'un hizmetkârı – Onun yüceliği büyüktür – bizim ibadet ettiğimiz, onun dininde ölmek zorundasın, Melek Tawus – Onun yüceliği büyüktür –*

³⁰⁷ Ayandan Mustafa Nuri Paşa, *Abede-i İblis Yezidi Taifesinin İtikadâtı, A'datı, Evsafı*, İstanbul 1328, s. 53-54.

³⁰⁸ Faik Bulut'tan Akt. Abca, *Age*, s. 81.

ve başka hiçbir dinde değil. Ve eğer İslam dini veya Hıristiyanların dini veya Yahudilerin dini veya Melek'inkinden başka dinlerden biri sana gelir ve seninle konuşursa, onların doğru olduğunu düşünme ve onlara inanma. Ve eğer bizim kendisine ibadet ettiğimiz Melek Tawus'unkinden – Onun yüceliği büyüktür – başka bir dini doğru kabul eder veya ona inanırsan o zaman inançsız olarak öleceksin.”

8. *Bizim, “Şeyh Adi'nin nimeti” adı verilen, yani onun mezarından toprak diye bir şeyimiz vardır. Her Yezidi cebinde bundan biraz taşımalı ve her sabah bir kısmını yemelidir. Eğer öldüğünde bu toprak üzerinde bulunmazsa, inançsız ölmüş olur.*
9. *Bir Yezidi, oruç tutmak isterse, bunu evinde yapmalıdır, başka bir yerde değil. Oruç tuttuğu her günün sabahı, orucuna başlamak için Şeyhinin veya Pirinin evine gitmelidir ve orucunu bozmak için oraya geri dönmeli ve Şeyh veya Pirin kutsal şarabından iki veya üç kadeh içmelidir. Eğer bunu yerine getirmese o zaman orucu kabul edilmez.*
10. *Bir Yezidi yabancı bir ülkeye seyahat eder ve orada en az bir yıl kalırsa, eve geri döndüğünde karısı gayri meşrudur ve kimse ona eş vermez.*
11. *Her Yezidinin “Ahiret erkek Kardeşi” olduğu gibi aynı zamanda bir “Ahiret Kız Kardeşi” de vardır. Bir Yezidi yeni bir gömlek diktirirse “Ahiret Kız Kardeşi” gömleğin yakasını kendi elleriyle açmalıdır.*
12. *Bir Yezidi yeni bir gömlek diktirdiyse, onu giymeden önce Şeyh Adi'nin türbesinin kutsal suyuna batırmalıdır.*
13. *Biz koyu renkli giysiler giymeyiz veya saçımızı bir Müslüman, Hıristiyan veya Yahudi'nin tarağı ile tarayamaz veya Şeyh Adinin mabedindeki kutsal suda yıkanmamışsa başka hiçbir adamın kullandığı jiletle traş olmayız.*
14. *Bir Yezidi tuvalet veya kamuya açık bir hamama girmemeli veya bir Müslüman'ın kaşığıyla yememeli, ya da bir Müslüman'ın veya bir başka dine ait olan birinin kupasından içmemeli.*
15. *Yezidiler balık, kabak, bamya, fasulye, lahana ve marul yemez, ya da marul vs. yetiştirilen yerde yaşamaz.³⁰⁹*

Yezidi reisi Şeyh Nasır'ın Arapça, Türkçe ve Fransızca olmak üzere kaleme aldığı bu belge Yezidilik inancının öngördüğü davranış kurallarını ilk kez ortaya koymaktaydı. “1872 Dilekçesi” olarak da bilinen belge Şeyh Nasır ve önde gelen on beş Seyhanlı tarafından imzalandıktan sonra, Mart 1873'te Rauf Paşa'ya sunulmuştur.

³⁰⁹ Gökşen, *Osmanlı ve İngiliz Arşiv Belgelerinde Yezidiler*, s. 510-511.

Musul'daki Müslüman bilginler ana hatları belgede aktarılan Yezidi doktrininin uydurma olduğunu açıklasalarda 1875 yılında Osmanlı hükümeti Yezidilerin askerlikten muaf tutulmasını onaylamıştır.³¹⁰ Bunun üzerine askerlik çağına gelen her Yezidi'nin askerliğe karşılık “bedel” olarak 50 Osmanlı altını³¹¹ vermesi kararlaştırılır. 1872'de yapılan bu taahhütnamenin, 1885'e kadar bu şekilde devam ettiği bilinmektedir. Bu tarihten sonra ise ne kadar sürdüğü belli değildir.³¹²

Lescot'a göre: “Bazı bilginler, 1872 yılında yazılmış olan ve Seyhan eşrafının Osmanlı hükümetine, dinlerinin askerlik yapmalarına izin vermediğini açıkladıkları bir dilekçeyi çok önemsemektedirler. Oysa bu bilginler, otoriteleri acındırmaya yönelik olan bu dilekçenin belge değerini kaybettiren abartılar içerdiğini unutmaktadırlar.”³¹³ Osmanlı tarafından dinleri çok iyi bilinmediği için Yezidiler askerlik yapamama nedenlerini sıralamışlar ve bunu yaparken de abartıya kaçmışlardır. 1872 Dilekçesinin maddelerini inceleyecek olursak aslında yazılan maddelerin Yezidi inanç sistemi içinde var olduğu ve Mushaf-ı Reş'te bir kısım yasakların yer aldığı görülür. Ama şu durum göz önünde bulundurulmalıdır. Her dinde olduğu gibi Yezidilikte de var olan kurallar tam manası ile uygulanmamaktadır. Günümüzde yapılan araştırmalar bu durumu ortaya koymaktadır.

Yezidiler Müslüman olmayan unsurlar olarak yaşarlarken 1885'de hükümet bunları Müslümanlarla aynı koşullar temelinde askere almaya ve toplanan 50 Osmanlı altınına ek olarak asgari bir hizmet süresinin gerekliliğine karar vermiştir. Halep, Diyarbakır ve Van eyaletlerinde bu yeni mevzuat sorunsuz uygulanırken Musul ve çevresinde uygulanması zaman almıştır.³¹⁴ Bu mevzuata göre II. Abdülhamid 1885'de askerlik hizmeti karşılığı, isteyen para vereceğini, ancak en yakın askeri birlikte önce üç ay eğitim yapması, sonra 50 Osmanlı altını ödemesi gerektiğini açıklamıştır. Bu durum karşısında Diyarbakır'da bazı Yezidi din adamları “askerlik hizmetinden muaf tutulmak için İngiliz konsolosu A.Trotter'a Anglikan kilisesine etkide bulunmasını istemişlerse de bu teklif itibar görmemiştir.”³¹⁵

Yezidilerin dininin gizemli bir din olması ve 1872 belgesinde yazan bazı hususlara din âlimlerinin karşı olması nedeniyle Yezidiler Müslüman iken dinden

³¹⁰ Guest, *Age*, s.213.

³¹¹ Bazı kaynaklarda 50 Lira geçmektedir. Bkz, Guest, *Age*, s. 228; Ayandan Nuri, *Age*, s. 2.

³¹² Turan, “Yezidilerin İnanç ve İbadetleri”, *Age*, s. 140.

³¹³ Lescot, *Age*, s. 11.

³¹⁴ Guest, *Age*, s. 229.

³¹⁵ G. Bozkurt'tan Akt. Abca, *Age*, s. 92.

dönmüş gruplar olarak kabul görmeye başladılar. Osmanlı Devleti Müslüman iken inançlarından dönen diğer inanç sahipleri Nusayriler, İsmaililer, Dürziler ve benzeri topluluklara uyguladığı siyaseti Yezidilere de uygulamayı düşünmekteydi. Yani bu gruplar mademki asılları Müslüman'dır, o halde İslamiyet'i gereği gibi öğretmek ve yaşatmak için dini okullar açmak suretiyle İslam'a döndürülecekler ve Osmanlı ordusunda diğer Müslümanlarla birlikte askerlik yapacaklardı.³¹⁶ Bu maksatla ilk olarak Kasım 1890 yılında merkezi hükümetin bir subayı olan Eyüp Bey komutasındaki bir Osmanlı müfrezesi Yezidiler'i Müslüman yapmak ve bu suretle onların askerlik hizmetini yerine getirmelerini sağlamak için harekete geçmiştir. 1891'in İlkbaharında ise, bir muvazzaf subay ve iki molladan oluşan bir heyet bu bölgedeki Yezidilere, köken olarak Müslüman olduklarını belirten ve onları yeniden kadim dinlerine dönmeyi teşvik eden Sultan Abdülhamid'in mesajını getirmişlerdi. Yezidiler kendi dinlerinin İslam'dan önce var olduğunu böyle bir sapmanın söz konusu olamayacağını söyledilerse de ödenmemiş olan iki yıllık vergi borçları hatırlatılarak dinlerinden vazgeçmeleri istenmiştir. Bu durum karşısında zihinleri allak bullak olan Yezidiler Amerikan misyonerlerine başvurarak Anglikan misyonerlerini devreye sokmuşlardı.³¹⁷

1891 yılında Sultan II. Abdülhamid Hamidiye Alayları'nın kurulduğunu ilan etmiştir. Hamidiye alaylarında Yezidilerde yer alacaklardı ve hiçbir suretle askerlikten muaf tutulmayacaklardı. Bu durum belgelere şu şekilde yansımıştır:

“Tarih: 1308.Z.9 (16.7.1891 Perşembe)

Yıldız Sarâ-yı Hümayûnu

Bâş Kitâbet Dâ'iresi

Meşihate gönderilen tezkire-i husûsiye sûreti Yezidiler nasihat-ı te'sir itmeyeceği Musul vilâyetiyle Hey'et-i Tefhîmiye Riyâseti'nden vârid olan telgrâf-nâmelerden anlaşılmasına ve bu bâbda devletce ihtiyâr-ı müsâmaha ise kat'an câ'iz olamayacağına mebnî iş bu fırka-i dâlle umde-i tarikatlerinin telkînâtından uzâk ve efrâd-ı İslâmiye arâsında bulundurulup kendilerine âdetâ ehl-i senet mu'âmelesi idilmek ve bu mezhebde kalanlar değil kabûl-i nasrâniyet ve yahûdiyet itmiş olanları bile yine asker olacaklarına ve devletin karârı lâ-yetegayyer bulunduğuna dâ'ir tefhîmât icrâsıyla berâber ahz-ı asker maddesinin hiçbir sarfı tagyîr olunmayarak mevki'-i icrâya murzı' olunmak ve içlerinden dâ'ire-i nâciyeye duhûl itmiş veya itmek isti'dâdında bulunmuş olanları var ise bunlar buldukları mahaller

³¹⁶ Turan, “Yezidiliğin Aslı, Kurucusu ve Tarihçesi”, *Age*, s. 72.

³¹⁷ Guest, *Age*, s. 230.

civârındaki tâbûrlara ve kusûrları diğer tâbûrlara yirleşdirilmek lâzimededen olup ancak bu bâbda icrâ-yı şiddetden ise irâe-i sebât ve salâtla tedâbir-i mezkûreye devâm olunması muktezâ-yı emr ü fermân-ı hümayûn-ı hazret-i pâdişâhîden olarak makâm-ı sâmi-i sadâret-penâhî ile taraf-ı vâlâ-yı ser-askeriye dahî ifâ-yı teblîgât kılınmış olmağla ol-bâbda

Fî 9 Zi'l-hicce sene [1]308

Mukâbele olunmuşdur.

Kulları

Kulları

Şaban

Ekrem”³¹⁸

Temmuz 1891’de Mirza Bey, kardeşi Ali Bey ve Başşeyh, Şeyhan köyünün ileri gelenleriyle birlikte hükümetin Yezidiler hakkındaki kararını öğrenmek üzere Musul’a çağrıldılar. Subayların ve garnizonun hazır bulunduğu bir ortamda, Vali Yezidiler’e cemaatleri adına askerlik hizmeti yükümlülüklerini kabul etmelerini emretti. Gönülsüz uyruklara zorunlu askerliğin zorla uygulanamayacağı yönünde nafîle bir itirazda bulunulduysa da bu sonuçsuz kalmış ve Yezidi Reisleri kura çekmek zorunda kalmışlardır. Hazır bulunan 38 Yezidi’den 22’si seçilerek³¹⁹ hepsi barakalara gönderilerek orada Yezidilikçe hoş karşılanmayan mavi renkteki üniformalar kendilerine giydirilmiştir. Seçilenler arasında Mirza Bey, kardeşi ve yaşı oldukça ilerlemiş bazı Yezidi ileri gelenleri de bulunmaktaydı. Bu durum karşısında dehşete kapılan Mir yakın dostu olan Musul’da ki tek dış konsolosluk temsilcisi Fransız Siouffi’den yardım istemiştir. Bunun üzerine Siouffi, Mir’e sakin olması telkininde bulunarak bu konu hakkında girişimlerde bulunacağını söylemiştir. Hükümette bu gelişmeler üzerine tavrını yumuşatarak Diyarbakır’dan atadığı Mesut Efendi adındaki bir subay vasıtasıyla Yezidileri nasihat ve naziklik yoluyla dinlerinden döndürme yoluna girmiştir.³²⁰ Yezidi taifesinin askerlik yapmama konusundaki ısrarı Mesut Beyin girişimlerinin başarılı olmaması ile sonuçlanmıştır. Mesut Beyin, Bab-ı Aliden olağanüstü yetkileri olan bir komutanın bölgeye gönderilmesini istemesi üzerine İstanbul’dan Ömer Vehbi Paşa gönderilmiştir. Ömer Vehbi Paşa ilk iş olarak defalarca Musul’a çağrılmalarına rağmen, bu çağrıya kulak asmayan Seyhan Yezidileri üzerine bir müfreze gönderme kararı aldı. Bunun üzerine paniğe kapılan Mirza Bey yaklaşık

³¹⁸ B.O.A, Y..PRK.BŞK,22/57; Akt. Abca, *Age*, s. 188.

³¹⁹ Benzer bir belge için Bkz. DH. MKT Dosya No: 1850, Gömlek Sıra No: 43, Akt. Gökşen, *Osmanlı ve İngiliz Arşiv Belgelerinde Yezidiler*, s. 158.

³²⁰ Guest, *Age*, s. 232-233.

kırk Seyhan Yezidi reisinden oluşan bir heyetle Musul'a gitti. Ertesi gün 19 Ağustos 1892 tarihinde Ömer Paşa içerisinde Müslüman ve Hıristiyanlarında yer aldıkları eyalet meclisini topladı ve Yezidilerden resmen İslam'ı benimsemelerini istedi.³²¹ Bu durum karşısında Yezidi ileri gelenlerinden Seyhan Emiri Mirza Bey, onun küçük kardeşi Bedii Bey ve halktan bazıları Müslüman oldular. Geri kalanları ise itaatten kaçınarak Müslüman olmayı reddetmişlerdi. Bunun üzerine Ömer Vehbi Paşa onları, hapsedirerek zor kullanmak suretiyle Yezidilerin kararlarını değiştirmeye çalışmıştır.³²²

Yezidiler'in Reislerinden Şeyhan Emiri Mirza Bey dininden vazgeçtiği Müslüman olduğu için Mir-i Miranlık rütbesiyle ödüllendirilmiş onunla birlikte hareket eden diğer Yezidi ileri gelenleri de rütbeyle taltif edilmiştir.³²³ Ayrıca bu şahıslara ayda 2 bin piastrelik maaş bağlanmıştır. Ömer Vehbi Paşa'nın isteği üzerine Sultana bunlar dalkavukça bir teşekkür mesajı yollamışlardır. Bu zatların Sultana yazdıkları mektuplarında, "Sultanın himayeleri sayesinde bir milyon yüz bin Yezidi'den oluşan mezheplerinin yanlış ve cehalet yolundan ayrılarak, hak yolunu buldukları" yazılıydı.³²⁴

Ömer Vehbi Paşa'nın Yezidilerin İslam dinini öğrenmeleri için Kuvve-i Islâhiyye Kumandanı olarak telgraf çektiği görülmektedir. Bunun üzerine Musul vilayetinin belli köylerinde sakin yezidiler ile çeşitli din fırkalarına mensup olanların ibadet etmeleri için mescit ve okullar inşa edilerek gerekli kolaylığın gösterilmesi için harekete geçildi.³²⁵ Kendi istekleriyle İslâmiyeti kabul ettiklerini bildiren bir kısım Yezidî ve Şi'îler ile Şebeklilere İslâm dininin kaidelerini öğretmek maksadıyla, ikamet ettikleri köylere mescid, mektep, abdesthane, hoca ve kapıcılar için birer oda inşası; çocuklarına İslâmın şartlarını lâyıkıyla öğretip, dinî terbiye verecek muallimler ve Şeyh Adî Medresesi'nde devamlı öğretim ile meşgul olacak bir müderris tayini; tayin edilecek hocaların Kürtçe ile Arapçaya aşina olmaları ve ahâlînin mizacını iyi bilmeleri dolayısıyla aynı bölgeden seçilmelerinin daha münasib olacağı hususlarında Musul Kuvve-i Islahiyye Kumandanı Ömer Vehbi ile Musul Meclisi'nden alınan mazbata üzerine durumun Meclis-i Mahsûs'da görüşülerek mescidler ile mekteplerin inşaat masraflarının Musul Maarif hissesinden ödenmesi; muallim, müderris ve talebelere

³²¹ Abca, *Age*, s. 94.

³²² Turan, "Yezidiliğin Aslı, Kurucusu ve Tarihçesi", *Age*, s. 73.

³²³ BOA. İ.DH., 1297/1310S-05'ten Akt. Abca, s. 95; BOA. DH. MKT Dosya No: 2023 Gömlek Sıra No: 94 Akt. Gökşen, *Osmanlı ve İngiliz Arşiv Belgelerinde Yezidiler*, s. 174; Guest, *Age*, s. 235.

³²⁴ Guest, *Age*, s. 235.

³²⁵ BOA. İ.DH., nr. 53/S. 1310 Akt. BOA, *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, s. 224-234; BOA. DH. MKT Dosya No: 2023 Gömlek Sıra No: 89, Akt. Gökşen, *Osmanlı ve İngiliz Arşiv Belgelerinde Yezidiler*, s. 175.

verilecek maaşın da o bölgeye gönderilen hey'et-i tefhîmiyye maaşlarından karşılanması hususlarının Musul Vilâyeti, Dâhiliye ve Maarif nezâretlerine bildirilmesine dair karar alınmış ve uygulamaya konulmuştur.

Öte yandan Mir'in diğer kardeşi Ali Bey'in ise Müslüman olduktan sonra tekrar eski inançlarına dönmek suretiyle devlet aleyhinde faaliyetlerde bulunduğu görüldüğünden Ali Bey'in Musul'dan sürülmesine karar verildi.³²⁶ İhtida edeceğini ve aşiretini de ihtida ettireceğini söyleyen ve kendisine mirlavalık tevcih edilen ancak hükümete aleyhtar durumunu görülen Yezidi aşireti reisi Ali Paşa Kastamonu'ya sürgün edilmiştir.³²⁷ Kastamonu'ya gitmek için Sivas'a yollanan Ali Paşa buradan Kastamonu'ya gitmeden sürgün olarak Sivas'ta kalmış, birkaç yıl burada kaldıktan sonra ıslah-ı nefis ettiği gerekçesiyle Musul'a tekrar iadesi için başvurmuştur.³²⁸ Musul Vilayeti Aliyeyesine uygun olup olmadığı sorulmuştur. Şeyhan ileri gelenlerinden Sivas'ta memur Ali Paşa'nın bu isteği ret edildiği gibi Yezidi Reislerinden Mirza Paşa ve kardeşlerine ödenmekte olan maaşın kesilmesine karar verilmiştir. Ali Paşa'ya da orda kaldığı süre zarfında maaş verilmesine karar verilmiştir.³²⁹

Buraya kadar verdiğimiz belge ve bilgiler Yezidiler ile Osmanlı Devleti arasında yaşanan askerlik meselesini ortaya koymaktadır. Görüldüğü gibi Yezidiler dinden dönmüş olarak değerlendirilmelerine rağmen tam olarak İslama göre hukuki durumları ortaya konulamamıştır. Bir süre İngilizlerin etkisi ve desteğiyle Gayri-Müslimler gibi değerlendirilselerde bu statüleri de uzun sürmemiştir.

Bu durumun sebebi; Muaviye b. Yezid ile olduğu düşünülen bağlantı ile Şeyh Adî'nin düşüncelerinin kendisinden sonra sapıtılmasıyla oluşan Yezidi inancından kaynaklanmaktadır. Yezidilerin ilk dönem Muaviye b. Yezid'le olan isim benzerliğini sineye çekmeleri onların Emevi soyundan geldiği inancını güçlendirmişti. Bunun yanında Şeyh Adî'nin varlığı da Yezidilerin İslam dininden sapmış olabileceklerini göstermektedir. Bilindiği gibi hemen hemen tüm İslam bilginleri Şeyh Adî'nin bir tarikat erbabı olarak kabul etmektedirler. Adeviye Tarikatı, sufi İslam inancı içinde yer almış bir tarikattir. Ondan sonra gelenler tarafından aşırıya gidilmiş ve inanç rütüelleri

³²⁶ BOA., İ.DH., 1298/1310.Ra.-56'ten Akt. Abca, Age, s. 96.

³²⁷ BOA., Y.A.HUS., 267/24'ten Akt. Abca, Age, s. 96.

³²⁸ BOA., DH.MKT 2072/62 1313. C.21 DH. MKT. 2073/62 1313 N.29 Akt. Gökşen, *Osmanlı ve İngiliz Arşiv Belgelerinde Yezidiler*, s. 177.

³²⁹ BOA., DH. MKT 2085/102 1315.C.29; BOA., MKT 2114/111 1316.Ca.23 Akt. Gökşen, *Osmanlı ve İngiliz Arşiv Belgelerinde Yezidiler*, s. 179-181, 183.

unutulmuştur. Lescot'a göre Yezidiler, İslam dininin sapkın bir meshebidir.³³⁰ Firâs Ubeydullah b. Şibl b. Ebû Firâs b. Cemil (ö. 774/1372), *Kitâbu'r-Reddi 'ala'r-Râfıza ve'l-Yezîdiyyeti'l- Muhâlifîn li'l-Milleti'l-İslâmiyyeti'l-Muhammediyye*, adlı eserinin 4. Bölümünde Yezidilerin Müslüman kaynaklı bir fırka olduğu konusunda Müslüman araştırmacıları desteklemektedir. Ebû Firâs Yezidileri açıkça “*Yezid b. Muaviye sevgisinde ifrata varanlar*”, olarak tanımlamakta ve Yezid'in şahsiyetiyle ilgili söylenenleri tekrarlayarak onun çok da makbul, kabul edilebilir bir şahsiyet olmadığını iddia ve ispat ile adeta onları ikna edebileceğini düşünmekte veya muhtemelen bir bilen olarak irşat vazifesini yerine getirdiğine inanmaktadır. Ebû Firâs'ın risalesinde verdiği iki husus 14. yüzyılın başlarında Yezidilerin namaz kıldıklarını ve Kur'an'ı kabul ettiklerini, dolayısıyla İslam dairesi içinde bulduklarını açıkça göstermektedir.³³¹ Buradan da görüleceği gibi Yezidilerin askere alınması ile başlayan tartışmalardan çok öncesinde de Yezidilerin Müslüman iken dinden döndükleri kabul edilmektedir. Osmanlı Devletinin Yezidilere zorunlu askerlik konusundaki ısrarı buradan gelmektedir.

---

³³⁰ Lescot, *Age*, s. 17-18.

³³¹ Mehmet Saffet Sarıkaya, “Ebû Firâs (774/1372)'ın Eseri Işığında Yezidiler Hakkında Bir Değerlendirme”, (www.msaffets.com%2Fwp-content%2Fuploads%2FSaffetSarıkayaFiras Bildiri.docx) s. [3-4].

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. MUSUL MESELESİNDE TÜRK VE İNGİLİZ HEYETLERİ ARASINDAKİ YEZİDİLİK TARTIŞMALARI

5.1. Lozan Konferansına Kadar Musul'daki Gelişmeler

1750-1830 yılları arasında İngiltere'de buhar gücüyle çalışan makinelerin dokuma sektöründe kullanılmasıyla Sanayi ve Endüstri Devrimi başlamış oluyordu. İngiltere'nin sanayi için hammadde ve pazar bulma arayışı Avrupa'da sömürgecilik yarışının başlamasına ve ülkelerin bloklaşmasına neden oldu. İngiltere, Fransa, Amerika ve Almanya gibi sanayi üretimine hız veren ülkeler için hiç şüphesiz petrol önemli bir enerji ihtiyacını karşılayacak ve demiryolu ulaşımını da daha ekonomik hale getirecekti. Bu nedenle zengin petrol yataklarına sahip Osmanlı Devleti, özellikle de Musul ve çevresi bu ülkelerin dikkatini çekiyordu.

Osmanlı topraklarında çok öncelerden beri petrol bilinmekle beraber işletilmesi ilkel yöntemlerle yapılmaktaydı. IV. Murad'ın Bağdad seferi esnasında Kerküklü bir Türk ailesinin Baba Gurgur'da bulunan kuyulardan çıkardıkları ham petrolü orduya hediye etmeleri üzerine Sultan IV. Murad 1640 tarihli fermanla Baba Gurgur petrol yatakları işletme hak ve imtiyazını Neftçizâde ailesine vermiştir. Bu aile, devlete ödemekle yükümlü oldukları vergilerini ödemek suretiyle bu yatakları 19. yüzyılın sonlarına kadar işletmişlerdir.³³²

1868 yılında Bağdad Valisi olarak atanan ve 1872 yılına kadar bu görevi sürdüren Mithat Paşa valiliği süresince Bağdad ve Kazimiye arasında atla çekiler tranvay için ray döşetmiş ve Bakuba'da küçük bir petrol arıtma tesisi kurduğu gibi petrolle ilgili çeşitli çalışmalar yapmıştır. Aynı zamanda Neftçizâde ailesinde 1870'lerde petrol üretim alanlarını genişletecek önlemler almışlardır. Yine 1871'de bölgeye gelen Alman heyeti bölgede incelemeler yapmıştır. Bu incelemeleri diğer Batılı devletlerin arkeolog veya biyolog sıfatıyla yaptıkları incelemeler takip etmiştir. Özellikle II. Abdulhamid dönemi Mezopotamya bölgesinde araştırma yapmak için izin talep edenlerin sayısının her geçen gün arttığı görülür. Mezopotamya'da araştırma yapanların faaliyetleri Yıldız istihbaratı tarafından da takip edilmiştir.

---

³³² Yazıcı, *Age*, s. 6.

Bölgede bulunan petrolün günden güne önem kazanması üzerine 1883 yılında Tahsin Paşa, Musul Vilayeti'nin tamamında petrol arama izni almış; elde ettiği imtiyazın daha sonra iptal edilmesine rağmen girişimlerinden vazgeçmemiştir.³³³

Osmanlı Devleti, Musul'un petrol bakımından değerini 1890'da II. Abdulhamid'in yaptırmış olduğu araştırmalar sonunda anlamıştır. II. Abdülhamid, Kalust Selkis Gülbenkyan'ı Musul Vilayetine göndererek bölgede araştırma yapılmasını istemiştir. Gülbenkyan, yaptığı araştırmaların sonuçlarını 1890 yılbaşlarında Osmanlı Madenler Bakanlığına bildirmiştir. Yapılan araştırmaya göre Musul ve Bağdad vilayeti hudutlarında zengin petrol yatakları bulunmaktadır. Hazine Dairesi Başkanı Agop Efendinin önerisiyle 1889 ve 1898 yılında çıkarılan iki iradeyle (özel ferman) Musul ve Bağdad petrol sahalarını "emlak-ı müdevvere" (hazine-i hassa/özel mülk)³³⁴ haline getirilmiştir.³³⁵ II. Abdülhamid Osmanlı ülkesinde kazı yapan İngilizlerin ve daha sonra Almanların kuyular açarak petrol aradıklarını gördüğü vakit bunlara karşılık Amerika'ya bir elçi gönderip araştırma yapmasını istemiş, Amerika'dan müsbet cevap alamayınca da Japonya'dan teknik heyet istemiştir. Abdülhamid bu konu da şunları söylemektedir:

"Bu samimiyetsizliğe (Almanların Musul ve çevresinde arkeolojik kazı adı altında petrol kuyusu açmasına) üzüldüğümü itiraf ederim. Çünkü Alman İmparatoru petrol aramak teklifiyle gelseydi, ben ona bazı şartlarla bu arama ruhsatını verecektim. Çünkü böyle bir araştırma, benim ülkem içinde önemliydi. Ama casus göndermek, eski eser aramak bahanesiyle petrol aramak, Almanların Osmanlıya nasıl baktığını gösteriyordu. Tahsin Paşa bunu imparatora duyurmak teklifinde bulundu. Reddettim. 'Bırakalım arasınlar' dedim, 'Bulurlarsa petrolü ceplerinde götürmeyecekler ya ... Buldukları kırık çanakları kendilerine veririz, petrol müsaadesi almamış oldukları için petrolü de biz kullanırız!

Yaverim Selahattin Efendi, bu işlerden anlar bir adamdı. Kendisini çağırıp Amerika'ya gönderdim. Çünkü Amerika o yıllarda bu işlede çok ileri idi. Hem bu devletle yakından ilişikurmamıza yardım edecek, hemde topraklarımızda petrol

³³³ Yazıcı, Age, s. 7.

³³⁴ II. Meşrutiyetin ilanından sonra II. Abdulhamid 26 Ağustos 1324 (8 Eylül 1908) tarihli irade ile Hazine-i Hassaya ait bir kısım mal ve gelirlerine İttihat ve Terakkinin baskısı sonucu devlete devretti. 31 Mart ayaklanmasını takiben tahtan indilen II. Abdulhamid'in yerine geçen Mehmet Reşad, 20 Nisan 1325 (2 Mayıs 1909) tarihli irade ile II. Abdulhamid tapuya kayıtlı mallarının çok büyük bir kısmını devlet hazinesine geçirdi. Ancak vahidettin, 8 Mart 1336'da (1920) çıkardığı bir kararname ile yukarıda belirtilen iki irade ile devlet hazinesine devredilen II. Abdulhamid'e ait malları yeniden Hazine-i Hassa'ya devir ve iyade etmiştir. Bkz. Cemil Koçak, *Abdülhamid'in Mirası*, İstanbul 1990, s. 13 vd.

³³⁵ Murat Fatih Teker, *Musul- Kerkük Meselesi ve Türkiye'nin Güney Sınırlarının Güvenliği*, Manisa 2007, s. 24.

olup olmadığını anlayacaktı. Maalesef bu teşebbüsüm bir netice vermedi. Selahattin Efendi'nin Amerika'da temas ettiği şirketler, ilgi göstermediler, bir yıl sonrada yaverim eli boş döndü.

Selahattin Efendi'nin dönüştü bana, Amerikalıların dünya ihtiyacına yeter ölçüde petrol çıktığına inandıklarını ve yeni kuyulara, petrol fiyatlarının düşeceği düşüncesiyle yanaşmadıklarını söyledi. Fakat İngilizler ve Almanlardan sonra biz de petrol kokusunu almıştık. Japonya'dan bir mütehassıs grubu istedim. Göndermeyi kabul ettiler. Gerisinin ne olduğunu bilmiyorum. Çünkü az sonra tahtan uzaklaştım."³³⁶

Bağdad ve Musul Vilayetlerindeki petrol yatakları Sultan II. Abdülhamid'in tekeline alındıktan sonra önemli gelişmeler meydana gelmiş; gerek Türk mühendisler gerekse yurt dışından getirilen uzmanlar tarafından bölgede araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalara göre; Tuzhurmato'da Paklana petrol kuyuları, Eski Kale kaynakları, Bin incir-Kanber Ali-Kıralan ve Seyidin kaynakları adı altında dört ayrı yerde toplu halde bulunan Kil Petrol Kaynakları; Kerkük'te Baba Gurgur Kaynağı, Karadağ Kaynağı, Kayyare Petrol ve Zift Kaynakları ve Mendeli Kaynakları tespit edilmiştir.³³⁷

Bu sırada Osmanlı topraklarındaki petroleri ele geçirmek için demiryollarının uluslararası güçler tarafından bir araç olarak kullanıldığını ve bu güçler arasında rekabet yaşandığını görmekteyiz. II. Abdülhamid döneminde artan Alman nüfuzu, Bağdad Demiryolu'nun inşasında ve bölge petrolünü ele geçirme rekabetinde ilk sırada yerini alacaktır. 1904 yılında Anadolu Demiryolları Şirketi, Osmanlı Devleti ile Bağdad ve Musul Vilayetlerinde petrol arama antlaşması imzalamış; ancak sözleşme koşullarına uyulmadığı gerekçesi ile bu anlaşma II. Abdülhamid tarafından 1906 yılında feshedilmiştir. İngiltere'nin desteklediği D'Arcy Grubu (Anglo-Persian), Hazine-i Hassa'ya petrol ayrıcalığı elde etmek için başvurmuş, bu rekabete 1908 yılında Amerikalı Amiral Colby Chester, demiryolu, liman petrol ve mineral çıkarımı talep eden kapsamlı bir proje ile katılmıştır.³³⁸

II. Abdülhamid'in Musul ve çevresindeki Petrol kuyularının olduğu araziyi Hazine-i Hassaya kaydettirek özel mülk haline getirmesine kimi eleştiriler gelmesini

³³⁶ İsmet Bozdağ, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*'den Akt. F. Şayan Ulusan Şahin, *Türk-Japon İlişkileri (1876-1908)*, Ankara 2001, s. 170-171.

³³⁷ Yazıcı, *Age*, s. 8.

³³⁸ Yazıcı, *Age*, s. 8-9.

yanında II. Abdülhamid'in Petrol kuyularının elimizden çıkmasını engellemeye çalıştığı için bu şekilde davrandığı görülmektedir. Bu konuda Murat Bardakçı şöyle demektedir:

“Hazine-i Hassayı böylesine zenginleştirme çabası içerisinde olan Abdülhamid, bu işi yaparken, bazı konularda haklıydı.

O dönemin şartları göz önüne alındığında hükümdarın bazı arazileri Hazine-i Hassa veya kendi adına kaydettirmekte haklı olduğu, hatta bu haklılığın, kçimi yerlerde bir mecburiyet olarak ortaya çıktığı görünüyor. Mesela Musul'daki petrol sahaları. Buraların Abdülhamid'in özel mülkü haline gelmesi hükümdarın ihtirasıyla değil, siyasi çıkarları gözetmesiyle bağlantılı.

Musul'un çevresinin hazine-i hassaya kaydedildiği yıllar Bağdad Demiryolu inşaatının devam ettiği döneme rastlıyor. Avrupa ülkeleriyle yapılan ihale sözleşmesindeki bazı maddeler, demiryolunun her iki tarafında ve bazı yerlerde 30 kilometre genişliğe kadar uzanan yerlerdeki çıkmış ve çıkacak bütün yer altı veyerüstü servetlerin Avrupalılara özellikle de Almanlara ait olmasını öngörüyor. Bunun anlamı, demiryolu çevresindeki diğer servetlerin yanı sıra petrol kaynaklarının da müteahhit şirketlerin eline geçmesinin kabul edilmesi anlamına geliyor. Böyle bir gelişmeyi önlemenin ise, tek bir yolu var: Söz konusu yeri bizzat hükümdar adına tapulatmak. Zira bir mülk veya arazi hükümdara veya hazine-i hassaya ait olduunda, dokunulmazlık kazanıyor. Anlaşmalara dayanarak da olsa, hiç kimse bunlar üzerinde hak talep edemiyor. Musul petrollerinin Abdülhamid üzerine kayıtlı olmasının en büyük nedeni budur. Diğer mülkleri bilemeyiz ama hükümdar Musul petroleri konusundaki uygulamasında, en doğrusunu yapmıştır.”³³⁹

Osmanlı Devleti, bu dönemde İngiltere ve diğer devletlere karşı bir denge unsuru olarak Almanya'ya yaklaşmıştı. Almanya ise Osmanlı topraklarını ekonomik Pazar olarak görmüş, İngiltere ile olan rekabetinden dolayı olası bir savaş halinde İngiltereyi sömürgelerine giden yollarda güç durumda bırakmak için Osmanlı Devletine yaklaşmıştı. Söz konusu yakınlaşma siyaseti sonucu Almanya'ya Berlin -Bağdad demiryolu yapım İmtiyazı ile birlikte petrol ve maden araştırması iznide vermişti. 1904 yılında Alman Deutche Bank (A. Demiryolu Şirketi) bir yıl süreyle Musul ve Bağdad'da petrol arama izni almıştır. 1912'de Almanya ve İngiltere dışında Amerika'da Musul Kerkük petrolleriyle ilgilenmeye başlamıştı. İngiltere Almanlarla işbirliği yaparak Amerika'nın bölge petrollerinden uzak tutmaya çalışmıştır.³⁴⁰

³³⁹ Murat Bardakçı, *Osmanlı Hanedanının Sürgün Öyküsü Son Osmanlılar*, İstanbul 2006, s. 121-122.

³⁴⁰ Teker, *Age*, s. 25.

Birinci Dünya Savaşı henüz başlamadan İngiltere'nin Musul bölgesinden imtiyaz istekleri sürekli artıyordu. Osmanlı Devleti üzerindeki baskının artması, savaş belirtilerinin gözükmesi ve Osmanlı Devleti'nin herhangi bir savaşta İngiltere yanında yer almak arzusu istenen imtiyazın İngilizlere verilmesini zorunlu kılıyordu. Bu konuda görüşmeler yapmak maksadıyla Osmanlı Devleti Londra'ya bir heyet göndermiş ve görüşmeler yapılmıştır. Osmanlı heyeti ile İngilizler arasında yapılan görüşmelerde ise Osmanlı Devleti'nden Cavit Bey daha sonra onun yerine Gülbenkyan katılmış ve Gülbenkyan İngiltere ile petrol anlaşmalarını yapmıştır. Aynı zamanda 1914'ün Mart ayında Londra'da Deutche Orient Bank ile RoyalDutch/Shell aralarında bir anlaşma imzalamışlardır. Deutche Orient Bank ile Royal Dutch/Shell'in aralarında yaptıkları anlaşma neticesinde "The Turkish Petroleum Company Limited" şirketini kurmuşlardır. Şirketin isminde Türk kelimesini muhafaza edenler, klasik sömürgeci yaklaşımla şirket içinde maalesef Türklük namına bir şey bulundurmaya lüzumlu görmemişlerdir. Şirketin yeni hisse oranları şu şekildedir: Hisselerinin % 50'si İngiliz Bahriyesi ve Haberalma servisinin hâkim olduğu aynı zamanda İran'da çalışan D'Arcy Grubuna, % 25'i yine İngiliz menşeli Anglosakson Petroleum'a, % 25'i de gerçekte birbirlerine düşman veya rakip olarak gördüğümüz Alman Deutche Orient Bank'a aittir. Bu şekilde hisse paylarına bölünen şirket, 30 Mart 1914'de Irak bölgesindeki petrolle ilgili istedikleri imtiyazı Osmanlı Devleti'nden almıştır.³⁴¹

5.1.1. Birinci Dünya Savaşında Irak Cephesi

İngiltere'nin 1914'te Osmanlıya savaş ilan etmesinden sonra İngilizler Şattularap ağzındaki Fav Mevkini işgal etmişlerdir. İngilizlerin bu işgalin hemen ardından 14-15 Kasım 1914 tarihleri arasında Seyhan civarındaki Osmanlı mevzilerine taarruz ederek burayı işgal etmesi üzerine; Osmanlı birlikleri Basra'yı terk etmek zorunda kalmıştır. Şehrin ileri gelenlerinin daveti üzerine İngilizler Basra şehrini işgal etmişlerdir.

Enver Paşa, Musul ve çevresinde milis güçlerden oluşturulacak kuvvetlerle İngiliz işgaline karşı mücadele etmek için Arabistan'da bulunan İbn Suud ve İbnürreşîd'e memurlar ve hediyeler göndermiş, Talib Bey'i de bu işe memur tayin ettir. Fakat gelişmeler Enver Paşa'nın istediği gibi gitmemiş İngilizler, 9 Aralık 1914'de

³⁴¹ Erol Umut, *Musul Meselesinde Petrol Faktörü*, Ankara 2007, s. 51-52.

Korna'yı da işgal ederek ve burada bulunan 38. Fırka Kumandanı Albay Suphi Bey ile 45 subay ve 989 eri esir almışlardır.³⁴²

Bu gelişmelerden sonra Ocak 1915 tarihinde Süleyman Askerî Bey, yarbaylığa terfien Cavit Paşa'nın yerine Irak ve havalisi Kumandanlığı'na tayin olundu. Askerî Bey'in Basra'yı geri almak için yaptığı girişimler başarılı olamamış ve 12-14 Nisan 1915 tarihinde Suaybe Bercisiyye Ormanlığı etrafında yapılan savaşta İngilizlerin galibiyeti ve akabinde Askerî Bey'in intihar etmesinden sonra Kutu'l-Ammare ve Nasiriyye düşmüş, İngilizlere böylece Bağdad yolu da açılmıştı. Kutu'l-Ammare'nin İngiliz kuvvetlerinin eline geçmesinden sonra General Townshend, Bağdad'a doğru yürüyüşe geçti ise de Selmanpak'da Türk kuvvetlerince karşılanarak (22-23 Kasım 1915) büyük bir bozguna uğratılmış, kuvvetlerinin üçte birini kaybetmiş bir halde Kutu'l-Ammare'ye geri çekilmek zorunda kalmıştır. Kutu'l-Ammare'de kapalı bulunan İngiliz kuvvetleri açlığa maruz kalmış, uçakla erzak temini yoluna gitmişlerse de erzaklar Türklerin eline geçmişti. Bunun üzerine ihtiyaçlarını Dicle nehri üzerinden gemiyle tedarik etmeyi denedilerse de içerisinde 5000 Askeri iki ay besleyecek miktarda erzak bulunan gemi, Türk askerleri tarafından ele geçirilmişti. Townshend, erzak yetiştirme operasyonunun fayda vermediğini görünce 25 Nisan 1916 günü 6. Ordu Kumandanlığı'na teslim şartlarını müzakere etmeyi teklif etti. 26 Nisanda başlayan müzakereler neticesi 29 Nisanda 5 general, 481 zabıt ve 13.100 den ibaret olan İngiliz kuvvetleri kayıtsız şartsız teslim olmayı kabul ettiler.³⁴³

Bu arada İngiltere, Fransa ve Rusya arasında Osmanlı'nın Ortadoğu topraklarını paylaşmayı içeren gizli anlaşmaları yapılmaktaydı. 1916 yılında bu üç devletin katılımıyla yapılan *Sykes – Picot – (Sazanof) Atlaşması'na* göre; Musul hariç, Irak İngiltere'ye bırakılmasına; Adana, Antakya, Lübnan ve Suriye kıyılarının Fransa'ya bırakılması; Musul, Ürdün ve Suriye'nin bir kısmında Fransa ile İngiltere'nin ortak denetiminde Arap krallığının kurulmasına; Filistin'de, Rusya, İngiltere, Fransa, İtalya ve Şerif Hüseyin tarafından kararlaştırılarak, uluslararası bir yönetimin kurulmasına ve Hicaz'ın serbest bölge olmasına karar verilmiştir. 1917'de Rusya'da Bolşevik Devrim olması nedeniyle daha sonra Rusya'nın bu antlaşmadaki konumu değişmiştir.

İngiltere'nin bölgeye tekrar asker yollamasıyla Bağdad 11 Mart 1917 tarihinde İngiliz kuvvetleri tarafından hiçbir mukavemetle karşılaşmadan işgal edilmiştir. Birinci

³⁴² Teker, *Age*, s.26.

³⁴³ Tefik Bıyıklıoğlu'ndan Akt. Teker, *Age*, s. 28.

Dünya Savaşının sonlarına doğru gelindiğinde Amerikan Başkanı Woodrow Wilson Amerikan Kongresi'nin 8 Ocak 1918 tarihli birleşik oturumunda yaptığı konuşma ile “Galip devletler yenilen devletlerden toprak ve savaş tazminatı almayacak.” İlkesinin de içinde yer aldığı; Birinci Dünya Savaşı sonrası yapılacak barış antlaşmalarının esaslarını oluşturacak, Wilson Prensipleri olarak bilinen 14 ilke'sini yayınlamıştı. Her ne kadar Wilson'un yayınladığı ilkeler Lenin'in yayınladığı bildiriye cevap olsada Osmanlı Devleti kendisini ilgilendiren 5. ve 12. Maddelerin uygulanacağı umuduyla ateşkes için ABD'ye başvurmuştur.

Bu maddeler şu şekildedir:

“Madde 5. Tüm sömürgecilik savları, ilgili halkların çıkarlarını ve egemenlik istemlerini dikkate alacak biçimde eşitlikçi ve hakkaniyete uygun düzenlemelere tabi tutulmalıdır.

Madde 12. Osmanlı İmparatorluğu'nun, nüfusunun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu bölümlerinde Türk egemenliği güvence altına alınmalı; İmparatorluk sınırları içindeki diğer ulusların yaşam güvenlikleri ve özerk gelişimleri sağlanmalıdır. Çanakkale Boğazı, uluslararası güvenceler altında tüm gemilere ve ticarete sürekli olarak açık hale getirilmelidir.”³⁴⁴

Kaymaz bu iki maddeyi şu şekilde yorumlamaktadır:

“... self-determination ilkesini düzenleyen beşinci maddenin ve Osmanlı İmparatorluğu toprakları ile Ortadoğu'ya ilişkin düzenlemeleri içeren onikinci maddenin uygulanmasıyla ilgili olarak şu öngörüler yer almaktadır:

5. Madde: İngiltere ve Fransa'nın, tüm sömürgelerin varlığının tartışmaya açılacağı konusunda bazı kaygıları bulunduğu değinildikten sonra, amacın kesinlikle bu olmadığı, bu maddenin yalnızca savaş sonrasında ele geçirilen topraklar hakkında yapılması öngörülen düzenlemeleri içerdiği vurgulanmaktadır. Örneğin, savaş öncesindeki Alman kolonilerini devralan devletlerin, bunları sömürgeci olarak değil, yerlilerin vekili sıfatıyla ve onlar yararına yönetecekleri belirtilmektedir. Andırıda, “yerli halkların yararı” ile neyin anlaşılması gerektiğine de açıklık getiriliyordu. Buna göre, 1) Yerli halklar militarize edilmeyeceklerdi. 2) Kaynakların kullanılmasında/işletilmesinde “açık kapı” ilkesine uyulacaktı. 3) Çalışma koşulları, kârlar ve vergilerle ilgili sıkı düzenlemeler yapılacak, bir genel sağlık rejimi geliştirilecek, altyapı olanakları iyileştirilecek, yerel örgütlere ve geleneklere saygı

³⁴⁴ İhsan Şerif Kaymaz, “Wilson Prensipleri ve Liberal Emperyalizm”, (Wilson Prensipleri), Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. XXIII, S. 67-68-69, Ankara Mart-Temmuz-Kasım 2007, s. 4.

gösterilecekti. 4) Korumacı güç, tüm bu koşulları yerine getirebilecek maddi kaynaklara ve uzman kadrolara sahip olacaktı. 5) Bu kurallara uyulup uyulmadığı uluslararası denetime açık olacak; barış konferansı, bu konuda tüm sömürgeci güçleri bağlayıcı kurallar koyacaktı.

12. Madde: 1) Nüfus olarak çoğunluğu oluşturdukları Anadolu'da Türklerin egemenliği tanınmalıdır; ancak, a) Rumların sayıca fazla oldukları kıyı bölgelerinde özel bir uluslararası denetim kurulmalı, bu bölgeler tercihan Yunanistan mandatsı altına konmalıdır; b) Anadolu'da tüm mandataire güçleri bağlayacak genel bir düzenleme [kapitülasyonlar kastediliyor] yapılmalı ve bu düzenleme, Osmanlı Devleti ile yapılacak olan barış antlaşmasına eklenmelidir; c) bu düzenleme ile azınlıkların hakları ve "açık kapı" ilkesinin uygulanması güvence altına alınmalıdır; d) Anadolu'daki tüm ana demiryolu hatları uluslararasılaştırılmalıdır. 2) Türk olmayan unsurlara özerk gelişim olanağının sağlanacağına ilişkin hükmün uygulanması güçlükler içermektedir. Çünkü a) Mezopotamya, Filistin ve Arabistan'ın İngiliz mandat yönetimi altına gireceği bellidir; b) Suriye'nin -Sykes-Picot Antlaşması'nın gereği olarak- Fransa'ya verileceği bellidir; c) Ermenistan'a Akdeniz'e açılımını sağlayacak bir liman verilmeli ve onun korumasını üstlenecek bir güç belirlenmelidir. Bu iş için Fransa istekli görünmekteyse de, Ermenilerin İngilizleri yeğleyecekleri anlaşılmaktadır. 3) İsmen Türk kalmakla birlikte, İstanbul ve boğazlar bölgesi uluslararası denetim altına konacaktır. Bu denetim kolektif olabileceği gibi, Milletler Cemiyeti'nin³⁴⁵ mandataire olarak görevlendireceği belli bir güç tarafından da yerine getirilebilir. Bu değerlendirmelerin ışığında hazırlanmış olan harita ektedir.

Her iki maddenin yorumundan anlaşılacağı üzere, Wilson'un self-determinationdan anladığı şey kesinlikle halkların kendi geleceklerini kendilerinin belirlemesi değildir. Onların geleceğini belirleyecek, daha açıkçası onların bugününe ve geleceğine hükmedecek olanlar "vekil" sıfatıyla onları yönetecek olan büyük güçlerdir. Wilson'cu anlamıyla self-determination yalnızca, kendi kendilerini yönetebilecek gelişmişlik düzeyine ulaşmış oldukları varsayılan halklara özgü bir haktır. İsmen belirtmek gerekirse, bu ilke yalnızca Orta ve Doğu Avrupa halkları için uygulanacaktır."³⁴⁶

³⁴⁵ Milletler Cemiyeti veya o zaman ki adı Cemiyet-i Akvam; Attika-Delos Birliği gibi kısmi temsiliyeti olan birlikler sayılmazsa evrensel nitelikte ilk örgütlenme deneyidir. Birinci Dünya Savaşının sonunda Wilson'un tavsiyesi ile gündeme gelmiş, 1919 Paris Barış Konferansı ile kurulmuştur. Türkiye bu kuruluşa 18 Temmuz 1932 tarihinde İspanya'nın teklifi ve Yunanistan'ın desteğiyle üye olmuştur. Üyeliğinden iki sene sonrada Konsey üyeliğine seçilmiştir.

³⁴⁶ Kaymaz, *Wilson Prensipleri*, s. 11-12.

Osmanlı Devleti Wilson ilkelerini bir kurtuluş olarak görmüş ve bırakışma için ABD'ye başvurmuştur. ABD'den yanıt alamayınca da barış için İngiltere'ye başvurmuştur. Osmanlı'nın bu isteğini kabul eden İngiltere ile müzakereler başlamıştır.

5.1.2. Mondros Bırakışması (Mütarekesi)

Wilson ilkelerinin uygulanacağı ve adil bir ateşkesin yapılacağı ümidiyle Ahmet İzzet Paşa, İngiltere'ye başvurunca Osmanlı Devleti, İtilaf Devletleri adına İngiltere Akdeniz Filosu Başkomutanı Oramiral Sir Somerset Arthur Gough Calthorpe tarafından Limni adasının Mondros Limanında bulunan deniz üssüne davet edilmişti.

Rauf Orbay bu durumu şu şekilde değerlendirmektedir:

“... (İtilaf Devletlerinin) Türkiye ile Mütareke müzakeresine İngiliz donanma amiralinin memur edilmesine razı olmaları İtilaf Devletlerinin Yakındoğu'da İngiliz politikasının öncülüğüne razı oldukları zannını veriyordu. İngilizler Bağdad'ı zaptedmişler, Irak'ın doğu taraflarına yayılmışlar, dışına bile çıkıp Musul yakınlarına sokulmaya muvaffak olmuşlardı. Boğazların da serbestliğini sağladıktan sonra, milli menfaatleri bakımından isteyecekleri ve ele geçirmeye kalkacakları başka bir yer hatıra gelmiyordu. Elde etmiş olduklarına ise, istesekte de mani olamamıştık ve olamayacaktık.”³⁴⁷

Türk Hükümetinin yetkili kıldığı Türk donanma Bakanı Rauf (Orbay) Bey, Türk Dışişleri Müsteşarı Reşat Hikmet Bey ve Türk Erkânı Harp Kaymakamı Yarbay Sadullah Bey ve Türk Heyeti Kâtibi Ali (Türkgeldi) Bey, İngiltere Akdeniz Filosu Başkomutanı Oramiral Sir Somerset Arthur Gough Calthorpe'nin³⁴⁸ komuta gemisi olan Agamennon Zırhlısına³⁴⁹ 26 Ekim 1918 gecesini varmışlardır. Müzakereler ise ertesi gün başlamıştır.³⁵⁰

27 Ekim 1918'te başlıya müzakerelere Amiral Calthorpe'nin yanında müşavir olarak İkinci kumandan Amiral Seymour, Albay Labens, Binbaşı Dikson katılmış, kâtipliklerini ise genç bir teymen yapmıştır.³⁵¹ Amiral Calthorpe'nin ilk dört maddeyi

³⁴⁷ Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni-Siyasi Hatıralarım*, C. I, İstanbul, 1993, s. 141.

³⁴⁸ Seha L. Meray ve Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Metinler)*, Ankara, 1977, s. 1.

³⁴⁹ Agemennon Zırhlısının bilinçli bir tercih olduğu kabul edilir. Avrupa'nın kültürel birliğinin ana ilkelerinden olan; eski Yunan Felsefesi, Roma Hukuku, Rönesans Hımanizmi, Batı Hristiyan Kilisesi gibi ortak tarih geçmişi Avrupalı Devletlerin ortak geleneği sayıldığı için tıpkı Akha/Sparta Birleşik Yunan kuvveti komutanı Agemennon'un Troya Savaşında Troya'lı (Anadolu) Priamos'u yendiği gibi yine bir Anadolu Devleti olan Osmanlı'yı yendikleri imajını vermek istemektedirler.

³⁵⁰ Orbay, *Age*, s. 89-90.

³⁵¹ Orbay, *Age*, s. 90.

okuyup diğer maddeleri okumadan bu dört maddeyi kabul ettirme çabası kabul edilmeyerek diğer maddelerin okunmasına geçilmiştir. Amiral Calthorpe'un yanında getirdiği ve ateşkes koşullarını içeren bir taslak metin Osmanlı devleti için son derece ağır şartlar içerse de, Osmanlı Devleti, bu taslağı kabul etmek zorunda kalmış; Osmanlı Devleti adına savaşı bitiren bir ateşkes ve aynı zamanda bir teslimiyet belgesi olan Mondros Ateşkes Antlaşmasını 30 Ekim 1918'de imzalanmıştır.

Mondros'un Musul ve Çevresini ilgilendiren maddeleri şu şekildedir:

“Madde 5. Sınırların denetlenmesi ve iç düzenin korunması için gerekli olan birlikler dışında Türk ordusunun derhal terhis edilmesi.

Madde 7. Müttefiklerin, kendi güvenliklerini tehdit edecek herhangi bir durumun ortaya çıkarsa, herhangi bir stratejik noktayı işgal etme hakkı bulunması.

Madde 11. Türk birliklerinin (Türkçe Metinde Kuva-yı Osmaniye) Kuzeybatı İran'dan savaş öncesi sınırların gerisine derhal çekilmeleri daha öncebuyuruyulmuş bulunmaktadır; bu buyruk yerine getirilecektir. ...

Madde 14. Ülkenin gereksinimleri karşılandıktan sonra, Türk kaynaklarından kömür, akaryakıt ve deniz gereçleri satın alma kolaylığı verilmesi.

Yukarıda sayılan maddelerden hiç biri dışa satılmayacaktır.

Madde 16. Hicaz'da, Asir'de, Yemen'de Suriye'de ve Mezopotamya (Türkçe metinde Irak)'ta Bütün garnizonların en yakın Müttefik Komutanlarına teslim olmaları ve, beşinci maddeedaptanacak olan düzenin korunması için gerekenler dışında bütün birliklerin Kikya'dan çekilmesi.

Madde 20. Beşincimadde gereğince terhis edilecek Türk ordusu bölümünün, taşıtlarını da içermek üzere, araç ve gereçlerinin, silahlarının ve cephanesinin kullanılış biçimi konusunda verilebilecek buyrukların yerine getirilmesi.”³⁵²

Mondros Mütarekesinin imzalanmasının hemen ardından İtilaf Devletleri daha önceden kendi aralarında yaptıkları gizli anlaşmalar doğrultusunda işgallere başlamışlardır. Ali İhsan Paşa mütareke üzerine, düşmanlığın ortadan kaldırılması gerekçesiyle barışa kadar, oldukları yerde kalmalarını ve iki taraf arasındaki arazinin tarafsız bölge sayılmasını mektupla General Marshall'a teklif etmiş, Marshall da cevap olarak mütarekenin yedinci maddesine göre lüzum gördüğü stratejik noktaların işgal hakkına haiz olduğunu, on altıncı maddeye göre de Irak'ta bulunan Türk birliklerinin teslimi gerektiğini bildirmiştir. Bunun üzerine Ali İhsan Paşa da müttefiklerin

³⁵² Meray ve Olcay, *Age*, s. 2-5. Ayrıca Bkz. Orbay, *Age*, s. 92-95.

emniyetini tehdit edecek hiç bir durum olmadığından yedinci maddenin tatbikinin mümkün olmadığı, Irak sınırının çatışmalar yoluyla değil, diplomatik yolla tesbit olunması gerektiğini ve birliklerin teslimi hakkındaki teklifin kabul olunamayacağı beyânında bulunmuştur.³⁵³

General Cassel, “Irak’ın kuzey hududunun Süleymaniye, Köysancağı, Erbil, Akra, Amadiye, Siirt, Silvan, Ergani, Osmaniye, Siverek hattından geçtiğini, bu hattın güneyinde kalan tüm Türk birliklerinin silah ve cephaneleriyle birlikte teslim edilmesini” istemişti. Bu istek Musul ve Diyarbakır vilayetleriyle Urfa ve Siirt Sancaklarının da Irak sınırına dâhil edilmesi anlamı taşımaktaydı. İngiliz birlikleri, Mondros mütarekesi şartlarına aykırı olarak ve mütareke imzalandığı anda bulunulan hattı ihlal ederek, 3 Kasım 1918 günü başlattıkları ileri harekâtla Musul’a girmişlerdir.³⁵⁴ Ali İhsan Paşa şehri vermemek için çaba gösterdiyse de İstanbul’da Sadrazam ve Başkumandan Vekili İzzet Paşa’dan aldığı direktif ve 9 Kasım 1918 tarihli tebliği üzerine, Musul’u 10 Kasım 1918’de İngilizlere bırakarak, Altıncı Ordu Karargâhının bulunduğu Nusaybin kasabasına çekilmiştir.³⁵⁵

Mustafa Kemal, Mondros Mütarekesi’ni siyasi bir yenilgi olarak değerlendirmiş, İstanbul’un işgalinden sonra 16 Kasım 1918’de Pera Palas Oteli’nde gazetecilerle yaptığı konuşmada: “En iyi politika, en çok kuvvetli olmakla mümkündür. En çok kuvvetli olmak demek ise, manen, ilmen, fennen, ahlaken kuvvetli olmak demektir. Askeri kuvvet en sonda gelir. Yukarıda sayılan meziyetler, bir millette mevcut değilse, bu milletin bütün fertlerinin en son silahlarla donanmış olması hiçbir şey ifade etmez. Bugünkü topluluklar içinde insan olarak yer alabilmek için, elbette elde silah olması yeterli değildir” demiştir.³⁵⁶

5.1.3. Misak-ı Milli Kapsamında Musul ve Kerkük’ün Durumu

28 Ocak 1920’de Meclisi Mebusan’ın gizli bir oturumunda gündeme getirilerek kabul edilen ve imzalanan Misak-ı Mili; milli ve bölünmez bir Türk vatanının sınırlarını, Mili mücadelenin ana ruhunu, Türk dış politikasının ana hedeflerini, devletin bağımsızlığını, milletin geleceği ve devamlı bir barışın sağlanması için

³⁵³ Teker, *Age*, s. 30-31.

³⁵⁴ Cemal Kemal, “Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Musul Meselesi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 40, Ankara Kasım 2007, s. 657-658.

³⁵⁵ Umut, *Age*, 52-53.

³⁵⁶ Cemal Kemal, “Mustafa Kemal’in Mondros Mütarekesine Tepkisi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 46, Ankara Güz 2010, s. 387.

yapılabilecek en son fedakârlıkların tespit edildiği bir belgedir.³⁵⁷ Mustafa Kemal Paşa, Misak-ı Milli kararlarının 17 Şubat 1920’de yayınlanmasını sağlamıştır. Misak-ı Milli yayınlandığı tarihten itibaren, milli mücadelenin hedefini oluşturmuştur.³⁵⁸

Misak-ı Milli (Ahd-ı Millî), giriş kısmı ile altı maddeden oluşmaktadır. Burada Musul ve çevresini ilgilendiren maddeleri;

Madde 1. “*Osmanlı Devletinin münhasırsın Arap çoğunluğu ile meskûn olup 30 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1918 tarihli mütarekenin akdi anında muhasım orduların işgali altında kalan kısımlarının mukadderatı, ahâlisinin serbestçe verecekleri reyler göre tayin edilmek lazım geleceğinden mezkûr mütareke hattı iç ve dışında dînen, irken, emelen müttehî ve birbirlerine karşılıklı muhabbet ve fedâkârlık hinleriyle bağlı ve örfî ve içtimâî hakları ile muhitin şartlarına tamamiyle riayetskâr Osmanlı İslam ekseriyetiyle meskûn bulunan kısımların hey’et-i mecmuası hakikaten ve hükmen hiçbir sebeple tefrik kabul etmez bir küldür.*”³⁵⁹ (Misak-ı Milli ile 30 Ekim 1918 tarihinde, imzalanan Mondros Mutarekesi sırasında Osmanlı Devletinin elinde bulunan her yerin Türk sınırının içinde kalması, Mütarekenin çizdiği sınırların dışında kalan yerlerdeki Osmanlı- İslam çoğunluğunun geleceğini kendisinin belirlemesi),

Madde 2-3. İşgal altında bulunan ve nüfusunun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Elviye-i Selase ve Batı Trakya toprakların mili sınırlara dâhil edilmesi,

Madde 6. Devletimizin, siyasi, adli, iktisadi, mali vd. alanlarda tam bağımsızlığa kavuşması şeklindedir.

Burada görüleceği gibi Misak-ı Milli 30 Ekim 1918’te imzalanan ve 31 Ekim 1918’te yürürlüğe giren Mondros Mütaresini başlangıç olarak almıştır. Yukarıda gördüğümüz gibi Musul ve çevresi 3 Kasım 1918’te İngilizlerce işgaline başlanmış, 10 Kasım 1918 tarihinde İngilizlere teslim edilmiştir. Bu nedenle Musul, Türk Misak-ı Milli’si içinde yer almaktadır.

Mustafa Kemal Paşa, 28 Aralık 1919 tarihinde verdiği bir koferansta, yeni Türkiye’nin güney, güneydoğu sınırlarından şu şekilde bahsetmiştir:

“Osmanlı İmparatorluğunun muharebeden evvelki hududu malumunuzdur. Harbi Umuminin neticesi bir takım fedakârlık ihtiyarına(yapmama) devletimizi mecbur kılyor, buna nazaran devlet için milli yeni bir hudut kabul etdik. Bu hudut beyannamemizin, maddesinde musarrahtır(açıklanmıştır). Teferruat itibariyle

³⁵⁷ Teker, *Age*, s. 34.

³⁵⁸ Kemal, “Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Musul Meselesi”, s. 664.

³⁵⁹ Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni-Siyasi Hatıralarım*, C. II, İstanbul 1993, s. 20-21.

bilmeyenler olabilir. Ve bittabi (tabiatıyla) ma'zururlar. Bu hudut tabassul ederken (oluşurken) işin içinde bulunduğumdan bunu da arz edeceğim:

Mütareke akdolunduğu gün ordularımız fiilen bu hatta hâkim bulunuyordu. Bu hudut İskenderun Körfezi cenubundan Antakya'dan Halep ile Katma İstasyonu arasında Cerablus Köprüsü cenubunda Fırat nehrine mülaki olur (ulaşır). Ordan Değrizor'a iner; badehu (ondan sonra) şarka tedit edilerek (uzatılarak), Musul, Kerkük, Süleymaniye'yi ihtiva eder. Bu hudut ordumuz tarafından silahla müdafaa olduğu gibi aynı zamanda Türk ve Kürt Anası ile meskûn akşam-ı vatanımızı (vatanımızın kısımlarını) tehdit eder (sınırlar). Bunun cenub aksamında Arapça mütekelim (konuşan) dindaşlarımız vardır. Bu hudut dâhilinde kalan aksam-ı memalimiz cami'a-i Osmaniye'den layenfekk bir kül (ayrılmaz bir bütün) olarak kabul edilmiştir.”³⁶⁰

5.1.4. Sévres (Sevr) Barış Antlaşmasında Musul ve Çevresi

Birinci Dünya Savaşı'nda mağlup olan devletlerle yapılacak barış antlaşmalarının şartları Paris Barış Konferansı'nda (18 Ocak 1919) kararlaştırılmıştı. Ancak Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında kesin bir barış antlaşmasının yapılması Osmanlı devletini paylaşma konusunda itilaf devletlerinin aralarında anlaşmazlığa düşmeleri nedeniyle gecikmiştir.

24 Temmuz 1920'de San Remo Konferansı'nda Irak, İngiliz manda yönetimine bırakılınca, Anadolu'da gelişmekte olan Milli bağımsızlık hareketinin de ilişkide olduğu Arap Ulusçuluk hareketinin kurduğu El-Ahd'in Musul şubesi başta olmak üzere, karara karşı isyanların çıkarıldığını görmekteyiz. Ayaklanmanın sonucu olarak Bağdad Yüksek Komiseri sıfatıyla Sir Percy Cox, “Devlet Konseyi” adıyla bir Arap Hükümeti kurdu ve Devlet Konseyi, 11 Kasım 1920'de Irak Hükümeti'ni ilan etmiştir.³⁶¹

10 Ağustos 1920'de İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Ermenistan, Belçika, Yunanistan, Hicaz, Polonya, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti ve Çeko-Slovakya arasında ile İstanbul Hükümeti arasında yapılan Sevr Barış Antlaşması Misak-ı Milli'nin ardından meclis İtilaf Devletleri tarafından dağıtıldığı için ve Mebusan Meclisi Padişah tarafından feshedildiği için Saltanat Şurası tarafından imzalanmıştır.

Bu belgenin Musul'u ilgilendiren maddeleri şu şekildedier:

“Bölüm II Türkiyenin Sınırları

³⁶⁰ Mustafa Kemal Atatürk'ten Akt. Teker, *Age*, s. 36.

³⁶¹ Yazıcı, *Age*, s. 16.

Madde 27. Irak (Mezopotamya/Elcezire) ile: (Dicle'nin ağzına doğru akım yolundan) batıdan doğuya doğru genel bir doğrultuda Musul vilayetinin doğu sınırı üzerinde seçilecek bir noktaya kadar:

Toprak üzerinde saptanacak bir çizgi;

Oradan, bu çizginin doğuya doğru Türkiye ve İran arasındaki sınıra rastladığı noktaya kadar:

İmadiye'nin güneyinden geçecek şekilde değiştirilmiş, Musul vilayetinin kuzey sınırı”³⁶²

“Kesim III Kürdistan:

Madde 62. Fırat'ın doğusunda, ileride saptanacak Ermenistan'ın güney sınırının güneyinde ve 27. Maddenin II/2. ve 3. fıkralarındaki tanıma uygun olarak saptanan Suriye ve Irak ile Türkiye sınırının kuzeyinde, Kültlerin sayıca üstün bulunduğu bölgelerin yerel özerkliğini, iş bu Andlaşmanın yürürlüğe konulmasından başlayarak altı ay içinde, İstanbul'da toplanan ve İngiliz, Fransız ve İtalyan Hükümetlerinden her birinin atadığı üç üyeden oluşan bir Komisyon hazırlayacaktır. Herhangi bir sorun üzerinde oybirliği oluşamazsa, bu sorun, Komisyon üyelerince, bağlı oldukları Hükümetlerine götürülecektir: Bu plân, Süryani-Geldanîliler, bu bölgelerin içindeki öteki etnik ve dinsel azınlıkların korunmasına ilişkin tam güvenceler de kapsayacaktır; bu amaçla, İngiliz, Fransız, İtalyan, İranlı ve Kürt temsilcilerden oluşan bir Komisyon incelemelerde bulunmak ve, iş bu Andlaşma uyarınca, Türkiye sınırının İran sınırı ile birleşmesi durumlarında, Türkiye sınırında yapılması gerekebilecek düzeltmeleri kararlaştırmak üzere bu yerleri ziyaret edecektir.

Madde 63. Osmanlı Hükümeti, 62. Maddede öngörülen komisyonlardan birinin ya da ötekinin kararlarını, kendisine bildirildiğinden başlayarak üç ay içinde kabul etmeği ve yürürlüğe koymağı şimdiden yükümlenir.

Madde 64. İşbu Andlaşmanın yürürlüğe konuşundan bir yıl sonra, 62. Maddede belirtilen bölgelerdeki Kürtler, bu bölgelerdeki nüfusun çoğunluğunun Türkiye'den bağımsız olmak istediklerini kanıtlayarak Milletler Cemiyeti Konseyine başvururlarsa ve Konsey de bu nüfusun bu bağımsızlığa yetenekli olduğu görüşüne varırsa ve bu bağımsızlığı onlara tanımayı Türkiye'ye salık verirse, Türkiye, bu ögütlemeye [tavsiyeye] uymağı ve bu bölgeler üzerinde bütün haklarından ve sıfatlarından vazgeçmeği, şimdiden yükümlenir.

Bu vazgeçmenin ayrıntıları Başlıca Müttefik Devletlerle Türkiye arasında yapılacak özel bir sözleşmeye konu olacaktır.

³⁶² Meray ve Olcay, Age, s. 58.

Bu vazgeçme gerçekleşirse ve gerçekleşeceği zaman, Kürdistan'ın şimdiye dek Musul İlinde [Vilâyetinde] kalmış kesiminde oturan Kürdcrin, bu bağımsız Kürt Devletine kendi istekleriyle katılmalarına, Başlıca Müttefik Devletlerce hiçbir karşı çıkışta bulunulmayacaktır."³⁶³

Sevr Barış Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin tarihten silinmesinin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Nitekim ölü doğan bir anlaşmadır. Türk Hükümeti Antlaşmanın geçerli olduğunu hiçbir zaman kabul etmemiştir. Mustafa Kemal 1921'de yaptığı bir konuşmada Sevr ile ilgili şöyle demektedir: "Siyasi, adlî, ekonomik ve mali bağımsızlığımızı yok etmeğe ve sonuç olarak yaşama hakkımızı inkâra ve ortadan kaldırmaya yönelik olan Sevres Antlaşması, bizce mevcut değildir."³⁶⁴ Sevr'in ölü doğan bir antlaşma olmasının sebepleri ise; (1) Misak-ı Millinin kabulü ile İtilaf devletleri Son Osmanlı Mebusan Meclisini dağıtmıştı. Padişah'ta meclisi fesh ettiği için antlaşmayı meclis yerine Saltanat Şurası antlaşmayı imzalamıştır. Bu durum Kanun-i Esasiye göre bu durum uygun değildir. (2) Antlaşma Padişah Vahideddin tarafından tasdik edilmemiştir. (3) Antlaşma TBMM tarafından kabul edilmemiştir. (4) Batılı devletlerarasında da Yunanistan'dan başka onaylayan çıkmamıştır.

Barış Konferansı öncesi Mustafa Kemal, Musul'u almak için girişimlerine başlamıştır. Ankara'dan 1 Şubat 1922 tarihinde Milis Kaymakam rütbesini haiz bulunan Özdemir Bey'e bir talimat göndermiştir. Bu talimatta Elcezire'de Misak-ı Milli sınırları içinde bulunan Musul vilayetini istirdar etmesi için faaliyete geçmesinin uygun görüldüğü bildirilmiştir. Ayrıca İngilizlerle görüşmelerin devam etmesinden dolayı Özdemir Bey'in şahsi bir teşebbüse girişiyor gibi hareket etmesini de tembih etmiştir.³⁶⁵

5.2. Lausanne (Lozan) Barış Antlaşması ve Musul Meselesi

Mudanya Ateşkes Antlaşması sonrası Barış Konferansı görüşmeleri başlamıştır. İtilaf Devletleri Sevr'i biraz değiştirerek kabul ettirmek için Lozan'a İstanbul Hükümeti ve Büyük Millet Meclisi (BMM)'ni konferansa beraber davet etmiştir. Böylelikle iki heyet arasında görüş ayrılığı meydana gelecek ve İngiltere'nin başını çektiği İtilaf Devletleri bunu fırsat bilerek isteklerini kabul ettireceklerdi. BMM buna fırsat

³⁶³ Meray ve Olcay, *Age*, s. 67-68.

³⁶⁴ Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Ankara 2005, s.279.

³⁶⁵ Serdar Sakin, "Mustafa Kemal Atatürk'e Göre Musul Sorunu", *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları (CTAD) Dergisi*, Y. 3, S. 6, Ankara Güz 2007, s. 123.

vermeyerek 1 Kasım 1922’de Saltanat’ı kaldırarak bu ikiliğe son vermiş ve Osmanlı Devletinin hukuki varlığına son vermiştir.

Meclis’te delegelerin seçiminde tartışmalar meydana gelmiştir. Rauf (Orbay) Bey ve Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşerk) Bey³⁶⁶ Lozan’a gitmek istemiş ancak Rauf Bey’in Mondros’u imzalamış olduğu, Yusuf Kemal Bey’in ise Rusya taraftarı olduğu gerekçesiyle bu istekleri kabul edilmemiştir. 03 Kasım 1922’de BMM’de Lozan’a gidecek heyet seçimi yapılmıştır. Bu seçim ile Mudanya başarısı nedeniyle İsmet Paşa çoğunluğun oyunu alarak Başdelege; Maliye Vekili Hasan (Saka) Bey 152 oyla, Sıhhiye (Sağlık) Vekili Dr. Rıza Nur Bey’de 122 oyla delege seçilmişlerdir. Ayrıca bu üç kişilik delegenin yanında çeşitli alanlarda vekillikleri bulunan diğer delegelerde; danışman, tercüman ve sekreteryaya gibi görevlere seçilmiştir. Bunların bir kısmı şu şekildedir: Manisa Mebusu Celal (Bayar) Bey, Adana Mebusu Zekai (Apaydın) Bey, Diyarbakır Mebusu Zülfü (Tigrel) Bey, Eski Maliye Nazırları Cavit Bey, Robert Kolej Müdür Yardımcısı Hüseyin (Pektaş) Bey ve Mühendislik Okulu Fransızca Öğretmeni Ermeni Hayım Naum Efendi, Ali Fuat (Türkgeldi), Tevfik (Bıyıkoglu), Yahya Kemal (Beyatlı) ve Ruşen Eşref (Ünaydın)’tir.

Lozan Delegasyonunun ana hedefi Misak-ı Milli’den taviz vermemektir. 03 Kasım 1922’de Lozan Delegasyonunun Konferansta İzleyeceği Çizgiye İlişkin BMM’de Yapılan Konuşma şu şekildedir:

“Arkadaşlar, Heyeti Celilenizin itimadına mazhar olarak Sulh konferansına Heyeti Murahhasamız gidiyor. Heyeti Murahhasamızın Avrupa’da takibedeceği müddeiyatın hututu esasiyesi şimdiye kadar cihanca malumdur. Bu, milletimizin öteden beri metalibi milliye yolunda takip ve spit eylediği hututtur ki Misakı Millî ile tavzih edilmiştir. Binaenaleyh Misakı Millî ve Heyeti Celilenizin siyasetimize esas olarak kabul ettiği İuahedat bizim hattuhareketimizin esasını teşkil eder. Misaki Millî ile iûnakit muahedat dairesinde hukukumuzu müdafaa edeceğiz, midediyoruz ki hak ve hakikat dünyada o kadar terakki etmiştir ki mutalibatımızı suhuletle izaha muvaffak olacağız. (İnşallah sadaları) İnşallah sulh Konferansı insaniyetin, hakkı kabul hususunda çok munsif ve çok iliterakki olduğuna bürhan [burhan] olur. Heyetimiz için Meclisi Alinin daimî müzahereti tevfikatı ilah iyen in tecellisine vesile olacaktır. (İnşallah sadaları)”³⁶⁷

³⁶⁶ Yusuf Kemal Bey ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Yusuf Kemal Tengirşerk, *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

³⁶⁷ İsmet İnönü, *Lozan Barış Konferansı-Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj, Anı ve Söyleşiler*, (Haz. İlhan Turan), Ankara 2003, s. 11.

Toplamda 40 kişiden oluşan delegasyon 04 Aralık 1922'de Lozan'a yola çıkmıştır. Başdelege İsmet Paşa, Lozan'a bir Bakanlar Kurulu toplantısında çarçabuk kaleme alınan kısa bir talimatla Lozana gitmiştir. Bu talimatta Musul şu şekilde yer almıştır:

“ Madde 2. Irak Hududu: Süleymaniye, Kerkük ve Musul livaları istenecektir. Konferansta bundan farklı olmak üzere tehassül edecek şekil için heyet-i vekileden talimat alınacaktır. Petrol ve sair imtiyazat meselesinde İngilizlere bazı menafi-i iktisadiye temini görülebilir.”³⁶⁸

Mustafa Kemal, 25 Aralık 1922'de Le Journal Gazetesi muhabiri Paul Herriot'a Çankaya'da verdiği beyanatta Musul Meselesiyle ilgili şöyle demiştir:

“Musul vilayetinin milli sınırlarınma dâhil araziden olduğunu defalarca ilan ettik. Lozan'da bugün karşımızda duranlar bunu gayet iyi bilirler. Vatanımızın sınırlarını tayin ettiğimiz zaman büyük fedakârlıklara katlandık. Menfaatimize aykırı olmakla beraber barışçı bir üslupla hareket ettik. Artık milli arazimizden en ufak bir parçasını Türkiye'den koparmaya çalışmak pek haksız bir hareket olur. Buna kesinlikle olur veremeyiz.”³⁶⁹

Lozan Konferansında Musul Meselesi gündeme gelmeden önce İsmet Paşa ve Dr. Rıza Nur Bey birkaç kez Lord Curzon'a Musul Meselesini ikili görüşmelerde çözmelerini teklif ettilerse de Lord Curzon kabul etmeyerek Musul Meselesini Lozan toplantısının gündemine taşımıştır. Türk ve İngiliz heyetleri önce birbirlerine 14 Aralık 1922, 23 Aralık 1922, 26 Aralık 1922 ve 27 Aralık 1922 tarihlerinde birbirlerine kendi tezlerinin yer aldığı notalar göndermişlerdir.

Lozan Konferansının 23 Ocak 1923 tarihinde yapılan Arazi ve Askerlik Komisyonunun sabah ve öğle oturumunda Musul Meselesi tartışılmıştır. Lord Curzon ilk önce Türk Heyetinin görüşlerini açıklamasını istemiştir. Kendisi ise İngiltere adına daha sonra cevap verecektir. İsmet Paşa bu oturumlarda etnoğrafik, siyasal, tarihi, coğrafi, ekonomik ve askeri açılardan İngiliz tezinin ne kadar temelsiz olduğunu Lord Curzon'a ve diğer temsilcilere iletmiştir.

Ali Naci Karacan toplantının bu oturumları şöyle demektedir:

³⁶⁸ Umut, Age, s. 60.

³⁶⁹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. III, Ankara 1997, s. 78.

“Musul: Konferansın En Heyecanlı Maçı

Procès verbal’lerinin en meraklı safhası, Musul çarpışmasıdır. Türkiye’nin Irak sınırını çizecek olan dava, tartışmasının şekli yüzünden, bütün dünyanın ilgi gösterebileceği kadar önem kazanmıştır. Bu yaman bir söz, zekâ, akıl, mantık ve hazırcevaplık güreşidir. Daha doğrusu iki tarafın var kuvvetiyle uğraşarak birbirini yenmeye çalıştığı bir çeşit, siyasal pankreas’tır. İsmet Paşa konferansın bu toplantısında tamamen “forme”undadır. İngiltere ile Türkiye’nin en usta iki temsilcileri vasıtasıyla amansız bir kavgaya tutuştukları bu toplantıda, konuşma, zaman zaman, klasiklerden parçalar okunuyormuş gibi şahlanmış bir hal alır.”³⁷⁰

İ. Şerif Kaymaz toplantının bu oturumları için şöyle demektedir:

“Söz konusu günde, İsmet Paşa ve Curzon ülkelerinin Musul’la ilgili görüşlerini ve Musul’u neden istediklerine ilişkin gerekçelerini açıkladılar. Her iki konuşmacının kullandıkları üslûplarda belirgin bazı farklılıklar vardı. Amacı gerilimi yükseltmek olan Curzon, küstah, alaya, hatta yer yer aşağılayıcı bir üslûpla konuştu. Söylevi büyük ölçüde yalana ve demagojiye dayanıyordu. İsmet Paşa ise düzeyli, ölçülü ama kararlı bir üslûpla konuştu. Ne var ki, Curzon’un gerçeklere dayanmayan ve haddini aşan sözlerine gerekli karşılıkları vermede genellikle etkisiz kaldığı görüldü.”³⁷¹

Bu toplantıda İsmet Paşa’nın Kürt ve Türk nüfusun çoğunlukta olduğu gerekçesi ile Süleymaniye, Kerkük ve Musul’un Türkiye’ye bırakılması talebine karşılık Lord Curzon itiraz sebeplerini şu şekilde özetlemiştir:

1. Musul vilayetinde pek çok Arap bulunmaktadır.
2. Kürtler, Türklerle birlikte yaşamak istememektedir ki, bunu Dersim olayı ve 1914 Bitlis’te çıkan olaylar açıkça göstermektedir.
3. İngiliz hükümeti Mondros Mütarekesi sonrasında Araplara karşı bir takım yükümlülükler altına girmiş, Araplar da İngiltere’ye bağlılık göstermiştir.
4. İngiliz orduları Birinci Dünya Savaşı’nda Türkleri yenerek Irak’ı fethettiğinden, İngiltere Musul üzerinde fetih hakkına sahiptir.

İngilizlerin bu iddialarına İsmet Paşa ise şu şekilde cevap vermiştir:

³⁷⁰ Ali Naci Karacan, Lozan’dan Akt. Bülent Demirbaş, *Musul Kerkük Olayı ve Osmanlı İmparatorluğunda Küveyt Meselesi*, [1991], s. 52.

³⁷¹ Kaymaz, *Musul Sorunu*, s. 269.

1. Musul Vilayetinde Araplar azınlık durumunda olduklarından Irak'a bağlanmasını talep edemezler. Ancak eğer böyle bir talepte bulunulursa Türkiye'de Bağdad'ın kuzeyinde çok daha büyük bir Türk nüfusunun bulunması dolayısıyla bu bölgenin kendi sınırları içine alınmasını talep edecektir.

2. Kürtlerin Türklerle birlikte yaşamak istemedikleri iddiası doğru değildir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde pek çok Kürt milletvekilinin yer alması, Bağımsızlık Savaşı esnasında Kürt vatandaşların büyük hizmetlerde bulunmaları ve bunu engellemek için İngiliz uçak filolarının pek çok Kürt köylerini bombalamaları açıkça göstermektedir.

3. Türkiye, Irak'ın İngiliz mandaterliğine ihtiyacı olmadığını ve böyle bir mandaterlik verildi ise de bundan haberdar olmadığını düşünmektedir. Osmanlı'nın bir parçası olan Irak'a ilişkin yapılmış hiçbir antlaşmanın hukuki olarak bir değeri yoktur. Çünkü Irak halkı tam bağımsızlık içinde oy vermek için özgür bırakılmamıştır.

4. İngiltere'nin Musul'a el koymasını haklı göstermek için, öne sürülen fetih hakkının bu yüzyılda hiçbir değeri yoktur.

5. Coğrafi ve siyasi bakımdan Musul Anadolu'nun tamamlayıcı parçasıdır.

Sabah oturumunda sonuç alınamaması üzerine konu öğleden sonraki oturumda da tartışılmaya devam edilmiştir. Bu toplantıda özellikle petrol konusunun ele alındığı görülmektedir. İsmet Paşa, Türklerin Musul'u her zaman ülkelerinin tamamlayıcı bir parçası olarak gördüklerini dolayısıyla konuyu petrol sorunu olarak değil, ülke sorunu olarak gördüklerini belirtmiştir. Ancak bununla birlikte dünyanın petrol konusuna duydu ilgi de inkâr edilemez. Türkiye, bu petrolerden dünyanın meşru bir şekilde yararlanması için elinden geleni yapacaktır. Ayrıca Türk Heyeti, Musul Vilayetine ilişkin olarak Lord Curzon'un plebisite başvurulmasına şiddetle karşı çıkmasını anlayamamaktadır. Lord Curzon Türklerin savını reddetmiş ve Türk heyetine Musul sorununun çözümü için hakeme başvurulması teklifinde bulunmuştur. Ancak Türk heyeti buna kaşı çıkmıştır.³⁷²

İsmet Paşa'nın toplantının ardından Mustafa Kemal'e gönderdiği mesajı inceleyecek olursak tartışmaların ne kadar hareketli yaşandığını daha iyi anlaşılacaktır. Söz konusu mesaj şu şekildedir:

“Gazi Mustafa Kemal Hazretlerine

³⁷² Saha L. Meray'dan Akt. Esra Sarıkoyuncu Değerli, “Lozan Barış Konferansı'nda Musul”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 10, S. 18, Balıkesir Aralık 2007, s. 135-136.

No.262

23 Ocak 1923

Bugün son derece buhranlı oldu. Curzon bütün vesâitini bütün gün isti'mâl etti. Musul'un siyâsî muharebe günüdür. Konferansın mebâdisinde olmadığımızı bütün cihan efkâr- ı umumiyesine karşı Musul yüzünden sulh âlemini tehlikeye koymak mes'uliyeti ağır olduğunu iddiâ ve Musul'u talep ettim. Cemiyet-i Akvâm'a müracaat etmeğe karar verdi. Onun mahrem niyeti sulh projesinin hey'et-i umûm iyesini pazarlığa koymazdan evvel Musul mes'elesini halletmek idi. Çünkü müşkil vaz'iyete girdi. Ve ric'at etti. Büyük müsademe akabinde İspanya Seferinin ziyafeti münâsebetiyle anladım ki İtalya ve Amerika mahâfilinde meserret var idi. Belki muzafferiyet günüdür. Zafer çok buhranlı günde olur. Fakat anlaşılmaz. Ben böyle söz sarfetmişim. Bilesiniz ki çok yorgunum. Üç gece uyumadım. Bugünkü Musul müsâdemesini düşündüm. Curzon inkıta karşısında şimdilik ric'at etti. Büyük ve mütemâdi tertibat ve tehdidât yaptı. Çok yoruldum. Benim güzel Gazi Şefim beni bu kadar imtihana niçin fedâ ettin. Büyük ziyâfetlerin birinci damlasını hep senin sıhhatine ve en büyük buhranlardan sonra benimle içerler. Selâm selâm! Acab seni tekrar görecek miyim? Curzon sandalyesinde yığılmış idi. Vedâ' ederken Garroni bana çok çalımı halin var diye gülüyordu. İngiliz'i Musul yüzünden sulhu tehdid eder gösterdik. Dehşetli propaganda ve mücadele.

İsmet³⁷³

Lord Curzon'un konunun Cemiyet-i Akvam'da çözülmesi isteğini duyan Mustafa Kemal, 30 Ocak 1923'te İzmir'de basın mensuplarına verdiği demeçte şu ifadeleri kullanmıştır:

*"Musul Vilayeri Türkiye Devletinin milli sınırları içerisindedir. Buralarını anavatan Türkiye'den koparıp şuna buna hediye etmek hakkı kimseye ait olamaz. Cemiyet-i Akvam ile bu meselenin münasebeti yoktur."*³⁷⁴

Lozan'da yapılan görüşmeler yüksek tansiyonda geçtiği gibi bazı konularda Türk Heyetinin taviz vermemesi, İtilaf Devletlerinin ise çıkarlarını koruması nedeniyle toplantı çıkmaza girmiştir. Lord Curzon'a göre "anlaşma tasarısının birçok maddesi görüşülmüş, tartışılmış ve kabul edilmiştir. Bundan böyle Konferans çalışmalarından artık bir şey beklenemeyeceği inancı doğduğu için anlaşma kesin şekli kaleme alınmış" ve 31 Ocak 1923'te imzalanmak üzere Lord Curzon tarafından imzalanmak üzere İsmet

³⁷³ İsmet İnönü, *Age*, s. 38.

³⁷⁴ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. III, s. 82.

Paşa'ya verilmiştir.³⁷⁵ Ancak Türk millî egemenliğine aykırı maddelerle dolu olan bu metnin kabulü mümkün değildir. Nitekim Türk tarafı, 4 Şubat Pazar günü mukabil teklifini Müttefiklere sundu. Bu teklifte, Musul'u bir yıl içerisinde halletmek, diğer arazi ve hudut şartlarını kabul, Boğazlar, azınlıklar ve ticaret mukavelesi hususunda ittifak olduğu şekliyle sulh yapmak ve muallâk bulunan diğer malî ve iktisadî meseleleri bilâhâre görüşmek gibi şartlar bulunuyordu. İki proje arasında uzlaşma sağlanamadı ve 86 günden beri devam eden görüşmelere ara verildi. İsmet Paşa'nın tabiri ile Türkler, esaret altına girmeyi kabul etmemişlerdi. Bir dönemin neticesi olarak ortada sadece Yunanistan ile imzalanmış iki protokol bulunuyordu. Bunlar, sivil tutukluların geri verilmesi ve savaş tutsaklarının mübâdelesini ile Türk ve Rum Nüfus Mübâdelesi'ne ilişkin sözleşmelerdir.³⁷⁶

Türk Heyetinin Ankara'ya dönmesinden sonra Mecliste tartışmalar yaşanmıştır. 21 Şubat 1923'te Ali Fuat'ın (Cebesoy) başkanlığını yaptığı gizli oturumda Lozan'la ilgili konuşma yapan İsmet Paşa, konferansın çıkmaza girmesinin nedenin Musul Sorunu olduğunu söyleyecektir. Bu konuşma şu şekildedir:

“... Lozan'da üç mesail (mesele) mevcut olmuştur.

Siyasi Mesail

Arazi Mesaili

Ekalliyetler

Garbi Trakya halledilemeyerek öylece muallakta kalmıştır. Hudud meselesinde

Şarkda Musul Vilayeti meselesi vardı. Elyevm bilvasıta (dolaylı) ve bilavasıta (dolaysız) İngiliz işgali altında bulunuyor. Bu Musul vilayetinin, bize iadesi mevzu-ı bahs oldu. Önce İngiliz murahhasıyla aramızda müdavele-i efkâr (fikir alışverişi) oldu. Fakat itilaf sağlanamadı. Tekrar komisyon huzurunda görüşme başladı. Komisyonunda bütün müttefikler müttehî (birleşik) bir cephe olarak inkıta (kesinti) tehdidi ile bizi tehdit ettiler. Bizi Musul meselesinde ric'ata (geri adım atmaya) mecbur ettiler. Mukavemet ettik. Nokta-i nazarımızı muhafaza ettik. Müttefikler arazi meselesinde Adalar, Suriye Hududu ve Musul meselesini yekpare bir mesele olarak bize takdim ettirmek istediler. Fakat biz bütün kuvvetimizi birisi üzerine, bir mesele üzerine temerküz ettirmek için diğer meselelere temas etmeksizin yalnız Musul meselesi üzerine teksif ettik. İnkıta bu mesele üzerinde yapmamak için onu

³⁷⁵ Durmuş Yalçın vd., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, C. I, Ankara 2000, s. 376.

³⁷⁶ Veysi Akın, “Lozan Barış Antlaşması (24 Temmuz 1923)”, *Türkler Ansiklopedisi* (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca), C. XVI, Ankara 2002, s. 313.

bir sene sonraya bıraktık. İngilizler en çok Musul meselesiyle alakadar olmuşlardır.”³⁷⁷

Mecliste yapılan Musul görüşmesinde söz alan İzmir Mebusu Sırrı Bey “Lozan’da Misak-ı Millî’den feragat ettiler... Arazi meselesinin hiçbir noktası temin olunamadı ve milletin senelerden beri etrafında dönüp dolaştığı ve âleme ilan edilen Misak-ı Millî çöğnendi, heba edildi, iptal edildi...” diyerek Lozan’daki Türk heyetinin politikalarını eleştirmiş, ardından söz alan Mustafa Kemal ise “Sırrı Bey gibi arkadaşlarımız Misak-ı Millî’den bahsediyor. Delege heyetimiz Misak-ı Millî’yi mahvetmiş, Bakanlar Kurulu Misak-ı Millî’yi feda etmiş. Ben de diyorum ki, Sırrı Bey Misak-ı Millî’nin ne olduğunu anlamamıştır. Efendiler, arazi meselesi ve hudut meselesi, Misak-ı Millî’nin, malumu âliniz, birinci maddesinin kapsamındadır. Misak-ı Milli şu hat, bu hat diye hiçbir şekilde hudut çizmemiştir. O hududu çizen şey milletin menfaati ve yüce heyetinizin bakışındaki isabettir. Yoksa haritası mevcut bir hudut yoktur.”³⁷⁸ diyerek hem Sırrı Bey’e cevap vermiştir.

Atatürk, Meclisteki muhalefetin eleştirilerine cevap vermeye devam ederken; “Musul’u vermemekte ısrar ederek muharebeye dâhil oluruz. Musul Meselesinin hallini, muharebeye girmemek için, bir sene ertelemek demek, ondan vazgeçmek demek değildir. Belki bu amaca ulaşmak için daha kuvvetli olabileceğimiz bir zamanı beklemektir. Bugün sulh yaparız, bir ay sonra, iki ay sonra Musul meselesini halletmek için ayağa kalkarız. Fakat bugün Musul meselesini halletmek istediğimiz vakit karşımızda yalnız İngiliz değil, Fransız, İtalyan, Japon ve bütün dünyanın düşmanları vardır. Ve yalnız karşı karşıya kaldığımız zaman İngilizlerle karşı karşıya kalacağız. Bunda menfaat var mıdır; yok mudur? Mesele bunu takdir etmektir...” diyerek Musul konusunun Lozan’ın ikinci yarısında ele alınmayıp konferans sonrası, İngiltere ile birebir görüşölüp sonuca bağlanılacağıının da sinyallerini vermiştir.³⁷⁹

BMM’de Mustafa Kemal’in eleştirilmesi, İsmet Paşa’nın becerisizlikle suçlanması ve Musul’un satıldığı gibi Meclis’te yaşanan görüş ayrılıkları üzerine Mustafa Kemal, BMM’nin görevini tamamladığını ve bu meclisle daha ileriye

³⁷⁷ TBMM ZC, Cilt 27’den Akt. Durmuş Yılmaz, “Lozan Konferansı Sürecince TBMM’de Musul Müzakereleri”, *Türk İslam Medeniyeti akademik Araştırmalar Dergisi*, (Ed. Mehmet Aydın ve Şahin Filiz), Konya 2006/1, s. 92.

³⁷⁸ Bekir Aydoğın, “Atatürk ve Musul Vilayeti Sorunu”, *Politika Dergisi*, [s.3-4.] (<http://www.politikadergisi.com/makale/ataturk-ve-musul-vilayeti-sorunu>) Son güncelleme: 13.10.2011.

³⁷⁹ Aydoğın, *Agm*, s. [4.]

gidilemeyeceğini düşünmeye başlamıştır. BMM son kez 16 Nisan 1923'te toplanmış ve seçime gidilmesine karar verilmiştir.

23 Nisan 1923'te başlayan Lozan Konferansının ikinci döneminde Türk Heyetine her türlü zorluğu çıkararak Lord Curzon yerine Rumbold almıştır. Fransızları ise General Pellé temsil etmiştir. Üç ay kadar süren ikinci dönem toplantılarında daha çok halledilemeyen konular üzerinde durulmuş ve Musul Sorunu gibi çözümlenemeyen konular Konferanstan sonraya bırakılmıştır.

Müzakereler, 17 Temmuz Salı günü tamamlanarak, sıra son hazırlıkların yapılması ve antlaşma metninin imzalanmasına gelmişti. İmza töreni, 24 Temmuz 1923 Salı günü Lozan Üniversitesi merasim salonunda yapılmış ve ilk imza için Türk heyeti çağırılmıştır. İsmet Paşa, antlaşma metni ve ek sözleşmeleri yedi düvele karşı zafer kazanmış büyük bir kumandan edası ile Atatürk'ün kendisine hediye ettiği altın kalemle imzalamıştır. Ardından Rıza Nur ve Hasan Saka imza koydular. Bunu sırası ile İngiltere Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Bulgaristan, Belçika ve Portekiz delegelerinin imzaları takip etmiştir.³⁸⁰

Antlaşma, TBMM'de 23 Ağustos 1923'te oylamaya katılan 227 Milletvekilinden 213'ünün oyunu alarak tasdik edilmiştir. Müttefik Devletlerden Antlaşmayı ilk onaylayan İtalya idi (11 Ocak 1924). İngiltere, 6 Mart'ta Lordlar Kamarası'nda, 10 Nisan 1924'te de Avam Kamarası'nda onaylamıştır. Fransa ise gecikmeli olarak 26 Ağustos 1924'te Mecliste bir gün sonra da Senatoda oylayarak onaylaya bilmiştir.³⁸¹

Lozan Barış Antlaşmasının Irak Sınırları içeren maddesi şu şekilde düzenlenmiştir:

“Madde 3. (2) (Sınırlar)

Irak ile:

Türkiye ile Irak arasındaki hudud iş bu muahedenamenin mevki' meriyeye vaziinden itibaren dokuz ay zarfında Türkiye ile Büyük Britanya arasında suret-i müslahanede tayin edilecektir.

Tayin olunan müddet zarfında iki hükümet arasında itilaf husule geldiği takdirde, İhtilaf Cemiyet-i Akvam Meclisine arz olunacaktır.

Hat-ı Hudut hakkında ithaz olunacak karara intizar Türk ve Britanya hükümetleri mükedderat katiyesi bu karara malik olan arazinin hali hazırında her

³⁸⁰ Akın, *Agm*, s. 316.

³⁸¹ Akın, *Agm*, s. 317.

*hangi bir tebdil ikana bahis olunacak mühitte hiçbir hareket-i askeriye veya sairede bulunmayacağı mütakabaten teyid iderler.*³⁸²

(Türkiye ile Irak arasındaki hudut, dokuz ay zarfında Türkiye ile İngiltere arasında yapılacak görüşmeler neticesinde halledilecektir. Tayin edilen müddet zarfında iki Hükûmet arasında uzlaşma temin edilemediği takdirde mesele, Cemiyet-i Akvam Meclisi'ne arz olunacaktır.)

Sevr Antlaşmasının Bütün Güney ve Doğu Anadolu'nun Türklerden alınmasını içermesine karşılık; Misâk-ı Millî, Musul ve Süleymaniye, Mondros Mütarekesi imzalandığı tarihte işgal altına alınmadığı için Türk sınırları içinde kabul edilmekte idi. Lozan'a giderken verilen talimatnamede ise Süleymaniye, Kerkük ve Musul livalarının istenmesi yer almıştı. Lozan Barış Antlaşmasının yukarıdaki maddesi doğrultusunda İngiliz ve Türk hükümetlerinin dokuz aylık bir süre zarfında bu konuyu halletmeleri, halledemezlerse Cemiyet-i Akvam'a başvurmaları gerektiği kabul edilmişti.

Türkiye, Fethi Okyar'ın önderliğinde Musul Meselesi çözümü için 'Haliç Konferansı' görüşmelerine katılmıştır. Fakat süreç devam ederken Hakkâri'de Nasturi ayaklanması baş göstermiştir. Bu ayaklanmada İngilizler, Türkiye'de karışıklık olmasını desteklediklerinin sinyalini vermişlerdir ve İngiltere adına konferansa katılan Sir Percy Cox, Musul'da Türklere taviz vermek yerine, aksi şekilde Hakkâri'nin Nasturiler'e verilmesini talep etmek suretiyle Musul meselesinin kendi lehlerine çözülmesini istedikleri için iki devlet arasında yapılan ikili müzakereler sonuç vermemiş, Musul meselesi dokuz ay zarfında çözümlenememiştir.

6 Ağustos 1924'te İngiltere Hükümeti adına Sir Lancelot Oliphant, Milletler Cemiyeti Konseyi'ne müracaat ederek, ilk bileşiminin gündemine Lozan Antlaşmasının 3 (2) maddesine göre İngiltere ile Türkiye arasında Musul Meselesini almasını isteyecektir. Bir hafta sonra Dışişlerinden D.G.Osborne'un imzasını taşıyan bir başka başvuruda da, İngiltere, "Irak ve Türkiye arasında daha âdil ve tabîî sınırların çizilmesine" yönelik ilişikteki teklifinin Milletler Cemiyeti üyelerine dağıtılması için Genel Sekreterce rica ediyordu. Ayrıca Mekke Hükümeti adına Dışişleri Bakanı Fuat, tarihî ve coğrafi açıdan Musul'un bir Arap ülkesi olduğuna değiniyordu. Eğer Milletler Cemiyeti aleyhte bir karar alırsa, Bağdad'ın haklarını savunmak için Arapların her türlü tedbire başvurabileceklerini de belirterek, Konsey'i yumuşak bir üslûpla ifade edilmiş

³⁸² *Lozan Sulh Muhadenamesi- Mukavelat ve Senedü't Tasarı 23 Temmuz 1339-1923*, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul 1339, s.6.

de olsa tehditten kaçınmamıştır. Bu girişimler karşısında Ankara, Konseye hitaben 25 Ağustos tarihli notasında Lozan'dan beri zaten İngiltere'nin bu sorunu ikili müzakerelerle çözümlenmeye yanaşmadığını kaydedecekti. Türk hükümeti, yine de konunun bu safhada Milletler Cemiyeti'ne intikâline karşı çıkmadığını belirtecektir.³⁸³

Musul Meselesi 19 Eylül 1924 tarihinde Milletler Cemiyeti'nde görüşülmeye başlanmıştır. Türkiye bölgede plebisit yani halk oylaması yapılmasını isterken, İngiltere bölge halkının cahil olduğunu ve plebisitin anlamını kavrayamayacakları gerekçesiyle plebisit yapılmasını reddetmiştir. Milletler Cemiyeti İngilizlerin bu isteğini uygun bularak, Türk tarafının plebisit yapılması isteğini reddetmiştir. Bunun yerine üç tarafsız devletin birer temsilcisinin yer alacağı bir komisyon kurulmasına karar verilmiştir. Bu üç kişi de Coğrafyacı ve bir zamanlar Macaristan Başbakanı olan Kont Teleki, İsveç'in Bükreş elçisi Wirsén ve Belçika ordusu emeklî subaylarından Pavlis'tir.

Milletler Cemiyeti Musul Komisyonu çalışmalarına başladığında 30 Eylül 1924 tarihinde Bruxelles'de toplanarak Bruxelles Hattı olarak da bilinen, Musul'u Hakkari'den ayıran bir sınır çizilmiştir. Komisyon 16 Temmuz 1926 tarihinde sunduğu raporunda, Irak'ın 25 yıl Milletler Cemiyeti mandasında kalması; adalet ve eğitimin yürütülmesi için Kürtlerden memur istenmesini ve Kürtçenin resmi dil olmasını; manda sona erdikten sonra Kürtlere özerklik sağlanamazsa Musul'un Türkiye'ye bırakılmasını ve bölgenin taksimine karar verilirse Küçük Zap Suyu sınır olmak koşulu ile Musul'un Türkiye'ye, Kerkük'ün ise Irak'a bırakılmasını önermiştir. Bu rapor İngiltere tarafından memnuniyetle karşılanırken, Türkiye tarafından Lozan'da Milletler Cemiyeti'ne bağlayıcı karar alma yetkisi tanımadığını iddiasıyla reddedilmiştir. Bunun üzerine Milletler Cemiyeti, Milletlerarası Daimi Adalet Divanı'na başvurarak Türkiye'nin iddiası konusunda görüş istedi. Her ne kadar Türkiye Divan'a başvurulmasını ve Divan çalışmalarına katılmayı reddetmişse de, Divan hem Lozan'da Milletler Cemiyeti'ne karar alma hakkı tanındığına hem de taraflar oylamaya katılmasa bile kararı kabul etmek mecburiyeti olduğuna hükmetmiştir. Türkiye'nin katılmadığı 16 Aralık 1925 tarihli oturumunda Milletlerarası Adalet Divanı, Musul'un Irak'a verilmesine karar vermiştir.³⁸⁴ Bu İngiltere'nin istediği karardır. İngiltere 8 Aralık 1925'de bu kararı kabul ettiğini bildirir. Böyle bir kararın çıkmasında hiç şüphesiz Bitlis ve Diyarbakır arasındaki bölgede İngiliz destekli olarak Şeyh Said isyanının çıkmasının etkisi vardır.

³⁸³ Mim Kemal Öke, *Musul-Kürdistan Sorunu 1918-1926*, İstanbul 1995, s. 250-251.

³⁸⁴ Sarıkoyuncu Değerli, *Agm*, s. 137-138.

Türkiye açısından Musul'la ilgili artık hukuk yolu tamamlanmıştır. Bundan sonra Türkiye'nin önünde sadece iki seçenek kalmıştır: 1. Musul'a Askeri Harekât, 2. Antlaşma. Türkiye ikinci yolu tercih etmiştir. Türkiye 1925'te Divan kararını tanımadığını beyan etse de 1926 yılında fikrini değiştirmiş ve 500.000 sterlin tutarında bir ödeme ile 25 yıl süreyle Irak'ın petrol gelirlerinden % 10 pay verilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Tefvik Rüştü Bey ile Sir Percy Cox arasındaki görüşmeler artık bitmiştir. Hazırlanan, "*Hudut ve Münasebat-ı Hasene-i Hemcivari Muahedenamesi*" (*Ankara Antlaşması*), 5 Haziran 1926 tarihinde Ankara'da imzalanmıştır.³⁸⁵

5.2.1. Musul Meselesinin Çözümünde Kürtlük³⁸⁶ ve Yezidilik Tartışmaları

Aşağıda İsmet Paşa'ya ait görüşlerden sonra İngiliz Dışişleri Bakanının Lord Curzon'a ve Milletler Cemiyetinin Musul Raporu'na ait görüşlerine yer verilmiştir. Çalışmanın bu bölümünde konumuz ile ilgili olarak ön plana çıkan ve değerlendirilmesi gereken hususlar belirlenmiştir ve bir bütünlük içerisinde ele alınarak irdelenecektir.

5.2.1.1. Demografik ve Etnik Savlar

Türk ve İngiliz Heyetlerinin Musul konusunda siyasi düşünceleri farklı olduğu için Lozan ve Lozan sonrası vermiş oldukları etnik ve dini grupları içeren sayımları içeren istatistikleri farklılık göstermektedir. Bunun yanında merkeze olan uzaklığı, bölge halkının büyük bir kısmını göçebe olarak yaşaması, askere alınmamak için nüfus sayımına katılımın düşük olması ve yapılan sayımlarda sadece erkek nüfusun sayılması gibi nedenlerden dolayı tam olarak vermek mümkün değildir. İkinci Bölüm detaylı olarak irdelendiği için burada detaya girilmeden sadece Musul Meselesinin çözümü tartışmaları aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Etnik ve dini nüfusla ilgili Türk tarafının vermiş olduğu istatistikler I. Dünya Savaşı öncesi Osmanlı İstatistiklerine, İngiliz istatistikleriyse 1919 ve 1921 yıllarında bölgede görev yapan İngiliz memurlarınca gerçekleştirildiği öne sürülen nüfus saptamalarına dayanıyordu. Her iki tarafın vermiş olduğu istatistiklerde önemli farklılıklar vardı ve Her iki tarafta kendi rakamlarının doğru olduğunu savunuyordu. İsmet Paşa'nın 23 Ocak 1923'te Arazi Komisyonu'nda açıkladığı verilere göre, I.

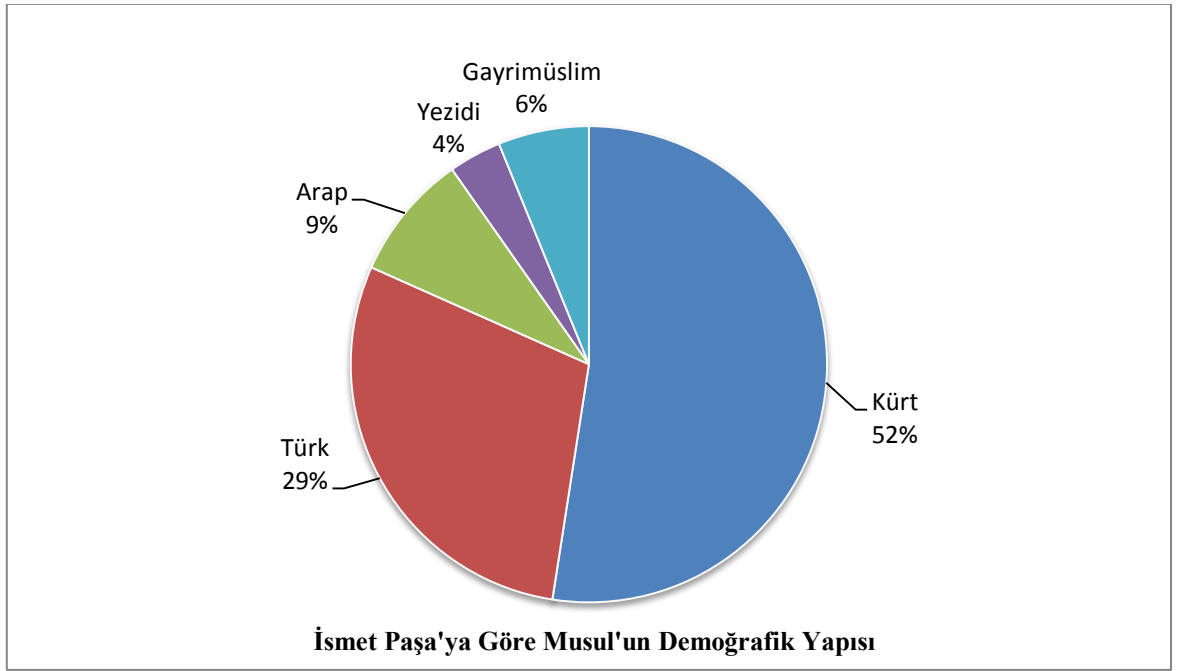
³⁸⁵ Durmuş Yılmaz, "Lozan Konferansı Sürecinde TBMM'de Musul Müzakereleri", *Türk-İslam Medeniyetleri Akademik Araştırmalar Dergisi*, (Ed. Mehmet Aydın), 2006/1, Konya, s. 105.

³⁸⁶ Musul Meselesi'nin çözümü tartışmaları içerisinde Yezidiler, bazen Kürtler'den ayrı bazende Kürtlerle beraber olarak verildikleri için Kürtlerle ilgili kısımlara da değinilecektir.

Dünya Savaşından önce bölgenin toplam nüfusu 503.000 kişi olarak saptanmıştır. Sancaklara göre nüfus dağılımı şöyle idi:³⁸⁷

Tablo XII

	Kürt	Türk	Arap	Yezidi	Gayri Müslim	Toplam
Süleymaniye	62.830	32.960	7.210	-	-	103.000
Kerkük	97.000	79.000	8.000	-	-	184.000
Musul	104.000	35.000	28.000	18.000	31.000	216.000
Genel Toplam	263.830	146.960	43.210	18.000	31.000	503.000

Grafik II

Türk tezine göre istatistik incelendiğinde, Musul ilindeki nüfusun 4/5'i aynı din ve geleneklere bağlı Türklerle Kürtlerden (Yezidiler'de dâhil), 1/5'ten azı Arap ve Gayri Müslimlerden oluşuyordu.

İsmet Paşa şöyle demektedir: “Musul vilâyetinde yerleşik nüfus 503.000 kişiye varmaktadır. Vilâyet içinde, bundan başka, Kürt, Türk ve Arap göçebe aşiretlerde vardır, bunlar aşağı yukarı 170.000 kişi kadardır ve sürekli yer değiştirmektedirler. ... İngiliz Temsilci Heyeti, sunduğumuz rakamların doğruluğunu kabul etmedikten başka,

³⁸⁷ Salah Sonyel'den Akt. Derya Aydın, *Musul'un İngilizler Tarafından İşgalinin Türk Basınına Yansımaları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2006, s. 37.

Türk Hükümetinin Musul Vilâyetinin nüfusuna ilişkin olarak hiç bir zaman doğru istatistikler düzenleyemediğini, buna karşılık, 1918 silâh- bırakışımından sonra, İngiliz subaylarının ve memurlarının bu bölgeyi gezip dolaştıklarını ve orada oturan her soydan ve her mezhepten nüfusun sayısını ve oranını bizden çok daha doğru saptadıklarını söylemektedir. ... Oysa, İngiliz Hükümeti, sözü geçen Vilâyetin hiç bir zaman gerçek sahibi olamamıştır, üstelik İngiliz memurları ve subayları bugüne kadar Süleymaniye Sancağına da girememişlerdir; Hükümetlerinin otoritesini bile kuramadığı bir Vilâyetin yalnız bir parçasını dolaşan bir kaç memurun, bu Vilâyetin tümüne ilişkin olarak doğru istatistik düzenleyebilmesini kabul etmenin imkânsızlığı açıkça bellidir. ... Araplarla Müslüman olmayanların Vilâyet nüfusunun içinde azınlıkta, Kürtlerle Türklerin de çoğunlukta olduğunu İngiliz Hükümetinin kendisi de kabul etmektedir. ... Fethiye'den Kerkük'e uzanan dar bir toprak şeridi dışında, Dicle'nin sol kıyısındaki bölgede tüm olarak Kürtler ve Türkler oturmaktadırlar. Musul şehrinde Türkçe, Kürtçe ve Arapça olmak üzere üç dil birden konuşulmaktadır. ... İngilizlerin Kerkük ve Erbil'de çıkardıkları bildirilerin bile Türkçe yayımlanmasının bu bölgede Türkçenin yaygın dil olduğu gerçeğinin İngilizler tarafından bile bilindiği anlamına gelmektedir. ... Kürt halkının İran kökenli olduğu öne sürülmüştür; oysa bu iddiaya Kürtlerin Turan kökenli olduğunu kabul eden, Encyclopaedia Britannica yalanlamaktadır. ... Zaten, Anadolu'yu tanıyanlar bilirler ki, gerek töre, gerek gelenek ve görenek bakımından, Kürtler, hiç bir yönden Türklerden farklı değildiler, ayrı diller konuşmakla birlikte, bu iki halk, soy, inanç ve görenek bakımından tek bir bütün meydana getirmektedir. ...³⁸⁸ Ankara Parlamentosunda Kürtleri temsil eden pek çok Kürt milletvekili bulunmaktadır. Musul'un etnik yapısı içerisinde yer alan Yezidiler'de Kürtler'le aynı ırktan gelmektedirler.³⁸⁹ Kürtler ile Yezidilerin sadece mezheplerinin farklı olduğu için birbirinden ayrı tutulması haksızlıktır. Beraber yaşanan uzun süreç, bunun bir kanıtıdır.³⁹⁰

Ayrıca İsmet Paşa bir plesibit yapılarak Musul'un kaderini Musul'da yaşayanların tayin etmesini istemektedir. Musul Halkının istemediği bir şeyi zorla kabul ettirmenin çağdaş düşünceye aykırı olduğunun ortada olduğunu belirtmiştir.

³⁸⁸ Seha L. Meray'dan Akt. Bülent Demirbaş, *Musul Kerkük Olayı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kuveyt Meselesi*, s. 53-54.

³⁸⁹ Swash. H. Muhammed Ali, *Lozan Antlaşması ve Musul Sorununun Çözümü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2008, s. 52.

³⁹⁰ Umut, *Age*, s. 67.

Burada İsmet Paşa'nın en önemli tesbiti İngiliz istatistiklerinin doğruluğunun şüpheli olduğudur. Çalışmamızın İkinci Bölümü detaylı incelenirse Musul için net bir nüfus ve etnik yapı istatistiği verilemeyeceği görülmektedir. Yezidileri ele alacak olursak; 1895'de Musul Vilayeti merkezli nüfus sayımında toplam 5.358 Yezidinin yaşadığı saptanmıştır. Yine Musul merkezli 1906- 1907 seneleri sayımına göre³⁹¹ Yezidi nüfusu büyük oranda düşerek 2.830 olarak tespit edilmiştir. Ancak bu sayımların doğruluk payı tartışılır bir konumdadır. Çünkü askerliğe alınmamak ve vergi mükellefi olmamak için Yezidi erkeklerin çoğu yapılan nüfus sayımlarına katılmamıştır.³⁹² Yezidi nüfusun yapılan sayımlarda verilen sayılardan daha fazla olduğu ortadadır. Ayrıca Yezidi olup din değiştirenlerde mevcuttur. Bu nedenle tam bir etnik ve dini nüfus sayısı vermek Musul için imkânsızdır. İngiliz ordusunda görev alan subay ve memurların İsmet Paşa'nın dediği gibi Musul'un nüfus ve etnik durumunu tam manasıyla vermiş olduklarını düşünmek yanlış olur.

Musul'un tarih boyunca değişik kültür ve medeniyetlere kucak açması Musul'a şahsına munhasır bir yapı kazandırmıştır. Bununla beraber gerek Osmanlı öncesi Türk Devletlerinin himayesinde kalması gerekse Osmanlı himayesinde uzun süre yaşaması Türklerle Kürtler arasında ortak bir kültür ve gelenek bağı oluşmasını sağlamıştır. Osmanlı döneminde Musul'un 1516 yılında Diyarbakır Eyaletinin sancağı, 1600'lü yıllarda eyalet, 1855'de Van Eyaletinin sancağı, 1861'de Bağdad Eyaletinin sancağı, 1864'te Hakkâri Eyaletinin sancağı, 1865'te Van eyaletinin sancağı ve nihayet 1879'da vilayet olduğu göz önünde bulundurulursa İsmet Paşa'nın Türkler ile Kürtleri farklı dilleri kullanmakla beraber soy, inanç ve gelenek bakımından bir bütün olduklarını ve birbirinden ayırmanın uygun olmadığını belirtmesi doğru bir genelleme kabul edilebilir. Nitekim Yezidiler ve Kürtler halen Türkiye ile ortak bağlar taşımaktadırlar. Yezidiler ve Kürtler Araplara nisbetle Türk kültür, adet, gelenek ve göreneklerine yakın oldukları aşikârdır.

Lord Curzon'un Türk Tezine cevabı ise şu şekildedir: "... Bütün Mezopotamya, Dünya savaşı sırasında İngiliz ordularınca işgal edilmiştir. Dünya savaşı, Türk ordularının yenilgisiyle son bulmuştur, bu savaşın sonucu olarak, Türk Hükümeti

³⁹¹ Bu sayıma göre diğer etnik gruplar; 43.775 Müslüman, 1 Greek, 45 Ermeni, 3.882 Katolik, 74 Protestan, 719 Keldani, 1.024 Yakubi, 2.071 Yahudi'dir. 2.830 Yezidi ile birlikte toplam 54.421 olarak verilmiştir.

³⁹² Abca, *Age*, s. 39.

bu ülkeden dışarı atılmıştır, az sonra, o vakte kadar Mezopotamya demektedir olduğumuz bu ülkeye, bölge halkının daha çok alışmış olduğu, Irak adı verilmiştir.

Türk Hükümetinin davranışı yüzünden savaşa girmek zorunda kaldığımız ve ilk defa Irak'ta ilerlediğimiz zaman, ülkenin halkına, zaferi kazanırsak, ileride Türk yönetiminden kurtarılacağı yolunda söz verdik. ... Şimdi, Kürtlerin durumunu inceleyelim, bunların sayısının 750.000 ile 800.000 arasında bir toplam nüfus içinde, 455,000 olduğunu daha önce söylemiştim. Kürtlerin Türk soyundan olduğunu tarihte ilk defa bulup çıkararak, belgelerinden birini kaleme alırken, Türk Temsilci Heyeti olmuştur. ... İsmet Paşa ülkesinde yayınlanan bildirimlerin neden Türk diliyle yazılmış olduğunu sormuştur. Buna, şöyle cevap vereceğim. Kürtler çoğunlukla, okuma-yazma bilmemektedirler. Bizim başlattığımız Kürt yazısıyla öğretimin çok gelişmesine de vakit bulunamamıştır. Şimdiye kadar, Güney Kürdistan'da yazılı hiç bir Kürt dili yoktu, öte yandan, İsmet Paşa, Ankara parlamentosunda birçok Kürt milletvekili olduğunu söylemiştir, olabilir; fakat Parlâmentoda Güney Kürdistan'ın tek bir Kürt milletvekili olduğunu ciddi olarak iddia etmekte midir?³⁹³ Herhangi bir zaman Süleymaniye'den tek bir milletvekili çıkmış mıdır? Bütün bu insanların doğrudan doğruya atanmış oldukları ve bunlar arasında bir takımının, dil bilmedikleri için Meclisin çalışmalarına katılmadıkları herkesçe bilinmektedir. ...

Bu plebisiti isteyen Ankara'dır, Kürtler hiçbir zaman plebisit istememişlerdir. Bu zavallı halk, bunun ne anlama geldiğini de bilmemektedir. Bu yerlerde yaşayan Araplarla Türkler de hiç bir zaman plebisit istememişlerdir. Plebisit isteyenler, yalnız Ankara Türkleridir. Bununla birlikte, İsmet Paşa az önce, bir halka istemediği bir şeyi zorla kabul ettirmenin çağdaş düşünceye aykırı olduğunu söylemiştir. Üstelik bu Kürt ülkesinin bütün ekonomik ilişkileri, kuzeyle değil, güneyledir. Bu ekonomik bağların kesilmesini haklı gösterecek ne bulunabilir? ... bir plebisit, büyük bir olasılıkla, hiç bir sonuç vermeyebilecektir. Şunu iddia ediyorum ki, plebisit bir sınırın saptanmasını

³⁹³ Her iki tarafın görüşlerinin farklılığı Lozan görüşmelerinin kesilmesine neden olmuştur. Görüşmelerinin kesildiği sırada Büyük Millet Meclisinde konu derinlemesine tartışılmıştır. 25 Ocak 1923 günü söz alan Bitlis Mebusu Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey, Lord Curzon'un Güney Kürdistan'ın tek bir milletvekili olmadığı görüşüne şöyle cevap vermiştir: "... Arkadaşlar, Kürt vatandaşlar bütün kanaatlerini bir umdede topladılar. O umde, o gaye Türklerle tevhid-i mukadderattır (kader birliği). Çünkü esareten kurtulmak, çünkü varlıkları bu umdeye muhaveldir (bağlanmış, dönüşmüştür). Bugün Kürtler, Arnavutluğun, Suriye'nin, Irak'ın akubetini görüp dururken hiçbir işgalata (kötü düşünceye) gidemezler. Biz buradan Lord Curzon'a bağlıyoruz ki, biz Kürdistan'ın hakiki vekilleriyiz. Senden ve senin siyasetinden Musul'u istiyoruz ve alacağız. Petrol kuyularındaki İngiliz siyasetinin yanına - eğer haklarımızı vermezlerse - kanlı kuyular hazırlayacak olanlar yine o Kürtlerdir. Eğer haklarımızı vermezlerse o beğenmediği Kürtlerin elleriyle hafredeceği (kazacağı) kuyularda İngiliz siyasetini boğacağız ..." TBMM ZC, Devre: I,'den Akt. Yılmaz, Agm, s. 90

sağlayamaz; plebisit, bir milletvekilinin ya da kralın seçiminde işe yarayabilir, fakat sınırın nereden geçeceğini, birbiri içine girmiş halklardan, oy vererek kararlaştırmasını istemek söz konusu olamaz. Kürdistan'da bir plebisit yapıldığım düşünelim. Neler olacaktır? İsmet Paşa'nın dediği gibi, halk, durmadan yer değiştirmektedir. Kürtlerden çoğunluğun ve Araplardan büyük bir kısmının okuması yazması yoktur. Nasıl oy verileceğini bilemeyeceklerdir, çünkü bütün ömürleri boyunca, hiç bir seçim sandığı görmemişlerdir; böyle bir sandık gördükleri zaman bunları kaldırıp insanın başına atmalan beklenebilir.³⁹⁴ Bir defa daha soruyorum: Güvenliği sağlamak için gerekli birlikleri kim bulacaktır?"³⁹⁵

Burada görüleceği gibi Lord Curzon etnik yapı ile ilgili olarak İsmet Paşa'nın verdiği rakamların gerçeği yansıtmadığını düşünmektedir. Türk tarafının verdiği rakamların çok uzun süreden beri Musul bölgesinde görev yapan İngiliz subaylarından gelen rakamlara bakıldığında tamamen farklı olduğunu, Türklerin sadece askere alınacak kişileri dikkate aldığını diğer bölge halkını ve askere gitmek istemeyen vb. dikkate almadığını öne sürmüştür. Ayrıca bölgede yaşayan herkesi dikkate alan nüfus sayımında, İngiliz subaylarının çalışmalarının daha bilimsel ve daha gerçekçi olduğunu savunmuştur. Kürtlerin Turan ırkından geldiği ve Musul'un Türk yurdu olduğu görüşüne de karşı çıkmıştır.

Musul bölgesinde görev yapan İngiliz Subaylarının 1919 ve 1921 yılları arasında yapmış oldukları nüfus tahminlerinin bölgede Arap ve Gayri Müslimlerin çoğunlukta olduğunu göstermek için yapıldığı aşikârdır. Musul bölgesinin zengin petrol kaynaklarına sahip olduğu göz önünde bulundurulursa İngilizlerin Türk hükümetini değilde İngiliz himayesinde bir Arap devletini tercih edeceği ortadadır. Bu sonucu sağlamak içinde kendi istatistiklerini Araplar ile Gayri Müslümlerin nüfus oranını arttırarak hazırlamışlardır. Bölgede yaşayan Kürt (Yezidiler de dâhil) ve Türkler ile diğer dini ve etnik grupları hiçe sayılarak bu istatistikler hazırlamışlardır.

İngilizlerin verdiği rakamlarda da Türkler ve Kürtler aslında Arap nüfusundan fazladır. Burada İngilizler tarafından Musul kentinin bir Arap kenti olduğu ve Türk hâkimiyetinde uzun yüzyıllar kalmasına rağmen bu karakterini koruduğu vurgulanmak

³⁹⁴ Mecliste yaşanan tartışmalar sırasında Yusuf Ziya Bey, Lord Curzon'un Cahil halk kime ve nasıl oy kullanacağını bilemez" görüşüne bu sözleri hakaret olarak kabul etmiş ve Meclisten Musul konusunda asla taviz vermemesini ve delegeler kuruluna verilen talimatı asla değiştirmemesini istemiştir. TBMM ZC, Devre: I,'den Akt. Yılmaz, Agm, s. 90.

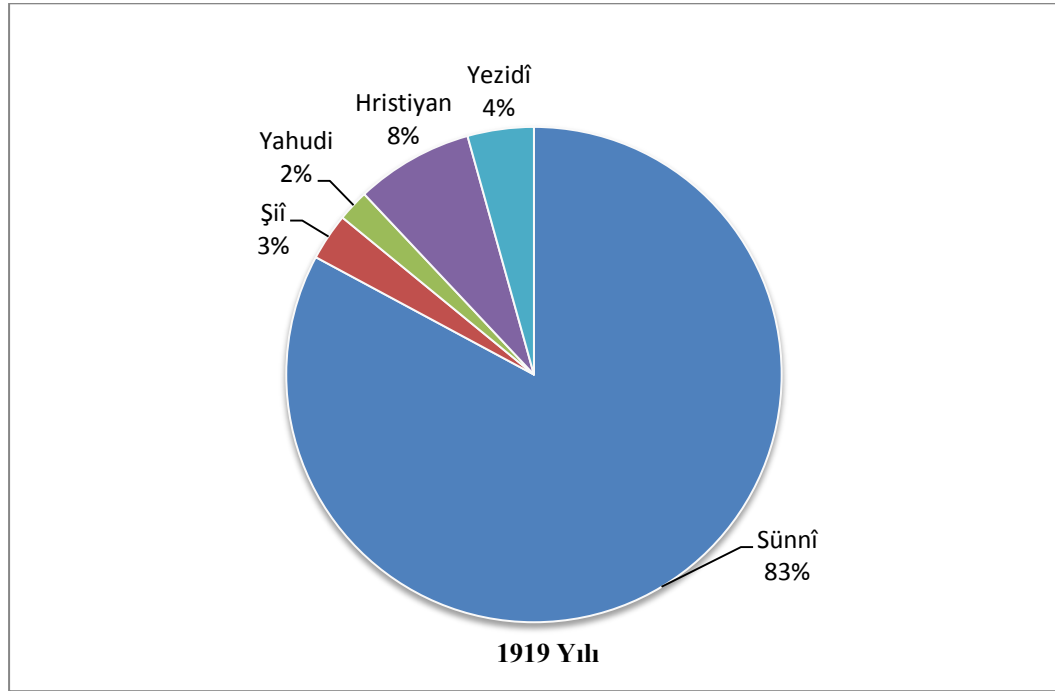
³⁹⁵ Saha L. Meray'dan Akt. Demirbaş, Age, s. 57-59.

istenmiştir. Yezidiler'in Kürt ırkından geldiği, Kürtlerin ise İran'i bir ırk olduğunu savunan İngilizler, Yezidiler konusunda kendileriyle çelişkiye düşmüşlerdir.

Siyasi Şubenin İngiliz Subayları tarafından 1919 ve 1921 yıllarında yapılan tahminleri şu şekildedir:³⁹⁶

Tablo XIII. 1919 yılı Nüfus Tahminleri

	Sünnî	Şîî	Yahudi	Hristiyan	Yezidî	Toplam
Musul	224.713	17.180	7.635	50.670	30.180	350.378
Erbil	96.100	-	4.800	4.100	1.000	106.000
Kerkük	85.000	5.000	1.400	600	-	92.000
Süleymaniye	153.900	-	1.000	100	-	155.000
Toplam	597.713	22.180	14.835	55.470	31.180	703.378

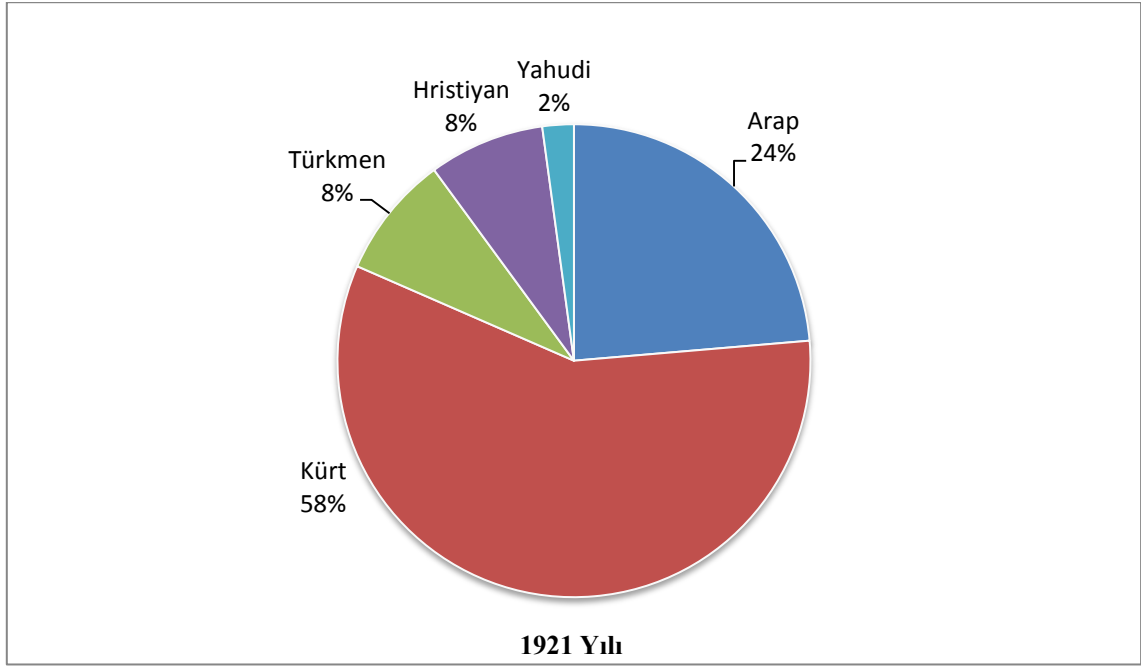
Grafik III. 1919 yılı Nüfus Tahminleri Toplam Nüfus Grafiği

³⁹⁶ Kaymaz, *Musul Sorunu*, s. 271.

Tablo XIV.1921 Yılı Nüfus Tahminleri

	Arap	Kürt*	Türkmen	Hristiyan	Yahudi	Toplam
Musul	170.663	179.820	14.895	57.425	9.665	432.468
Erbil	5.100	77.000	15.000	4.100	4.800	106.000
Kerkük	10.000	45.000	35.000	600	1.400	92.000
Süleymaniye	-	152.900	1.000	100	1.000	155.000
Toplam	185.763	454.720	65.895	62.225	16.865	785.468

* Kürt nüfusu, Yezidileri'de içermektedir.

Grafik IV. 1921 yılı Nüfus Tahminleri Toplam Nüfus Grafiği

Kaymaz'a göre; İki tabloyu karşılaştırdığımız zaman, vilayet genelinde nüfusun iki yıl içerisinde % 11.7 gibi çok yüksek oranda artmış olduğunu; ancak bu artışın Arap ve Hristiyan nüfusun yoğun olarak yaşadığı Musul Livasında gerçekleştiğini; Kürt ve Türkmen nüfusunun yoğun olarak yaşadığı Erbil, Kerkük ve Süleymaniye Livalarının ise aynı dönemde her nasılsa sabit kaldığı görülmektedir. Büyük olasılıkla nüfus etnik ayrıma tabi tutulurken, Türk nüfusunun önemlice bölümü Musul livasında Arap, diğer üç Livada ise Kürt nüfusu içerisinde gösterilmiştir.³⁹⁷

E. Aufwizen, Kont P. Telaki ve A. Paolis'in hazırlayıp ve Cemiyet-i Akvam'a sundukları raporda tarfların verdiği istatistikler şu şekilde karşılaştırılmaktadır:³⁹⁸

³⁹⁷ Kaymaz, *Musul Sorunu*, s. 271.

³⁹⁸ *Musul Raporu*, s. 130-131.

Tablo XV. Musul Vilayeti

	Musul Vilayeti Resmî Sahnamesi	Türk Nüfus Kayıtları, Lozanda Taksim Edilen İstatistik	1919 Yılında Siyasi Şubemin İngiliz Zabıtları Tarafından Yapılan Tahminler	1921 Yılında Siyasi Şubemin İngiliz Zabıtları Tarafından Yapılan Tahminler	1921-1924 Yıllarında Irak Hükümetinin Son Nüfus Kayıtları
Kürt	-	263.830	Bu dağılım milletlerin dağılımına göre değil dinlerin dağılımına göre yapılmıştır.	424.720	494.007
Arap	-	43.210		185.763	166.941
Türk	-	146.960		65.895	38.652
Hristiyan } Musevi	-	31.000		62.225	61.366
Yezidi	-	18.000		16.865	11.897
Yerleşiklerin Toplamı		503.000		30.000	26.257
Aşiretler ...		170.000			
Genel Toplam	728.050	673.000	703.378	785.468	801.090

Tablo XVI. Musul Sancağı (Liva)*

	Musul Vilayeti Resmî Salnamesi	Türk Nüfus Kayıtları, Lozanda Taksim Edilen İstatistik	1919 Yılında Siyasi Şubemin İngiliz Zabıtları Tarafından Yapılan Tahminler	1921 Yılında Siyasi Şubemin İngiliz Zabıtları Tarafından Yapılan Tahminler	1921-1924 Yıllarında Irak Hükümetinin Son Nüfus Kayıtları
Kürt	-	104.000	Bu dağılım milletlerin dağılımına göre değil dinlerin dağılımına göre yapılmıştır.	149.820	87.900
Arap	-	28.000		170.663	119.537
Türk	-	35.000		14.895	9.757
Hristiyan Musevi }	-	31.000		57.425	54.934
Yezidi	-	18.000		9.665	3.759
Yerleşiklerin Toplamı		216.000		30.000	20.257
Aşiretler ...		?			
Genel Toplam		?	350.378	432.468	205.694

*Diğer sancakların istatistikleri mukayese edilemez; çünkü Türk idaresi zamanındaki taksimatı birbiriyle uyuşmamaktadır.

Türk Hükümetinin Komisyonun dikkatini çektiği ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından 1920 yılında yayınlanan Handbook'un "Mezopotamya" adındaki 63 numaralı nüshasında (s. 8) yer alan istatistik de şu şekildedir:³⁹⁹

Kürtler	380.000
Türk-Türkmenler	110.000
Asurîler	60.000
Yezidîler	21.000
Şabakîler	10.000

³⁹⁹ Musul Raporu, s. 144.

Komisyunun mutabık kaldığı sonuca göre, şehir dâhilinde 74.000 olmak üzere 119.500 Arap, 88.000 Kürt, 19.250'si şehirde olmak üzere 55.000 Hristiyan, 9.750 Türk, 26.200 Yezidi, 4.000'i şehir içinde 7.550 Yahudi olmak üzere Musul'da 306.000 kişi mevcuttur. Şehirdeki topluluklarla ilgili verilen rakamlarda bu kadar fark olması, Musul meselesinin ilmi bir seviyede değil siyasi ve hukuki zeminde tartışılmasından kaynaklanmaktadır. Bölgenin Türk egemenliğinden çıkması için ustaca hazırlanmış İngiliz planı gereği rakamlarla oynanılmış ve uluslararası kamuoyuna da böylece kabul ettirilmiştir. Şehirde mevcut bulunan Türk unsuru dışındaki bütün topluluklar sayıca üstün gösterilmiştir. Oysaki sadece Kürtlerden örnek vermek gerekirse, komisyon raporunda Irak Hükümeti tarafından 87.900 olarak lanse edilen nüfusları, aynı kaynak tarafından 1947 yılında yapılan istatistiklerde 10.165 olarak geçmektedir ki bu da 203.300 olan şehir nüfusunun % 5'ine tekabül etmektedir.⁴⁰⁰

Komisyon Cemiyet-i Akvam'a sunduğu raporda, Türk ve İngiliz Heyetlerini Etnografik tezlerini; halkın toplam nüfusu ile ırkın yüzde itibariyle taksimi ve ırkların araziye dağılımı açısından irdelemiş ve tartışmalar arasında yer alan Yezidîler gibi farklı ırkların mahiyeti ve özelliklerini ortaya koymaya çalışmıştır.

Musul Tahkik Komisyonu Raporun'da Yezidîler ise şu şekilde geçmektedir:

“İlgili hükümetler, Yezidîler hakkında da, birbirine açıkça zıt tezler ileri sürmüşlerdir. Sayılan çok az – İngiliz ve Irak istatistiklerine göre 21 ilâ 30 bin, Türk istatistiklerine göre 18 bin – olmakla beraber bu rakamlar üzerinde durmak gerekir. Öncelikle, *şeytana tapanlar* diye tanınan bu garip milletin herkeste uyandırdığı çok doğal alaka dolayısıyla; sonra da, diğer ahaliden tamamıyla ayrı, fakat birleşik bir unsur olmaları itibariyle, çözümü arzulanan mesele açısından oldukça önemlidir; çünkü batı çölünde yoğun bir kitle halinde yerleşik ahaliyi bunlar oluşturuyorlar. Irksal açıdan, İngiliz muhtıraları Yezidîlerin büyük bir ihtimalle Kürt kökenli olduklarını, ancak Muhammedi olmadıklarını, bilakis din-i Muhammedi'yi küfür saydıklarını söylüyor. İngiliz hükümetinin arzettiği ırklar haritasında Yezidîleri gösteren renk Kürtlerinkinden farklıdır. 1910'da Londra Kraliyet Coğrafya Cemiyeti tarafından yayımlanan ve Türk hükümetince tevdi olunan haritada Yezidîler, Kürtlerle aynı renkte gösteriliyor.

İngiliz yardımcı azadan bu farkları anlatmasını istedik. Alınan cevap keyfiyeti açıklamaktan uzaktır. Ancak iki haritanın ayrı olduklarını söylemekle yetiniyor.

⁴⁰⁰ Tellioglu, *Agm*, s. 83-84.

Türk hükümeti, Yezidileri açıkça Kürt ırkından olduklarını, Kürtlerle aynı gelenek ve göreneklere sahip olduklarını ifade ediyor. Ancak, ayrı, dolayısıyla Muhammedi bir mezhep teşkil ediyorlar. Türk hükümeti, ayrı bir mezhep teşkil etmelerinin bunları Kürtlerden ayırmak için bir sebep olamayacağını söylüyor ve din-i Muhammedî ile Yezidilerin dini arasındaki farkı, Katoliklerle Protestanlık arasındaki farka benzetiyor.⁴⁰¹

Burada İngiliz hükümeti ve Türk hükümeti Yezidileri değerlendirirken siyasi bir yol izlemektedirler. İngilizler Yezidilerin desteğini Osmanlı'nın zorunlu askerlik meselesi sırasında almışlardı ve Yezidi aşiretler İngilizleri açıkça destekliyordu. Hatta Musul'un işgali sırasında İngilizler, Yezidi birliklerden de yararlanmıştı. Bu nedenle İngilizler tezlerini Yezidilerin Türk ve Müslümanlardan farklı olduğu şeklinde inşa ediyorlardı.

Kürtlerle Türklerin bölgede beraber yaşayıp, ortak bir kader birliği kurdukları İsmet Paşa, Yezidilerin Kürt kökenli olduğunu, Kürtlerinde Turani olabileceğini söyleyerek, etnik sayıları artırmaya çalışmaktaydı. Bunun için Lozan'da ve sonrasında yapılan Musul Meselesi tartışmalarında İsmet Paşa, Yezidilerin Müslümanlıktan sapmış bir kavim olduğunu iddia ediyordu. Musul Tahkik Heyetinin raporuna da yansıyan bu durum onlar tarafından Yezidilerin Muhammedi olmadıkları yönünde kararlaştırılmıştır. Yezidilerin Muhammedi bir mezhep olduğu görüşü ise her ne kadar daha önce Osmanlı'da Yezidileri zorunlu olarak askere almak maksadıyla kullanılmışsada İsmet Paşa aslında Yezidilerin farklı bir inançta olduğunu bilmektedir. Siyasi konjektür böyle söylemesini gerektirmiştir. İngilizlerin, Yezidilerin Muhammedi olmadıklarını ısrarla belirtmelerinin nedeni de budur.

Rapora tekrar dönecek olursak:

“Bu tuhaf milletin kökeni Kürtlerinkinden daha karanlıktır. Bizzat kendileri, kendilerinin dünyanın diğer tüm milletlerinden daha eski ve başka bir kökenden olduklarını söylüyorlar. Mitoloji (efsane), onları yalnız (Nuh'un) torunları olarak gösteriyor. Oysa diğer milletler Âdem ile Havva'nın torunlarıdır. Tufan meselesi hakkında sorgulanan bir Yezidî, kendilerinin Hazreti Nuh'un, diğer milletlerinse Nuh'un çocuklarının torunları olduğunu söyledi. Şîî müslümanlar bunları, Hasan'la Hüseyin'i öldürerek hilafete sahiplenen gâsıp Yezid'in evlatları sayarlar. İslâm literatürü – özellikle Şehristânî (Chahrastani) – Yezidîlerin Yezid ibn Anîse (Yasid ibn Anisa)

⁴⁰¹ *Musul Raporu*, s. 196-197.

tarafından olduğunu ve başka iki grupla birlikte, Şavariç (Chavaridsch) adıyla bilinen, Şia'ya bağlı İbâdiye mezhebine veya tarikatına mensup olduklarını söyler. Yalnız Yezidîler değil, daha birçok müellifte -örneğin, Yezidîleri tetkik için her türlü imkâna sahip olan ve onlar hakkında dikkat çekici bir eser yazan eski Musul valisi Mustafa Nuri Paşa bu kökeni kabul etmezler. Genellikle yeni müellifler ve Avrupalı gezginler gibi Nuri Paşa da Yezidîlerin Kürt olduklarını tahmin ediyor. Mösyö Portokalyan gibi başka müellifler de, Yezidîlerin aslen İran'ın Yezd eyaletinden olduklarını tahmin ediyorlar.

Yezidiler Kürtçe konuşurlar ve başka dilleri de yoktur. Şuna da dikkat etmek gerekir ki, ellerinde bulunan birkaç mukaddes kitap Arapça olduğu halde başlıca duaları Kürtçe'dir. Şeyh tarafından okunan vaftiz duası Kürtçe'dir ilahiler Kürtçe söylenir ve inançlarına göre Allah Kürtçe konuşur. Kitaplarının Arapça olmasına dayanılarak, Yezidîlerin, bilahare Kürtleştirilmiş Arap oldukları tahmin edildi; ancak, başka bir delil yoktur. Bilakis, herşey, böyle bir iddiayı çürütecek yöndedir zira Kürt dili, bugüne kadar hiç yazılmadığı için, Arap yazısıyla birlikte alınmıştır (takabbul). Zaten, rahiplerin ancak küçük bir bölümü Arapça bilir ve okur. Arapça, yalnızca dinî lisandır, âyinî lisan (ibadet dili) değildir.

Dinleri itibariyle Yezidîler Kürtlerden çok ayrı kalmıştır ve yapıcı da – hiç değilse Baédra-Chaik Âdi Yezidileri – onlardan tamamıyla farklıdır. İlk ve kısa bir bakışla bilimsel teoriler kurulamaz. Ancak, Baedra ve Şeyh Hâdî mıntıkasında gördüğümüz Yezidîlerin, özellikle reislerinin, en meşhur Asurî anıtlarındaki tiplerle olan benzerliklerinin ne kadar dikkatimizi çektiğini söylemekten kendimizi alamıyoruz.

Yezidîler, en eski zamanlardan beri, tam bir soyutlanmışlık içinde yaşamışlardır. İnançlarına göre, insan ancak Yezidî doğarsa mezhebe dâhil olabilir. Dolayısıyla, dinlerine adam çekmek için çaba göstermezler. Ve böylece, aralarına yabancı ırktan kimse giremez.

Başka inançtan kimselerle evlenme imkânı da yoktur; çünkü birbirlerinden tamamıyla ayrılmış mezhepler şeyhlerin, pirlerin, fakirlerin, kavalların, avanların kendi kaçışlarından eş seçmesine izin verir. Yalnızca emîr, haremlerini serbestçe seçer ve birkaç kadın alabilir.

Onlar diğer milletler kendilerinden uzak tutmuşlardır. Onlara bu kadar zorluklar çektirip defalarca baskıya uğramalarına sebep olan dinleri -ki onun yolunda kahramanca ölürlere- çeşitli unsurların bileşiminden oluşan bir dindir. Bunda her türlü unsur tuhaf bir karışım buluruz. Bugüne dek hiç kimse bu dinin sırlarını bütünüyle öğrenememiş ve

kendisini tam olarak tarif etmemiştir. Yezidî dini hayır ve şer (iyilik ve kötülük) temel düşüncesini ve hatta ruh göçü (tenâsüh-i ervah) İranlılardan almıştır. Şemseddin yahud güneş tapmağı yakınlarında her yıl bir beyaz boğa kurban etme geleneği, büyük bir ihtimalle Şemseddin'i Mitra addetmekten doğmuştur. Musevilikten (Yahudilik), belki kötü ruh (rûhu'l-habîs) olan Ehrimen'i şeytan addetmeyi almıştır. Ahd-i Cedid (İncil) ve Kur'ân'ı ululadıkları gibi Ahd-i Atik'i (Tevrat) de ulularlar. Sünneti (hitan) belki Musevilik'ten, belki Müslümanlıktan, belki de -Wigram'm tahmini üzere- daha eski ve Ortak bir kaynaktan almışlardır. Herhalukarda unutulmamalıdır ki; kadim Sâmi adetlerinde olduğu halde sünneti Asurîlerle Babilliler uygulamıyordu. Yezidiler Hazreti İsa ve Haç'ı da ulularlar; ancak bu semsol sadece Hristiyanlara özgü değildir; İseviyet'ten eski olduğunu biliyoruz. Müslümanlarla beraber Hazreti Muhaammed'i ve Mekke'nin kutsal makamlarım da ulularlar. Tapmaklarının duvarlan üzerinde Kur'ân ayetleri yazılıdır. Güneş mabetinden çıkan kutsal pınarların ismi, Mekke'deki mukaddes kuyunun gibi Zemzemdir ve gelenek, bu kuyuyu Mekke'den oralra Şeyh Hâdî'nin getirdiğini nakleder. Şeyh çocukları, bu kutsal pınarda vaftiz eder. Bunlardan başmkaça tapmağın duvarları üzerinde güneş, ay ve yıldız tasvirleri ve büyük kapının yanında da çok büyük bir yılan resmi görülür. Yezidiler ateşe de tapar, dolayısıyla Zerdüştlük ile de ilişkileri olduğu muhakkaktır.

Bütün bunlar dışardan alınmış öğelerdir. Sırf Yezidilere özgü unsurlar da vardır. Yezidîler, Yezdan adını verdikleri büyük bir yaratıcıya inanırlar; isimleri de büyük bir ihtimalle bu kelimedenden türemiştir. Bu tahmin, Yezidî kelimesinin gâsıp Yezid ve İran daki Yezd eyaletinin isminden alındığı tahmininden daha doğru gözüktür; fakat hâlik-i a'zam (en büyük yaratıcı) o kadar yüksektir ki, ona doğrudan doğruya tapmak müm-kün değildir. O, göktedir ve yeryüzünün işleriyle uğraşmaz. Ondan yedi büyük ruh çıkmıştır. Bunların birincisi Melek Taus'tur (Tavus), ki bu, şeytandan başka birşey değildir. İkincisi Melek İsa, yani Hazreti İsa'dır. Allah dünyayı Melek Tavus için yaratmış ve ona onbin yıllığına kiraya vermiştir. Bugüne kadar bu onbin yılın altıbin'i geçmiştir. Melek Tavus, tunçtan yapılmış bir tavus suretinde tasvir edilmiştir. Bu heykelden birkaç tane vardır. Kavvallar (dördüncü mezhep) onları her yıl köyden köye götürerek halk'a kutsatırlar.

Komisyunun Sencar Yezidîlerini ziyaret eden üyeleri, Baedra mıntıkası Yezidîlerini ziyaret eden üyeleri değildir. Bu yüzden, bu iki grupta yalnızca dinin ortak

olduğunu söyleyen Sir Mark Sykes'ın iddiasını irdeleyemedik. Sir Mark Sykes, Baedra Cheik Adi Yezidîlerinin kökeni hakkındaki düşüncesini söylemiyor.

Sencar Yezidîlerinin yalnız dil itibarıyla değil, dış görünüş, yüz ve beden yapıları itibarıyla da, hiç kuşkusuz, Kürt kökenli olduklarını söylüyor. Sykes, onları Dersim vilayeti Kürtleri ile karşılaştırıyor. Sencar dağlarına, Timur'un istilasından sonra sığındıklarını söylüyor. Ancak Sencar'ın şimdiki Yezidîleri de bu bölgenin eski halkının Yezidî dinini ululadıklarını kabul ediyorlar.

Bu garip milletin, köken ve milliyeti gibi dini de karanlıktır; ama Muhammedî olmadıkları muhakkaktır. Türk ve Araplarla akrabalıkları olmadığı da kesindir. Kürtlerle akrabalıkları vardır ve atalarının kısmen ortak olması da kuvvetle muhtemeldir. Ancak, Yezidîlerle Kürtlerin kökenlerinin büsbütün aynı olmaması da ihtimal dâhilindedir.

Vaziyetleri daima müşkil olmuştur. Şeytanın ismini hatta bu ismin hecelerini ağızlarına almaları ve dinlemeleri yasaktır. Üzerlerinde mavi birşey taşımaları da yasaktır. Bu özelliklerle dinlerinin tüm gizli ibadetleri Yezidîlerin, askerlik hizmetleri hususunda birçok güçle karşılaşmalarına yol açmıştır. Garip bir örnek olmak üzere, Yezidîler, Rusya'da bir dönem, askerlikten muaf idiler, Türkiye'de değillerdi; çünkü müslüman sayılıyorlardı. Böyle olduğu için de İslâm uleması onları ekseriya sıkıştırmışlardır (tazyik).

Önceleri Yezidîler daha kalabalıktı. XVIII ve XIX. yüzyıllarda Türk ve Araplarla olan mücadeleleri izleyen katliamlarda çok kırıldılar.

Çalışmalarımız sırasında, Yezidîlerin, eskiden daha geniş olan memleketinin yegâne haritasını bulduğumuzu tahmin ediyor ve buna dikkat çekmeyi faydalı buluyoruz. Bu, 1765'te Fransız akademisi (Encümen-i Daniş) tarafından yapılmış, "*L'Armania Majeure Dressée sur les Auteurs Armeniens*" adlı haritadır. Bu harita, tüm Ermenistan mntıklarının sınırlarını gösteriyor. Ülkenin güney hududu aynı yönde doğuya doğru Cezire, İmadiye, Neri dağları civarını takip ediyor. Bu hattın kuzeyinde, Zağros dağ silsilesini kesen, ancak kuzeye doğru sınırlandırılmamış bir arazi vardır ki *Kürtler ülkesi* adını taşıyor. Batıda, bu araziden ayrılan küçük bir kısma *Munc* yahut *Mecusîler ülkesi* deniliyor. Bu; Musul, Dicle, İmadiye, Akra arasındaki mntıkadır. Şu halde, bu havalı de, Mecusî dinleriyle ilişkili yegâne dinin sâlikleri olan Yezidîlerin

tapınak bölgeleridir. Bu harita, yakında mösyö Hanzadyan'ın *Ermenistan'ın Tarihi Haritaları Külliyatı* içerisinde yayımlanacaktır.”⁴⁰²

Komasyon Türk ve İngiliz Heyetlerinin Yezidilik ile ilgili görüşlerini inceledikten sonra coğrafi ve ırksal açıdan Yezidilerin durumunu yukarıdaki gibi değerlendirmiş ve Musul Meselesinin çözümünde Kürtler ve Yezidiler ile ilgili raporunu şu şekilde sonuçlandırmıştır:

“Her iki tarafın Lozan'da ve Cemiyet-i Akvam Meclisi huzurunda arz ettikleri istatistiklerle haritalar çok az doğrudur. Irak resmi makamları tarafından çıkanla son istatistikler en iyisidir; fakat ona da ihtiyatla başvurulmalıdır. İngiliz hükümeti, doğu kısmında oturan Kürtlerin sayısı konusunda mübalağa yapıldığı görüşündedir. Bize gelince, Arap nüfusunun biraz fazla, ortalama yüzde beş ilâ yüzde on oranında tahmin edildiği fikrindeyiz. Türklerin sayısını gösteren rakamsa, bilakis, genel siyasi şartlar ve bazı kişisel durumlar dolayısıyla gerçeğinden az gözüküyor.

Kürtler nüfusun çoğunluğunu oluşturuyorlar. Bunlar ne Türk, ne de Arap'tır. Ayrı bir dil konuşurlar.

Bu ülkedeki Türklerle Türkiye Cumhuriyetindekiler aynı ırka mensupturlar.

Yezidiler müslüman değildir. Kürtlerle akrabalıklağı vardır; fakat dinleri ve soyutlanmışlıkları dolayısıyla - büsbütün başka bir millet oluştururlar.

Büyük arazide yalnız Araplarla Kürtler, yoğun kitle halinde bulunuyorlar. Nüfusun yalnız bu iki unsuru, dağılımları itibariyle, ırkın ayırım hattını tayin esasını haiz olabilir. ... İrksal delilden tek başına birşey çıkarmak gerekseydi, bu sonuç, nüfusun sekizde beşini oluşturan Kürtlerin bağımsız bir Kürt devleti oluşturması gerektirdiği olurdu. Bununla birlikte, böyle bir çözüm şekli düşünüldüğünde, benzer bir ırka mensup olan Yezidilerle Kürt unsuru tarafından temsil edilmesi daha kolay olan Türklerin sayısının, bu suretle nüfusun onda yedisini oluşturacak olan Kürtlerinkine eklenmesi gerekir. Kürt milletinin çoğunluğu, -tahminen üç milyon olan toplamın birbuçuk milyondan fazlası- Türkiye'dedir. Yediyüzbini İran'da, beşyüzbini ise ihtilafli arazide oturmaktadır. Suriye'de de vardır. Irak'taki Kürtler önemsizdir.

İhtilafli arazi Kürtleri arasında, Büyük Zap'ın kuzeyinde oturanların dilleri, ırksal akrabalıkları ve kişisel ve ırksal ilişkileri dolayısıyla Türkiye'nin Hakkâri ve Mardin

---

⁴⁰² *Musul Raporu*, s. 197-202.

vilayetlerindeki, Küçük Zap'ın güneyinde yerleşmiş olanlar da İran'daki ırktaşlarına daha yakındırlar. Arazi dâhilinde, bu iki nehir arasında bir sınır çizmek güç olur.”⁴⁰³

5.2.1.2.Siyasî Savlar

Türk hükümeti, Kürtlerle Türklerin Türkiye sınırları içine alınmak istedikleri tezini savunmuştur ve bölge halkının kendi kaderini kendisinin belirlemesi için bir plâsibit yapılmasını önermektedir. İngilizler ise; kendi denetimlerinde bir Arap devleti istemektedirler. Musul'daki Araplar yörenin Türklere bırakılmasına karşıdırlar. Üstelik bölgede yaşayan Yezidîler, Musevîler ve Nesturîler de Türk hâkimiyetinde kalmak istemediklerini belirtmişlerdir. Aşiretlerin ise bağımsızlık istediklerini ifade eden İngilizlere göre yine de Irak Hükümetinin onlara tanıyacakları azınlık hakları bölgede istikrar sağlamaya yetecektir. Kaldı ki, aşiretler Irak'a dâhil edilmekle ekonomik yönden hiç de inkâr edilemeyecek konfora sahip olacaklardır.⁴⁰⁴ Yine İngilizler, kendilerine karşı Türk tarafının tercih edilmesi ihtimalini göz önünde bulundurarak plâsibit'in bölge halkının cahilliği nedeniyle yapılamayacağını savunmuşlardır. Cemiyet-i Akvam'ın oluşturduğu komisyon araştırma yaparak halkın eğilimini belirlemeye çalışmıştır. Cemiyet-i Akvam'ın hazırladığı rapora yansıdığı şekilde şehirde meskûn Arapların büyük kısmı Türkiye'ye ilhak olma arzusu sergilemişlerdir. Eşraf ve ayan olmasa bile Kürt halkının çoğunluğu da Türkiye yanlısı görüş bildirmişlerdir. Irak'a evet diyenler ise yalnızca Hristiyanlar ve Yezidilerdir.⁴⁰⁵

Rapor'da şöyle denilmektedir:

“Yezidiler'de eğilim, Avrupa Mandası altında olmak şartıyla daha çok Irak'a dönüktür. Saygın kişiler bir Türk hükümetini, himayesiz bir Arap hükümetine tercih ettiklerini beyan etmişlerdir. Bazı yerlerde Türk taraftarı Yezidilerde vardır.”⁴⁰⁶

İngilizlerin kendi mandaları altında bir Arap Devleti kurma planları meyvelerini vermiştir. Üye dahi olmadığı Cemiyet-i Akvam en prestijli üyelerinden olan İngiltere'nin isteği doğrultusunda hareket etmiştir. Musul'da yaşayan ve Türkiye ile ortak ve kültürel bağları olan Türk, Kürt, Yezidi ve benzeri grupların istekleri hiçe sayılmış, en doğal hakları olan kendi kaderlerini belirleme hakları güya cahil oldukları ve halk oylamasından bir haber oldukları gerekçesiyle ellerinden alınmıştır. Yine İngiliz

⁴⁰³ *Musul Raporu*, s. 225-226.

⁴⁰⁴ Öke, *Age*, s. 250.

⁴⁰⁵ Tellioğlu, *Agm*, s. 84.

⁴⁰⁶ *Musul Raporu*, s. 294.

oyunları ile 11 Şubat 1925'te Eski adı Genç olan Bingöl ilinin Ergani ilçesine bağlı Eğil Bucağının Pınar Köyünde başlayan ayaklanma, Elazığ ve Diyarbakır'da sıçramış bu İngiliz destekli ayaklanma Türkiye'yi zor durumda bırakmış ve nihayetinde İngilterenin petrol yolunda sarf ettiği ve adım adım yürüttüğü siyaset Türk Misak-ı Millisinin ayrılmaz parçası olan Musul'un 16 Aralık 1935 Cemiyet-i Akvam kararıyla İngiliz himayesine girmesiyle neticelenmiştir. Türkiye'nin konuyu Lahey adalet Divanına götürmeside netice vermemiştir. 5 Haziran 1926 tarihli Ankara Antlaşmasıyla Musul, Irak'ın elde ettiği gelirlerin % 10'unu 25 yıllık bir süre ile Türkiye'ye verilmek şartıyla İngiliz himayesindeki Musul'a bırakılmıştır. Bu durum Türk Misak-ı Millisinden verilen ikinci taviz olarak tarihe geçmiştir.

SONUÇ

Osmanlılara kadar Musul ve çevresinin sık sık el değiştirdiği görülmektedir. Farklı kültür ve inançlara sahip grupların hâkim kitlenin içinde yer alması Musul'un din ve demoğrafik yapısını oldukça değiştirdiği görülmektedir.

Osmanlı hâkimiyeti altındayken coğrafi olarak merkezî otoriteden uzak kalmaları, Musul'un da içinde bulunduğu coğrafyada tarih boyunca her türlü siyasal kurumlaşmayı reddetmiş aşiretlerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu aşiretler yarı-özerk statüleri sayesinde toplumsal yapılarını korumayı başarmışlardır. Musul'un Akosi, Ba'kuba, Balekurdi, Baravi, Besi, Boci, Buxti, Çekoni, Dasini, Davudi, Dunai, Dümbüllü, Kelyaği, Kileri, Mahmudi, Maseki, Mendiki, Mendoli, Mexabili, Reşikan, Reşvan, Sohran, Şarki, Şehriban Şekari, Xaldi (Halidi) gibi Yezidi Aşiretleri de yarı özerk yapının vermiş olduğu rahatlıkla ve merkezi otoritenin bölgede pek etkili olmamasından dolayı başına buyruk hareket ettikleri ve Osmanlı'nın koymuş olduğu kanun ve nizamlara çoğu zaman uymadıkları görülmektedir.

Yeniçeri Ocağının kaldırılmasıyla oluşturulan yeni ordunun istenilen askeri güce cevap verememesi ve asker alımlarının belli bir düzen dahilinde yapılamaması, başta Yezidiler olmak üzere askere gitmeye istekli olmayan bir kitle meydana getirmiştir. Asker alma memurları geldiği zaman gençlerin kaçarak memurun gitmesini beklemediği, doğan çocukların kayda geçirilmediği görülmektedir. Yezidiler gibi dinleri tam manasıyla bilinmeyen dini grupların dini ibadetlerini yapamayacakları, dini hükümlerin kendilerini zor durumda bırakacağını düşünerek de askere gitmek istemedikleri görülmektedir. Osmanlı hükümeti ile Yezidiler arasında ilk esaslı anlaşmazlıklarda askerlik meselesinden çıkmıştır. Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile askerliğin vatan görevi haline gelmesi Yezidilerde memnuniyetsizlik meydana getirmiştir. Bölgede sık sık ayaklanmalar ve zaten zayıf olan devlet otoritesine karşı çıkmalar meydana gelmeye başlamıştır. 19. yüzyılın sonları ile 20. Başlarında petrol dolayısıyla çeşitli arkeolojik araştırmalar ve misyonerlik bahanesiyle buraya gelmeye başlayan İngilizler bölgedeki ayaklanmaları desteklememekle kalmamışlar ve siyasi otoritelerini kullanarak Osmanlı'nın içişlerine karışmaktanda geri durmamışlardır.

Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışılmasını önlemek ve Paris Konferansında Rusya'ya karşı İngiltere, Fransa gibi devletlerin desteğini almak için Islahat Fermanını 1856 tarihinde ilan etmesiyle zorunlu askerliğin kaldırılarak, Gayr-i Müslimlerin

bedelini ödemek (nakd-i bedel) suretiyle askerlikten muaf olması sağlanmıştır. Zorunlu askerliğin kalkmasına rağmen İslam dininde olmayan her grup bu imkândan yararlanamamıştır.

Yezidilerin askerlik konusuyla ilgili yaşadığı sıkıntılar İngiliz misyonerlerinin gözünden kaçmamış ve bu vesile ile her fırsatta Osmanlı Devletinin içişlerine müdahale etmişlerdir. 1849'un başında Yezidiler; bir dini önderleri ve Diyarbakır eyaletinden dört aşiret reisiyle birlikte, askeri yükümlülüklerini Hıristiyanlarla aynı şekilde yerine getirme hakkını, adaleti ve hoşgörüyü belirten bir dilekçe yazmışlar ve bunu İngilizlerin Musul Konsolosluğu aracılığıyla Sadrazama sunmuşlardır. Bu girişim olumlu sonuç verip; İstanbul tarafından Yezidiler'in askerlikten muaf tutulmaları için bir ferman çıkartılmıştır. Bu Ferman ile Yezidiler tarihlerinde ilk defa dini bir grup olarak değerlendirilmiş ve Gayr-i Müslimlerin yararlandıkları haklardan yararlanabilmişlerdir. 1856 yılında Islahat Fermanı yayınlanmış bu Ferman ile Gayr-i Müslimlerin nakd-i bedel karşılığında askerlik hizmetinden muaf tutulması kimi aksaklıklara rağmen Yezidi taifesini de kapsamıştır.

Yezidiler, Gayr-i Müslümler gibi askerlik yapmak istemedikleri zaman ilk önce buna müsaade edilse de daha sonra zorla askere alma ve dinden dönmüş sayıldıkları için Müslümanlaştırma faaliyetleri başlamıştır. Bu nedenle Aşiretlerin etkili olduğu bölgelerde Osmanlıya karşı İngiliz yakınlaşması kaçınılmaz bir sonuç olmuştur. İslam dininde Ehl-i kitap sayılan Musevîler, Mecusiler, Sabîler ve Hıristiyanlar dışında kalan dini gruplar dinden dönmüş (bozulmuş, sapkın) sayılmıştır. Özellikle Yezidiler bu gruptandır. Zorunlu askerlikle beraber Yezidiler dinden dönmüş bir grup olarak kabul edildiği için askere alınmaları gündeme gelmiş, Gayr-i Müslim sayılmadıkları için de nakd-i bedel uygulamasından yararlanmalarına izin verilmemiştir. Ayrıca İslam hukukuna göre dinden dönmüş sayıldıkları için kendilerine saldıran grupların katliamına uğramışlardır.

1869 tarihi itibarıyla Osmanlı, Tabiyet-i Osmani Kanunu'nu çıkarmış ve Osmanlı idaresi altında yaşayan bütün herkesi din, ırk ve mezhep ayrımı yapılmaksızın Osmanlı vatandaşı kabul etmiştir. 1872 yılında Kur'a Kanunu ile zorunlu askerlik tekrar gündeme gelmiştir. Bu tarihte Musul'un Seyhan nahiyesinde oturan Yezidilerin, Müslüman gruplar adı ile askere alınmalarına teşebbüs edildiği bir sırada İngilizler yine devreye girmiş ve Osmanlı yönetimine dini inançlarından dolayı askerlik yapamayacaklarını bildiren 14 maddelik mazeretlerini sunmuşlar ve askerlik yerine

bedel ödemeyi teklif etmişlerdir. Bu durum Sultan tarafından kabul edilmiş ve herhangi bir çatışma yaşanmamıştır. Bu arada Osmanlı Devletinin Yezidiler tekrar Müslüman iken dinden dönmüş gruplar olarak kabul etmeye başladığı görülmektedir. Müslüman iken inançlarından dönen diğer inanç sahipleri Nusayriler, İsmaililer, Dürziler ve benzeri topluluklara uyguladığı siyaseti Yezidilere de uygulamayı düşünmekteydi. Yezidilere dini eğitim vererek Müslümanlığa döndürme fikri aynı zamanda Yezidilerin Müslümanlarla beraber askerlik yapmalarını da gerektiriyordu.

İngiltere'nin sanayi için hammadde ve pazar bulma arayışı Avrupa'da sömürgecilik yarışının başlamasına ve ülkelerin bloklaşmasına neden olmuştur. İngiltere, Fransa, Amerika ve Almanya gibi sanayi üretimine hız veren ülkeler enerji ihtiyaçlarını karşılamak için petrol arayışına başladılar. Bu nedenle zengin petrol yataklarına sahip Osmanlı Devleti özellikle Musul ve çevresi bu ülkelerin dikkatini çekiyordu. . 19. yüzyılın sonları ile 20. Başlarında petrol aramak maksadıyla çeşitli arkeolojik araştırmalar ve misyonerlik bahanesiyle buraya gelmeye başlayan İngilizler bölgedeki ayaklanmaları desteklemişler, Osmanlı içişlerine karışarak bölgenin istikrarını bozdukları gibi bölgeyi haksız yere ilhak etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya savaşının olağanüstü koşulları içinde bulunduğu bir ortamda; 1916 yılında, Çölemerik (Hakkâri), Gevar (Yüksekova) ve Şemdinan (Şemdinli) kazaları, geçici olarak Musul Vilayeti'ne dahil edilmiştir. I. Dünya Savaşının sonlarına doğru her ne kadar Türk ordusu Kutu'l-Ammare'de başarılı olmuş olsalar da İngilizlerin Bağdad üzerine yürüyerek şehre girmelerine mani olamamışlardır. 1918 yılı İngiliz ilerleyişi bu sefer Musul üzerinedir. 30 Ekim 1918'de mütareke imzalanmış olmasına rağmen İngilizler ilerlemelerine devam ederek Musul'u ilhak etmişlerdir.

Misak-ı Milli, 30 Ekim 1918'te imzalanan ve 31 Ekim 1918'te yürürlüğe giren Mondros Mütasesini başlangıç olarak almıştır. Musul ve çevresi 3 Kasım 1918'te İngilizlerce işgaline başlanmış, 10 Kasım 1918 tarihinde İngilizlere teslim edilmiştir. Bu nedenle Musul, Türk Misak-ı Milli'si içinde yer almaktadır.

Türk Kurtuluş Mücadelesi sonucu galip bir devlet olarak Lozan Konferansına çağırılan İsmet Paşa başkanlığındaki Türk Heyeti Lozan Konferansında Musul Meselesi gündeme gelmeden önce birkaç kez Lord Curzon'a Musul Meselesini ikili görüşmelerde çözmelerini teklif ettilerse de Lord Curzon kabul etmeyerek Musul Meselesini Lozan toplantısının gündemine taşımıştır. Lozan Konferansının 23 Ocak

1923 tarihinde yapılan Arazi ve Askerlik Komisyonunun sabah ve öğle oturumunda Musul Meselesi tartışılmıştır.

Bölgede zengin petrol kaynaklarının bulunması nedeniyle sanayi alanında enerji ihtiyacını karşılamak için Musul ve çevresine göz diken İngiltere bölgenin Türk hâkimiyetinden koparılması için elinden gelen her türlü faaliyeti yapmıştır. Osmanlı hâkimiyetinde kaldığı süre zarfında misyonerlik ve konsolosluk faaliyetleri sırasında bölgede yer alan dini ve etnik gruplar belirlenmiş ve gruplarının Osmanlı Devletinden kopması için faaliyetler yürütülmüş, önlerine gelen Osmanlı işçilerine karışma fırsatlarından hiç biri boş çevrilmemiştir. Özellikle bölgenin merkez ile olan uzaklığı ve çeşitli aşiretlerin varlığı İngilterenin işini kolaylaştırmıştır. İngiltere tarafından Araplara bağımsız Arap devleti sözü verildiği gibi bölgede bulunan Yezidiler gibi azınlık ama buldukları coğrafyada yaygın olmak sebebiyle bölge kaderini değiştirebilecek grupların Osmanlı Devleti ile başta zorunlu askerlik olmak üzere yaşadıkları anlaşmazlıkları kullanarak Osmanlı Devletinin işçilerine karışmaktanda kaçınmamışlardır. Bölgede bulunan Arap ve başta Yezidi olan grupların desteğini alan İngiltere Musul'u Mondros Mütarekesine aykırı olarak işgal ettiği zamanda bu grupların desteğini görmüştür. Nitekim Lozan ve sonrası meydana gelen tartışmalarda İngilterenin en büyük argümanı arkasına aldığı bu destek olmuştur. Arapları ve Yezidileri petrole kavuşmak uğruna yüzyıllarca beraber yaşadıkları Türk ve Kürt halkından ayırmak isteyen İngilizler bunu yaparkende Musul'da bulunan Türk ve Kürt halkını hiçe saydığı görülmektedir. 1919 ve 1921 yıllarında bölgede görev yapan İngiliz subaylarının yaptıkları sayımlarda Arapların sayısının bilinçli olarak arttırılması İngilizlerin İngiliz denetiminde bir Arap Irak devleti kurmak istedikleri açıkça ortaya koymaktadır. Bunu yaparkende Yezidiler gibi bölgede belli bir yekünü olan azınlık grupları kullanmak istemiştir. İşlerine geldiği zaman Yezidileri ayrı bir ırk olarak saymışlar, işlerine gelmediği takdirde de Yezidileri hakim Kürt çoğunluğun içinde göstermişlerdir. Komisyonun raporunda bu durum açıkça ortaya konulmuştur. Musul meselesinin çözümü sırasında yaşanan tartışmalarda Yezidiler adeta kilit bir rol oynamışlardır. Bunun sebebi ise diğer halkların tamamen farklı olmakla beraber birleşik bir unsur olması nedeniyle çözümü arzulanan meselede en çok dikkati çeken unsur olmasıdır. Bir yandan uzun yıllar Türk ve Kürt hâkimiyetinde yaşadıkları için, Türkiye Devleti ile ortak akrabalık, ortak bir yaşam alanına sahip olmaları nedeniyle Türk hükümeti tarafından Kürtlerin içerisinde bir grup olarak değerlendirilerek

çözümün bir parçası olması istenmiştir. Hatta dinden dönen Müslümanlar oldukları iddia edilerek Türk tezi kuvvetlendirilmek istenmiştir. Öte yandan İngilizler kendi denetimlerinde bir Arap Irak devleti istediklerinden Yezidileri, Kürtlerin sayısını arttırmamak adına kimi zamam ayrı olarak vermiş kimi zamanda Yezidileri aynı bir etnik kimlik olarak göstermiştir.

Yapmış olduğum çalışmada özellikle aşiret sisteminin hakim olduğu ve merkezi otoritenin zayıf olduğu Musul ve çevresinde Yezidiler gibi azınlık grupların Osmanlı Devletiyle olan ilişkilerinin İngilizler gibi Batılı devletler tarafından nasıl bozulduğu, Osmanlı Devletinin içişlerine nasıl müdahale edildiği; İngilizlerin kendi denetiminde bir Arap devleti kurma adına Türkiye ile yakın bağları olan Kürtler ve Yezidileri nasıl kullandıkları ve bunları Osmanlı Devletine karşı isyana teşvik ettikleri gösterilmeye çalışılmıştır.

Çalışma boyunca görüleceği gibi daha sonraki araştırmacıların; Musul meselesinin tek boyutlu bir mesele olmadığını farkında olarak, Musul'la ilgisi olan tüm halklar üzerinden çalışmalarını yürütmeleri gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Abca, Y., *Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler*, (Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2006.
- Abdurrahman Şeref, “Tanzimat-ı Hayriye: Tahlili” *Tarih Musâhabeleri*, İstanbul 1339.
- Adsay, F., *Kültürel Sınırların Edilgen Taşıyıcıları, Kadınlar: Viranşehir Yezidi Örneği*, (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Diyarbakır 2011.
- Ahmet Cevdet, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülefa*, C. 1, Kısım 2, (Haz. Mahir İz), Kültürü Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- Ahmet Teymûr Paşa, *Arap Kaynaklarına Göre Yezidiler ve Yezidiliğin Doğuşu*, (Çev. Eyüp Tanrıverdi), Ataç Yayınları, İstanbul 2008.
- Ahmet Vefik, *Lehçe-i Osmani*, Tophane-i Amire, İstanbul, 1293.
- Akça, M., *Yezidiler, İnanç Esasları ve Ritüelleri*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006.
- Akın, V., “Lozan Barış Antlaşması (24 Temmuz 1923)”, *Türkler Ansiklopedisi*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca), C. XVI, Ankara, 2002, s. 306-318.
- Akpınar, T. “Yezidiler Şeytana mı Tapar?” *Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi*, C. 22, S. 131, İstanbul Kasım 1994, s. 270-276.
- Akpınar, T., “Yezidilik ve İlgi Çekici İnançları, Adetleri” *Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi*, C. 23, S. 133, İstanbul, Ocak 1995, s. 41-54.
- Aktel, M., “Tanzimat Fermanı’nın Toplumsal Yansıması” *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 3 (Güz), Isparta 1998, s. [3-8].
- Akurgal, E., *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Yayınları, İstanbul 2002.
- Alp, S., *Hitit Çağında Anadolu Çivi Yazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Tübitak Yayınları, İstanbul 2001.
- Anonim, *Peygamberler Tarihi Ansiklopedisi*, C. II, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul 2004.
- Anonim, “Yezidilik” (<http://www.dunyadinleri.com/yezidilik.html>) Erişim Tarihi: 10.11.2013.

- Atatürk, M. K., *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, I-III, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1987.
- Atatürk, M. K., *Nutuk 1919 – 1927*, (Yayına Haz. Zeynep Korkmaz), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2003.
- Atıcı Arayancan, A., “Karakoyunlu Sultanı Cihanşah'ın Şeyh Cüneyd'e Karşı Aldığı Önlemler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 3/11 Spring 2010, p. 73-78. (www.sosyalarastirmalar.com/cilt3/sayi11pdf/atici_ayse.pdf) Erişim Tarihi: 11.06.2014.
- Aufwirzen, E., Kont P. Teleki ve A. Paolis, *Musul Raporu, Musul Tahkik Komisyonunun Cemiyet-i Akvam'a Verdiği Rapor* (Haz. Raif Karadağ), Emre Yayınları, İstanbul 2003.
- Avcı C. (Ed.), *İlk Dönem İslam Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Yayın Nu: 2054, Eskişehir 2010.
- Ayandan Mustafa Nuri Paşa, *Abede-i İblis Yezidi Taifesinin İtikadâtı, A'datı, Evsafı*, Matba-i İctihad, İstanbul 1328.
- Ayandan Mustafa Nuri Paşa, *Abede-i İblis Yezidi Taifesinin İtikadâtı, A'datı, Evsafı* (Haz. Amed Gökşen), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013.
- Aycan, İ. İ. Sarıçam, *Emeviler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- Aydın, D., *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Yezidilerinin Günümüzdeki Sosyal Konumu*, (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2007.
- Aydın, D., *Musul'un İngilizler Tarafından İşgalinin Türk Basınına Yansımaları*, (Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2006.
- Aydın, M., ”Şeytana Tapma, Yezidilerin İnanç Esasları”, *Ankara Üniversitesi Dergisi*, (<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/773/9852.pdf>) Erişim Tarihi: 10.11.2013.
- Aydoğan, B., “Atatürk ve Musul Vilayeti Sorunu”, *Politika Dergisi*, [s.3-4.] (<http://www.politikadergisi.com/makale/aturk-ve-musul-vilayeti-sorunu>) Son güncelleme tarihi: 13.10.2011.
- Bardakçı, M., *Osmanlı Hanedanının Sürgün Öyküsü Son Osmanlılar*, Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık Yayınları, İstanbul 2006.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü (BOA), *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri 1525-1919*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın Nu: 11, Ankara 1993.

- Behar C. (Haz.), *Osmanlı İmparatorluğunun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927 Tarihi İstatistikler Dizisi*, C. II, T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1996.
- Bozan, M., “Şeyh ‘Adisiz Yezidilik: Yezidilerin Âdi b. Musafir Algısında Yaşanan Farklılaşma”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 53:2 (2012), s. 23-41.
- Bulut, F. P. Ayaz, “Yezidiler: Güneşe Yakaranlar” *Atlas Dergisi*, Sayı 89, Ağustos 2000. (<http://www.Kesfetmekicinbak.com/kultur/din/06024/>) Erişim Tarihi: 09.11.2013.
- Cemalettin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, (Haz. Selim Kutsan), Nehir Yayınları, İstanbul 2005.
- Çadircı, M., “Tanzimat’ın İlanı Sırasında Anadolu’da İç Güvenlik” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 13, S. 24, Ankara 1979, s. 45-58.
- Çağatay N., İ. A. Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1985.
- Çelik, Ş., “Yezidilerin Yaşam Pratikleri ve Kimlik Algıları”, *Mukaddime*, S. 4, Mardin 2011, s. 159-173. (mukaddime.artuklu.edu.tr/documents/Makaleler/Sayi4/108.pdf) Erişim Tarihi: 10.11.2013.
- Çubukçu İ. A., “Yaşayan Yezidilik”, *Ankara Üniversitesi Dergisi*, (<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/767/9732.pdf>) Erişim Tarihi: 10.11.2013.
- Demirbaş, B., *Musul Kerkük Olayı ve Osmanlı İmparatorluğunda Küveyt Meselesi*, Arba Yayınları, [İstanbul 1991].
- Demircan, A., “İbn Teymiyye’ye Göre Yezîd b. Muâviye’nin Durumu”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. II, Şanlıurfa, 1996, s. 129-147.
- Ecer, V., *İslam Tarihi Dersleri II (Dört Halife Dönemi)*, Erciyes Üniversitesi Yayınları Yayın Nu: 85, Kayseri 1995.
- El Belazurî, *Fütûhu’l Buldan*, (Çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- El-Hüseynî, *Ahbârü’l-Devleti’s-Selçukiyye*, (Çev. Necati Lügal), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Ercan, Y., *Osmanlı İmparatorluğunda Bazı Sorunlar ve Günümüze Yansımaları*, Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002.

- Ergun, H. K., *Yezidilerde Sosyo- Kültürel Hayat ve Din Viranşehir Örneği*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Konya 2008.
- Eroğlu, C., M. Babuççoğlu, O. Özdi (Editörler), *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM) Yayın Nu: 5, Ankara 2012.
- Erzen, A., *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- Evliya Celebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bağdad-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan, Malatya-Mardin-Musul-Tebriiz-Van*, (Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), 4. Kitap, C. 1-2, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2012.
- Evliye Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler*, (Haz. H. Nihal Atsız), C. I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Gök, H. İ., *Musul Atabeyliği; Zengiler (Musul Kolu: 1146-1233)*, (Ankara üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2001.
- Gökşen, A., *Osmanlı ve İngiliz Arşiv Belgelerinde Yezidiler*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012.
- Guest, J. S., *Melekē Tawus ve Mishefa Reş'in İzinde*, (Çev. İbrahim Bingöl), Avesta Yayınları, İstanbul 2012.
- Güç Işık, A., "Müslüman-Yezidi İlişkileri Örneğinde Arındırıcı Bir Madde Olarak Toprak", *Acta Turcica Çevirimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, Yıl IV, Sayı 1, Ocak 2012. (www.actaturcica.com/sayi7/IV_20.pdf) Erişim Tarihi: 10.11.2013.
- Gündüz, A., *Osmanlı İdaresinde Musul: 1532-1639*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmış Doktora Tezi), Elazığ 1998.
- Halaçoğlu, Y., "Aşiret", *D.İ.A.*, C.4, Diyanet Vakfı Yayınları, s.9.
- Halaçoğlu, Y., *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- Havan, A., *XIII. Yüzyılda Musul Şehri*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2004.
- Herodotos, *Herodat Tarihi*, (Çev. Müntekim Ökmen), I. Kitap Klio, 188-200, İstanbul 1991.
- Hut, D., *Musul Vilayetinin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2006.

- Işık, H. H., “Bozuk Dinler” (<http://www.tamilmihal.de/kitap/2-21-samaniler-behailer-ahmediyye-durziler-yezidiler-selefiler>) Erişim Tarihi: 10.10.2013.
- Işık, Z., “Yezidilik Teolojisi: Batman Yezidileri Örneği”, *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008)*, Bildiriler II, İstanbul, 2009, s. 465-481.
- Işık, Z., *Yezidilik Teolojisi*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul 2008.
- İbn-i Battûta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi-Tuhfetü'n-Nüzzâr fî Garâbi'l-Emsar ve'l-Acâibi'l-Esfar-*, (Muhammed Şerif Paşa Çevirisinden Sad. Mümin Çevik ve Ali Murat Güven), İstanbul 2004,
- İdiz, F., “Adî b. Müsâfir, Adeviyye Tarîkatı ve Yezîdîlik”, *EKEV Akademi Dergisi*, Y. 17, S. 55 (Bahar 2013), s. 181-199.
- İdrîs-i Bitlîsî, *Selim Şah-nâme* (Haz. Hicabi Kırlangıç), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- İnönü, İ., *Lozan Barış Konferansı – Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj, Anı ve Söyleyişleri* – (Haz. İlhan Turan), Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara 2003.
- Jowzalı, O. I., *Selçuklular Döneminde Musul (1057-1127)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004.
- Kaplan, Y., *Günümüz Yezidiliği*, (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2011.
- Kaptan S., *Bilimsel Araştırma ve İstatistik Teknikleri*, Tekışık Web Obset Tesisleri, Ankara 1998.
- Kasapoğlu, S., “Kanûnî Kerkük'te”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. II (Kış), (www.johschool.com/DergiPdfDetay.aspx?ID=77), s. 75-82.
- Kaya, S., “Büyük Selçuklular Döneminde Bağdad”, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, S. 15 (Ekim), Celalabat 2008, s. 1-16.
- Kaymaz, İ. Ş., “Wilson Prensipleri ve Liberal Emperyalizm”, (Wilson Prensipleri), *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXIII, S. 67-68-69, Ankara, Mart-Temmuz-Kasım 2007, s. [1-22].
- Kaymaz, İ. Ş., “Emperyalizmin Kürt Kartı”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. I, S. I (Kış), Ankara 2007, s.155-193.
- Kaymaz, İ. Ş., *Musul Sorunu – Petrol ve Kürt Sorunuyla Bağlantılı Tarihsel ve Siyasal Bir İnceleme* – , Otopsi Yayınları Ankara 2003.

- Keleş, E., “Tanzimat Dönemi’nde Rüşvetin Önlenmesi İçin Yapılan Düzenlemeler (1839-1858)” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 38, Ankara 2005, s.259-280.
- Kemal, C., “Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Musul Meselesi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 40, Ankara Kasım 2007, s. 643-691. (<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/790/10135.pdf>) Erişim Tarihi: 05.06.2014.
- Kemal, C., “Mustafa Kemal’in Mondros Mütarekesine Tepkisi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. 12, S. 46, Ankara Güz 2010, s. 367-400. (<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/1564/16987.pdf>) Erişim Tarihi: 05.06.2014.
- Kılıç, R., “Kerkük ve Musul’un Tarihi Coğrafyası”, *TÜBAR Dergisi*, XXVIII, 2010-Güz, s.245-260. (www.tubar.com.tr/TUBAR%20DOSYA/pdf/2010GUZ/kl_remzi_245-260.pdf) Erişim Tarihi: 05.06.2014.
- Kılıç, S., “Batman ve Çevresinde Yezidilik”, *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008) Bildiriler*, C. II, İstanbul 2009, s.457-464.
- Kılıç, S., “Yezîdilik ve Yezîdilikte Harrânî İzleri”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/3, s. 287-296. Summer 2011, (perweb.firat.edu.tr/personel/yayinlar/fua_436/436_69244.pdf) Erişim Tarihi: 10.11.2013.
- Kızıllhan, İ., “Yezidilik”, (<http://www.kurdistan-aktuel.org/roportaj/4984-prof-drilhan-kizilhan-yezidlik-nanci-ve-tarhces.html>) Son Güncelleme Tarihi: 16.05.2010.
- Kili, S., A. Ş. Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Senedi ittifaktan Günümüze)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000.
- Koçak, C., *Abdülhamid’in Mirası*, Arba Yayınları, İstanbul 1990.
- Komasyon, *Diyanet İslam İlmihali*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006.
- Köymen, M, A., *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.
- Kramer, S. N., *Tarih Sümer’de Başlar*, (Çev. Muazzez İlmiye Çığ), Türk tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- Kur’an-ı Kerim Meali*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.
- Lescot, R., *Yezidiler, Din Tarih ve Toplumsal Hayat Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri Üzerine Alan Araştırması*, (Çev. Ayşe Meral), Avesta Yayınları, İstanbul 2009.

- Lloyd, S., *Türkiye'nin Tarihi Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*, (Çev. Enver Varinlioğlu), Tübitak Yayınları, Ankara 2000.
- Lockhart, L., "Hassan-ı Sabbâh ve Haşîşîler", (Çev. Süleyman Tülüçü), *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.26, Erzurum 2006, s. 213-240.
- Lozan Sulh Muhadenamesi- Mukavelat ve Senedü't Tasarı 23 Temmuz 1339-1923*, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul 1339.
- Mehmet Sait Taşkıran, M. S, U. Kaçar, "İran Gorani Kürtleri Pirlerin Düğünü", *Atlas Aylık Coğrafya ve Keşif Dergisi*, S. 240, Mart 2013, s. 36-58..
- Meray S. L., O. Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayın Nu: 409, Ankara 1977.
- Merçil, E., *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Mısıroğlu, K., *Musul Meselesi ve Irak Türkleri*, Sebil Yayınları, İstanbul 1994.
- Musul Vilayeti Resmi Salnamesi*, 1330 Sene-i Hicriyesine Mahsus olmak üzere 5. Defa, Musul 1330 [1912].
- Muzaffer. T., "Anadolu'nun Damgalanmış Halkı: Yezidiler", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Batman 2012. (<http://www.yasambilimleridergisi.com/makale/pdf/1356291689.pdf>) Erişim Tarihi: 10.11.2013.
- Okçu, D., "Yezidiliğin Oluşmasında İslam ve Mecuziliğin Etkisi", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Batman 2012, s. 261-271. (<http://www.yasambilimleridergisi.com/makale/pdf/1356256127.pdf>) Erişim Tarihi:10.11.2013.
- Orbay, R., *Cehennem Değirmeni-Siyasi Hatıralarım*, C. I-II, Emre Yayınları, İstanbul 1993.
- Öke, M. K., *Musul-Kürdistan Sorunu 1918-1926*, İz Yayıncılık, İstanbul 1995.
- Öz, Y., *Mardin Yezidileri, İnanç, Sosyal Hayat ve Coğrafi Dağılımı*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2007.
- Sakin S, Z. Kapıcı, "İngiltere, Nasturiler ve İç Toprak Projesi (1919-1922)", *History Studies International Journal of History*, Volume 5, September 2013, p. 207-224.

- Sakin, S., “Mustafa Kemal Atatürk’e Göre Musul Sorunu”, *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları (CTAD) Dergisi*, Y. 3, S. 6, Ankara, Güz 2007, s. 116-134.
- Sarıkaya, M. S., “Ebû Firâs (774/1372)’ın Eseri Işığında Yezidiler Hakkında Bir Değerlendirme”, (www.msaffets.com%2Fwp-content%2Fuploads%2FSaffetSarika_ya_FirasBildiri.docx) s.[1-7].
- Sarıkoyuncu Değerli, E., “Lozan Barış Konferansı’da Musul”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 10, S. 18, Balıkesir, Aralık, 2007, s. 127-140.
- Sawash, H. M. A., *Lozan Antlaşması ve Musul Sorununun Çözümü*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2008.
- Sever, E., *Yezidilik ve Yezidiliğin Kökeni*, Berfin Yayınları, İstanbul 2006.
- Sever, H., “Asur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. 31, S. 1.2, Ankara 1987, s.421-428. (<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1029/12463.pdf>) Erişim Tarihi: 05.06.2014.
- Sezen, T., *Osmanlı Yer Adları*, BOA Yayın Nu: 21, Ankara 2006.
- Su, E., “Doğu Süryani Kilisesi Tarihi Çerçevesinde İran Asuri-Keldanilere Genel Bir Bakış”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S.16, 2011, s. 129-137.
- Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türki*, Çağrı Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 1999.
- Şimşek, E., “Gizemli Bir Din: Yezidilik” (http://www.sabah.com.tr/ozel/yezidilik2475/dosya_2475.html) Erişim Tarihi:15.10.2008.
- Taşgın, A., *Türkiye Yezidiler Bibliyografyası Yazılı Metinlerde Dini-Sosyal Bir Grubun Serüveni*, Aziz Andaç Yayınları, Ankara 2005.
- Taşgın, A., “Yezidilerde Sosyal ve Dini Yapı”, *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008) Bildiriler*, C. II, İstanbul 2009, s. 449-456.
- Taşgın, A., “Yezidiyye”, *DİA*, C.4, s.525-527.
- Teker, M. F., *Musul- Kerkük Meselesi ve Türkiye’nin Güney Sınırlarının Güvenliği*, (Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa 2007.
- Tellioglu, İ., “İslam’ın İlk Asrında Musul’da Üç Büyük Dini Grup”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.1, Elazığ, 1996, s. 377-388.

- Turan, A., “Yezidilerin İnanç ve İbadetleri”, *Ondokuzmayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (<http://dergi.ilahiyat.omu.edu.tr/1292451650198601090346.pdf>) Erişim Tarihi: 10.11.2013.
- Turan, A., “Yeziliğin Aslı, Kurucusu ve Tarihçesi”, *Ondokuzmayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3, Samsun 1989, s. 42 - 82. (http://dergi.ilahiyat.omu.edu.tr/1882287335_198903020323) Erişim Tarihi: 10.11.2013.
- Uludağ, S., “Adî b. Müsâfir”, *D.İ.A.*, C. 1, Diyanet Vakfı Yayınları, s. 381.
- Ulusan Şahin, F. Ş., *Tünk-Japon İlişkileri (1876-1908)*, Ankara 2001.
- Ulutürk, M., “Etno-Dinsel Bir Topluluk olan Ezidilerin Batman ve Çevresindeki Son Yerleşim Yerleri ve Nüfusları Üzerine”, *Turkis Studies*, Volume 8/5, Ankara 2013, s. 841-848.
- Umut, E., *Musul Meselesinde Petrol Faktörü*, (Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, (Çev. Hrant D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Yalçın, D. vd., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, C. I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000.
- Yazıcı, N., *Petrol Çerçevesinde Musul Sorunu (1926-1955)*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2007.
- Yılmaz, D., “Lozan Konferansı Sürecince TBMM’de Musul Müzakereleri”, *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, (Ed. Mehmet Aydın ve Şahin Filiz), Konya, 2006/1, s. 81-108.
- Yiğit, Y., *İngiltere’nin Musul Vilayetinde Kürt Devleti Projesi (1918-1919)*, (Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir 2004.
- Yörükân, Y. Z., *Ebûl’l Feth Şehristânî Milel ve Nihal Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl*, (Haz. Murat Memiş), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- Yürekli, T., “İlhanlılar döneminde Musul’da Siyasi ve Ekonomik Durum”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, S. 50, Erzurum 2013, s. 224-233.

EKLER

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Mehmet YALÇINKAYA
Öğrenci Numarası	131211126
Enstitü Anabilim Dalı	Tarih
Programı	Tarih (Türkiye Cumhuriyeti Tarihi)
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN
Tez Başlığı (Türkçe)	Musul Meselesi Bağlamında Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Yezidiler

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 175+XV sayfalık kısmına ilişkin, 02/04/2015 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 25'tir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar dâhil
- 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen öğrencinin Yüksek lisans tezi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN
Danışmanın Adı-Soyadı
(İmzası)

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Anabilim Dalı Başkanı
(İmzası)

F.Ü.LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ÖĞRETİM YÖNETMELİĞİ

Madde 41- Lisansüstü tezleri ile birlikte teslim edilmesi gereken belgeler şunlardır:

- a) Lisansüstü tezler, savunma öncesinde **intihal program raporu** ve ilgili makale şartın¹ sağladığına dair belgeleri ile birlikte enstitüye teslim edilir.
- b) İntihal raporu ile ilgili olarak etik kurallar dâhilindeki benzerlik oranları ilgili Enstitü Yönetim Kurulu tarafından belirlenir. (Enstitü Yönetim Kurulu tarafından tezin, intihal kapsamı dışında değerlendirilmesi için TURNITIN'den alınan raporda "benzerlik oranı"nın, "alıntılar hariç" en fazla %10, "alıntılar dâhil" % 30'u geçmemesi şeklinde kabul edilmiştir).

¹ Makale şartı doktora öğrencilerini kapsamaktadır.

Ek. 1. Musul Vilayeti Haritasi (Kaynak: www.TarihveMedeniyet.org)

ÖZGEÇMİŞ

Mehmet YALÇINKAYA

1984 yılında Aksaray’da doğdum. İlk, orta ve lise eğitimimi aynı ilde tamamladıktan sonra 2001 yılında Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Fakültesi Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü *Tarih Öğretmenliği* Anabilim Dalını kazandım. 2006 yılında Bölümü ve Anabilim dalını dereceyle bitirerek Sosyal Bilimler Enstitüsü koordinesinde düzenlenen lisansla birleştirilmiş tezsiz yüksek lisans diplomasını aldım. 2013 yılında Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Eğitimi Anabilim Dalı *Eğitim Yönetimi, Teftişi, Planlaması ve Ekonomisi* Bilim Dalında tezsiz yüksek lisansımı tamamladım. Akabinde 2015 yılında Batman ve Fırat Üniversiteleri, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortak protokol *Tarih (Türkiye Cumhuriyeti Tarihi)* Anabilim Dalı tezli yüksek lisansımı tamamladım. 2012 yılında başladığım Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı *Tarih Eğitimi* Bilim Dalı tezli yüksek lisansım halen devam etmektedir.

2006 yılında Aksaray’da iki farklı dershanede tarih öğretmenliği ve mesleki ve eğitsel danışmanlık yaptım. 2007 yılında gittiğim askerlik görevimi Sivas Mehmetçik Lisan Dershanesi müdür yetkili öğretmen olarak tamamladım. 2008 yılında Aksaray’da kısa bir süre MEB’de yedek öğretmenlik yaptıktan sonra KPSS sınavını kazanarak memurluğa geçtim. 2009 yılından beri bir kamu kurumunda memur olarak çalışmaktayım.

Ege Üniversitesi & Etkin İnsan Gelişim Enstitüsü, *İletişim Uzmanlığı Eğitimi*; Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, *İleri Düzey Bilgisayar İşletmenliği/Programcılığı* ve MEB Özel Aksaray Bilgisayar Kursu *Bilgisayar İşletmenliği* Sertifikalarım bulunmaktadır. Uluslararası hakemli dergilerde çeşitli makalelerim yayınlamıştır. İngilizce bilmekteyim, evliyim ve bir erkek çocuk babasıyım.

AKADEMİK ÇALIŞMALARIM

Yalçinkaya, M., “Elmalı Sikkelerinin Bulunması, Yurt Dışına Kaçırılması ve Tekrar Yurda Getirilmesi” *Akademik Bakış (AKBA) Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 28, 2012 Ocak - Şubat, s. 1-13, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Calalabat (Kırgızistan). Online: (<http://www.akademikbakis.org/28/22.htm>) ve (<http://www.>

arastirmax.com/system/files/dergiler/9383/makaleler/28/arastirmax_3882_pp_1-13.pdf).

Yalçınkaya, M., “Elmalı Sikkelerinin Önemi” *Akademik Bakış (AKBA) Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 29, 2012 Mart - Nisan, s. 1-12, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Calalabat (Kırgızistan). Online: (<http://www.akademikbakis.org/29/19.htm>) ve (http://www.arastirmax.com/system/files/dergiler/9383/makaleler/29/arastirmax_11635_pp_1-10.pdf).

Yalçınkaya, M., *Mobbingin Örgütün Yapısı, İşlevleri ve Çalışanları Üzerindeki Etkileri*, (Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Projesi), Diyarbakır 2013.

Yalçınkaya, M., “Mobbing Olgusu ve Kavramsal Çerçeve” *Akademik Bakış (AKBA) Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 1-19, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Calalabat (Kırgızistan). (hakem incelemesinden sonra yayınlanacaktır.)

Yalçınkaya, M., *Musul Meselesi Bağlamında Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde Yezidiler*, (Batman ve Fırat Üniversiteleri Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Batman-Elazığ 2015.

YER ALDIĞIM PROJELER

Dicle Üniversitesi Öğrencileri ve Ailerine Yönelik *Aile Görüşmeleri Projesi*, 2011-2012